T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ALİ TERAMÂHÎ'NİN "KİTÂBU'S-SARFİ'L-ARABÎ Bİ'L-LİSÂNİ'L-KURDÎ" İSİMLİ ESERİNİN İNCELENMESİ

Nairouza Abdulmajid Mahmoud

Diyarbakır 2015

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

ALİ TERAMÂHÎ'NİN "KİTÂBU'S-SARFİ'L-ARABÎ Bİ'L-LİSÂNİ'L-KURDÎ" İSİMLİ ESERİNİN İNCELENMESİ

Nairouza Abdulmajid Mahmoud

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ

Diyarbakır 2015

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum ALİ TERAMÂHÎ'NİN "KİTÂBU'S-SARFİ'L-ARABÎ Bİ'L-LİSÂNİ'L-KURDÎ" İSİMLİ ESERİNİN İNCELENMESİ" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin/projemin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

□ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

□ Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

□ Tezimin … yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/projemin tamamı her yerden erişime açılabilir.

..../..../.....

Nairouza Abdulmajid Mahmoud

KABUL VE ONAY

Nairouza Abdulmajid Mahmoud tarafından hazırlanan ALİ TERAMÂHÎ'NİN "KİTÂBU'S-SARFİ'L-ARABÎ Bİ'L-LİSÂNİ'L-KURDÎ" İSİMLİ ESERİNİN İNCELENMESİ adındaki çalışma, Savunma Sınavı Tarihi tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**,** Arap Dili ve Belağatı Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

ÖNSÖZ

Bizi buna yönlendiren, bir kesinti döneminden ve on yıl kadar bir zaman gençlerin öğretimiyle meşgul olduktan sonra ilmî çalışma ve araştırmaya döndüren Allah'a hamd olsun.

Bir gün tekrar ilim öğrencisi olacağımı ve Arap dilinde yüksek öğretim yapacağımı hiç düşünmemiştim. Ama kaderler çizilmiştir ve kendisinde hüzünlerle mutluluklar birbirine karışmıştır. Şehirleri ve sakinlerini iyice sarsan, değerli ve aynı zamanda sade bir hayat için asgari koşulları dahi yok eden yıkıcı savaş tehlikesinden dolayı sevgili yurdum Suriye'yi terk etmek zorunda kaldım. Komşu ülke Türkiye'ye sığındım ve orada ailemin durumunu düzeltmeye çalıştım. Birden Diyarbakır'daki Dicle Üniversitesi'nde önümde ilim nuru parladı ve yeniden ilim kervanına katılmam için azmim canlandı.

Bu tercihte herhangi bir tereddüt geçirmedim. Bir yıllık hazırlık ders döneminden sonra, yüksek lisans tezini hazırlamam gerekiyordu. Bir süre düşündükten ve soruşturduktan sonra Arap dili uzmanlarıyla istişarelerde bulundum. Pek çok konu üzerinde yaptığım titiz incelemelerden sonra, özel bir önem kazanan sarf ilmi alanında dille ilgili bir konu seçmede karar kıldım. Zira sarf ilmi, hem okuma hem de yazma açısından dili kullanmada hassas bir ölçüdür. Mardin Artuklu Üniversite'sinin Kürt Dili ve Kültürü bölümündeki arkadaşlarım, Arapça konusunda hakkında çalışma yapılmayan Kürtçe ve Arapça seçkin bir kitaba dikkatlerimi

çektiler. Bu kitap miladî 16/17. Yüzyıllarda yaşayan Ali Teramâhî'nin *"Kitâbu's-Sarf bi'l-Luğati'l-Kurdiyye"* isimli eseridir. Böylece bu konuyu seçmeyi kararlaştırdım.

Bu seçimi yapmaya beni teşvik eden pek çok durum olmuştur. Bunların en önemlisi, bu Kürtçe kitabı araştırmaya koyulmak için kitabın dili ve muhtevası açısından Kürtçe ve Arapçaya başka bir açıdan da Farsçaya hakimiyette kendimi yeterli görmemdir. Kürtçe benim anadilimdir. Arap dili ihtisas alanımdır. Halep Üniversitesi'nde okurken Farsçanın temel kaideleri hakkında bilgi sahibi oldum. Ayrıca Arap dilinin diğer ilimlerinden daha çok sarf ilmine bir tutkunluğum vardır.

Kürt çevrelerinde bu kitap etrafında birçok karışıklığın ve yanlışlığın olduğunu fark ettim. Bunu ileride açıklayacağız. Bunun yanı sıra kitap Arap ilim çevrelerinde de tamamen meçhul kalmıştır. Ayrıca bu kitap Kürt kültürü ve edebiyatı tarihinde de özel bir önemi haizdir. Çünkü tarihi açıdan şu ana kadar bildiğimiz ilk çalışmadır. Konusu Arap dilinin sarfıyla ilgili olsa da Kürtçe (Kurmanci) yazılmıştır. Tarihi miladî 16. Yüzyıla dayanmaktadır.

Kitabın müellifi, güvenilir kaynaklara göre ulaşabildiğimiz en eski Kürtçe (Kurmanci) şiirlerin sahibi olan Mellâ Cezîrî'nin (975/1567-1050/1640) çağdaşıdır.

Kitap Arapça, Farsça ve Kürtçede karşılaştırmalı dilsel incelemenin tohumlarını kapsaması açısından da ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Bu çalışma böylesine erken bir dönemde Kürtler arasında bilimsel ve kültürel açılım ve karışımın sınırlarını yansıtmaktadır. Diğer taraftan Kürtlerin anadillerinin yanında Arapça ve Farsçaya göstermiş oldukları ihtimam ve isteğin sınırlarını da aksettirmektedir.

Kitap, ilk müstensihi olan Mellâ Mahmûd Bâyezîdî'nin bir mukaddimesini içermektedir. Mellâ Mahmûd kitabı 1274/1857 yılında yazmıştır. Bu mukaddimede Kürt şehirlerinde dinî medreselerin sarf ilmine verdiği önemin sınırlarına bir projeksiyon tutmaktadır. Arap dilini öğrenmede sarf ilminin önemine, metinler üzerinde öğrenilmesinin zaruretine ve onu öğrenmede öğrencilerin karşılaştığı zorluklara değinmektedir. Bâyezîdî, Ali Teramâhî'nin bu kitabında gayretine, gördüğü kabule ve Kürt öğrenciler nezdinde bir ihtiyacı karşıladığına dikkat

çekmektedir. Bunun yanında öğretimde yararlanılan diğer temel kitaplara da kısaca işaret etmiştir.

Mukaddimeden sonra kitabın asıl metni gelmektedir. Kitabın ana konusu Arap dilinin sarfıdır. Burada müellif sarf ilmini tanımlar. Sonra sarf konularını tasvirci bir öğretim metoduyla sunar. Burada anlattığı sarf konuları şunlardır: kelime ve kısımları, isim ve çeşitleri, fiil, binaları, zamanları ve çekimleri, müştaklar, zamir ve harfler gibi sarf konusuna girmeyen başka konular. Bu bölüm kitabın %70'lik gibi büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

İkinci bölümde müellif farklı bir metot izlemiştir. Rağbetini Arapça ile Farsça ve Kürtçe arasındaki mukayeseli ilişkiye yoğunlaştırmıştır. Burada pek çok sarf ve nahiv konusunu karşılaştırmalı, tasvirci bir metotla ele almıştır.

Bu kitapta Ali Teramâhî'nin sarf ilmine olan hakimiyeti, onu öğretmedeki ve anlaşılmasını kolaylaştırmadaki yeterliliği ortaya çıkmaktadır. Ancak şu kadarını da belirtmeden geçemeyeceğim. Bütün bunlara rağmen bir takım eksikliklerinin de olduğu söylenebilir. Açıklamalarını basit nesir örnekleriyle yapması, konuları kısa ve özlü olarak anlatmaya çalışması, sadece esas konulara değinmesi ve daha fazla ve geniş bilgi için çoğu zaman öğrenciye Arapça temel kitapları hatırlatması bu eksiklikler arasında sayılabilir.

Bu çalışma bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmuştur.

Birinci bölümü bu kitabın müellifi olan "Ali Teramâhî'nin hayatına ve yaşadığı döneme" hasrettim. Doğup yaşadığı çevreden ve tarihi süreçten bahsettim. İki açıdan yani Osmanlı Devleti ve Kürt Emirlikleri tarihi açısından döneminin hadiselerinden söz ettim. Hem zaman hem de mekan açısından ilmî ve içtimaî hayatı resmetmeye çalıştım. Bu konuda çok yararlı olabilecek bilgilere ulaşabildiğimi söyleyemem. Onun kişiliğiyle ilgili olarak ulaşabildiğim kaynaklara ulaşmaya çalışarak bilgileri toplamaya gayret ettim. O bilgilerin de az olduğunu belirtmeliyim. Var olan iki yazılı eserini tanıtmaya çalıştım. Bunlardan biri tahkîk etmekte ve incelemekte olduğumuz bu eserdir. Diğeri de yine sarf konusuyla ilgili olup daha sonraki dönemlerde neşredilen bir kitabıdır.

İkinci bölümün başlığı *"Elyazması Kitâbın Tahkîki"* şeklindedir. Bunu yazma eserlerin tahkîkinde izlenmesi gereken ilmî usullere göre yapmaya çalıştım. Bu bölümü iki kısma ayırdım.

Birinci kısımda kitabın ilk nüshasını yazan Mellâ Mahmûd Bâyezîdî'nin mukaddimesini arzettim ve mukaddimeyi Arapçaya çevirdim. Mukaddimede geçen önemli hususlar hakkında açıklayıcı bilgileri dipnotlarda gösterdim.

İkinci kısımda da bizzat kitabın metniyle ilgilendim. Bu konuyla ilgilenenlerin ellerinde neredeyse bulunmayan bu nüshanın aslını sundum. Son derece titiz, dikkatli ve aslına uygun bir şekilde olduğu gibi yani herhangi bir tasarrufta bulunmaksızın onu Arapçaya tercüme ettim. Bizim bu tercümemiz Arapçaya yapılan ilk tercümedir. Kitabı uygun ve açıklayıcı notlarla süsledim. Bunun Arap okuyucular nezdinde kitabı aydınlatacağına inanıyoruz.

Üçüncü bölüm "Kitabın İncelemesi" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde de müellifin özlü, eksik veya kapalı bahsettiği konuları gücüm nispetinde açıklamaya çalıştım. Bu konuda da maksadı karşılayacak şekilde sarf ilmiyle ilgili olan Arapça, Farsçanın temel konularıyla ilgili olarak Farsça ve anadilim olan Kürtçe kaynaklardan yararlandım.

Sonuç bölümde de vardığım neticeleri kısa ve özlü olarak belirtmeye çalıştım.

Burada bu konuyu seçme aşamasından bu duruma gelinceye kadar her türlü katkıyı sağlayan tez danışmanım, hocam Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖNCÜ'ye teşekkürlerimi ve takdirlerimi arz etmek isterim. Benim gibi bölümdeki yabancı öğrencilere son derece ihtimam gösteren Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalının bütün hocalarına teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Başarıya ulaştıran Allah'tır.

7 Haziran 2015

ÖZET

Ali Terâmahî Van'ın Muks (Bahçesaray) ilçesine bağlı 18 km. uzaklıktaki Teramah (Yaylakonak) köyündendir. Tezimizin konusu miladi 16. yüzyılın sonlarında Ali Teramâhî tarafından Kürtçe kaleme alınmış olan "Kitâbu's-Sarf bi'l-Lugati'l-Kurdiyye'dır. Müellif "Tasrîfu't-Teramâhî" ismiyle "Tasrifu'l-'İzzî" isimli esere bir şerh yazmıştır. Eser; kelime ve kısımları, isim ve çeşitleri, fiil, fiilin bapları, fiilin zamanları, fiil çekimleri, müştaklar, zamirler, harfler. Bu kısım kitabın büyük bir bölümünü (%70) kaplamaktadır. İkinci kısımda ise müellif farklı bir yöntem kullanmıştır: burada Arapça ile Farsça ve Kürtçeyi bazı sarf ve nahiv konuları açısından mukayese etmiştir.

Tezin Giriş kısmında Kürt bölgelerindeki dini medreseler, eğitim-öğretim yöntemleri ve önem atfettikleri Kürtçe el yazmalar hakkında bilgi verdik. Bunun yanı sıra Kürt dili ve lehçeleri hakkında kısa bir bilgi vermeyi uygun gördük.

Birinci bölümü kitabın müellifi olan Ali Teramâhî'ye tahsis ettik. Bu çerçevede memleketi, yaşadığı çevre, yaşadığı dönem, döneminin önemli olayları ele alındı. İkinci bölüm "El Yazma ve Tercümesi" başlığıyla kaleme alındı. Bunu iki başlıkta ele aldım. Birinci başlıkta Mellâ Mahmûd Bayezîdî'nin kaleme aldığı mukaddimeyi ele aldık Bu mukaddimeyi Arapçaya tercüme ettik.

İkinci başlıkta ise bizzat kitabı mercek altına aldık. Önce kitabın metnini sunduk. Daha dakik bir şekilde Arapçaya tercüme ettik.

Üçüncü bölümde müellifin veciz, kısa ve kapalı bir şekilde ele aldığı konuları Arap Dilinin sarf konusundaki temel kaynaklarından, birtakım Farsça kaynaklardan ve ana dilim olan Kürtçe kaynaklardan istifade ederek izah etmeye çalıştım.

Anahtar Kelimeler : Ali Teramâhî, Kitâbu's-Sarfi'l-Arabî, Tahkîk, İnceleme.

ABSTRACT

In the 16th century AD there were many Islamic religious schools in various parts of the land of the Kurds, especially in Turkey. These schools had educational curricula that discussed the fields of religion and Arabic language. In the late of the century, the oldest book written in Kurdish was: "Kitabu es-Serf (el-Arabi) billisani el-Kurdi" (The Book of (Arabic) Morphology in Kurdish Language) to its author Ali Teremakhi, which is the subject of this research.

In the Introduction I talked about the Books which were used in Islamic schools in the Kurds lands, the educational curricula, the Kurdish manuscripts.

I specified the first chapter to Ali Teremakhi and his time, so I talked about his homeland, environment and the important historical events of his time. Also I tried to collect information about his personality; although it is rare.

In the second chapter entitled ‘Critical Edition’ I was interested in the introduction of the book set by the copier Mullah Mahmoud Bayazidi. And I focused on the book itself, so I redisplayed the original version which is rarely available in the hands, translated it into Arabic. The third chapter came to be a study on the book. Here I tried to explain in detail the topics that were discussed briefly, incompletely or ambiguously by the author.

Keywords

Ali Teramâhî, The Book as-Sarfi'l-Arabî, Verification, Review.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ V

ÖZET IX

ABSTRACT X

İÇİNDEKİLER XI

KISALTMALAR 14

GİRİŞ 15

A. KÜRT BÖLGELERİNDE DİNÎ MEDRESELER 15

B. KÜRTÇE YAZMA ESERLER 21

1. Avrupalı Müsteşriklerin Gayretleri 22

2. Kürtçe Bölümlerin Açılması (Kürdoloji) 28

3. Kürtlerin Yazmalar Hakkındaki Çalışmaları 29

C. KÜRT DİLİ VE LEHÇELERİ 30

1. Kürt Dili 30

2. Kürtçe'nin Lehçeleri 31

3. Kürtçe Yazı 34

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ TERAMÂHÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. DOĞDUĞU YER 36

1.2. YAŞADIĞI ÇAĞ..... 38

1.2.1. Osmanlı Devleti Tarihi 39

1.2.2. Kürt Beylikleri Tarihi 44

1.3. TERAMÂHÎ'NİN KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ 48

1.3.1. Kitâbu's-Sarf bi'l-Luğati'l-Kurdiyye..... 50

1.3.2. Teramâhî'nin Tasrîf'i..... 52

İKİNCİ BÖLÜM

YAZMA ESERİN TAHKÎKİ

.....53 - 123.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTABIN İNCELEMESİ

3.1. KİTABIN TARİFİ 124

3.2. KİTABIN YAZILIŞ AMACI 125

3.3. MÜELLİFİN METODU..... 126

3.4. DİL VE YAZI..... 126

3.5. ÖRNEKLER VE DELİLLER..... 128

3.6. KAYNAKLARI..... 129

3.7. KİTABIN KONULARI 129

3.7.1. Arapça Sarf Hakkında 129

3.7.2. Farsça ve Kürtçe Sarfı 165

SONUÇ 176

KAYNAKÇA 179

EKLER 186

KISALTMALAR

age. Adı geçen eser

bkz. Bakınız

c. Cilt

s. Sayfa

vd. Ve diğerleri

trz. Tarihsiz

tah. Tahkikat

بلا بلا ذكر لاسم دار النشر، أو تاريخ النشر

ت. تُوفِّي

ج. الجزء

ص. الصفحة

م. (التاريخ) الميلادي

هـ. (التاريخ) الهجري

GİRİŞ

Bu bölümde konunun genel bir çerçevesini kısaca anlatmanın yararlı ve uygun olacağını düşünüyorum. Kürt bölgelerinde özellikle de Kuzeyinde Dinî Medreselerinin kuruluşundan, medreselerde uygulanan öğretim metotlarından bahsedeceğim. Bilinen Kürtçe yazma eserlerden, müsteşriklerin onları toplama ve itina göstermedeki gayretlerine ışık tutmaya çalışacağım. Kürtçeyi ve lehçelerini, Kürtlerin kullanmış oldukları yazı türlerini tanıtacağım. Bunun, özellikle Arapça okuyucular için kitabın çerçevesini daha fazla aydınlatacağına inanıyorum.

A. KÜRT BÖLGELERİNDE DİNÎ MEDRESELER

Kürt bölgelerinde İslâmî dinî medreselerin tarihi konusu, önemine rağmen, şimdiye kadar eksiksiz ilmî bir metotla incelenmemiştir. Miladî 11. veya 12. asırdan itibaren (Kuzey) Kürt diyarının değişik yerlerinde medreseler inşa edilmiştir ve zamanla pek çok bölgeye de yayılmıştır. Bu yerlerin en önemlileri Bitlis ve Siirt illeriyle Hasankeyf ilçesidir. Bu yerlerin her birinde birkaç büyük medrese açılmıştır. Aynı şekilde Hakkâri, Doğubeyazıt, Diyarbakır, Cizre, Hizân, Miks, Baydâr, Eruh, Fındık, Ahlât, Nurşin, Silvan (Fârkîn), Van, Hoşap, Derzin, Palu, Lice, Varto, Havil, Girdikan ve Aktepe'de medreseler kurulmuştur[1].

Bu medreselerde kendilerine fakî/fakîh denilen ve İslamî ilimler talebesi anlamına gelen binlerce öğrenci ders görmüştür. Bu medreselerde öğrenim gören

[1] Bkz. Ekteki Renkli Coğrafya. Daha fazla bilgi için Bkz. Şakir Epözdemir, **Medreseyên Kurdistanê di dewra mîran û Nekşebendiyan de,** Nûbihar, 196, İstanbul, 2015, s. 21 vd.; Mellâ Biranê Tarînî, **Medrese, Jı Her Aliyî ve Medreseyên Me, Şîn,** 2. Lis, Diyarbakır, 2011; Zeynelabidin Zinar, **Xwendina Medresê**, Stockholm, Pencînar, 1991.

öğrencilerin büyük çoğunluğu Kürt öğrencilerdir. Onların yanında Arap, Türk ve Fars öğrenciler de vardır. Buralarda eğitim öğretim işini yerine getirenler İslam dininin büyük alimleri ve kendi dönemlerinde meşhur Arapça dini medreselerde eğitimlerini tamamlamış alimlerdir.

Medreseler, şehir, belde ve büyük köylerde camilerin bitişiğinde inşa edilmiş, birer kültürel merkezdirler. Her birinin müstakil bir girişi vardır. Bu girişler birbirine karşıt iki yöndedir. Genellikle daha geniş alanları işgal etmişlerdir. Binaları büyük bir giriş, bir veya iki odadan müteşekkildir. Öğrenciler büyük girişte ders görür ve uyurlar. Küçük odaları mutfak ve kiler olarak kullanırlar. Eşyalarını da bu odalara yerleştirirler.

Medreseler kapasiteleri bakımından da birbirlerinden farklıdırlar. 50 -200 öğrenci kapasiteli olan büyük medreseler olduğu gibi, 10-15 öğrenci kapasiteli olanları da vardır. Kapasiteleri az olanlara *"hücre"* denilmektedir.

Kürt alimler de bu medreselerden mezun olmuşlardır. Arapça ve dinî ilimlerde saygınlık kazanmışlardır. Çoğu Kürtçe, Farsça ve Türkçede uzmanlaşmışlardır. Bu durum, bu dillerin yaygın olarak konuşulduğu yerlerde kendilerine hareket etme ve alim, aydın ve yönetici sınıflarla ilişki kurma imkanını sağlamıştır. Hollandalı Müsteşrik Martin Van Bruinessen bu konuya karakteristik bir örnek vermektedir. Bu da meşhur Molla Gürânî'dir (ö. 1488). Molla Gürânî, ilk dinî öğrenimini Irak Kürdistanının Şehrezûr şehrinde görmüştür. Sonra ilim öğrenmek amacıyla Bağdat, Diyarbakır, Hasankeyf, Dımaşk, Kudüs ve Kahire'ye seyahat etmiştir. Daha sonra Osmanlı Devletinin hizmetine çağrılmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in özel hocası olmuştur. Osmanlı imparatorluğunda en yüksek dinî makama ulaşmıştır. Çünkü başkent İstanbul'da birinci müftü makamına çıkarılmıştır[2].

Dinî medreselerin tedris aşamalarında okutulan kitaplar standart kitaplardır. Bu kitapların büyük ekseriyeti Arapçadır. Fakat bu kitapların açıklamaları genellikle Kürtçe ve şifâhî olarak yapılıyordu.

---

[2] Martin van Bruinessen: **The Kurds and Islam.** Les Annales de l'Autre Islam, No.5, Paris 1998, p. 21.

Şimdi de bu medreselerde sırasıyla okutulan kitapların bir listesini vermek istiyoruz. Bu aynı zamanda öğretimin seviyesini, dinî ve İslamî kültüre, Arapça ilimlere ve Arapçanın metin, şerh ve haşiyelerdeki tedrisine gösterilen ihtimamı da göstermektedir[3]:

1- Elifbâ: Temrînât li Ta'allumi'l-'Arabiyye Kırâeten ve Kitâbeten, Temhîden li Kıraati'l-Kur'âni'l-Kerîm.(Arapça'yı okumak ve yazmak için alıştırmalar, Kur'ân okumaya hazırlık)

2- el-Kur'ânu'l-Kerîm. Öğrenci Arapçayı iyi anlamasa da tamamlanması gereken ilk kitaptır.

3- Mevlüd (Mevlid-i Nebî): en güvenilir mevlit metni, miladî 18. yüzyılda Mellâ Ahmed Bâtî'nin yazmış olduğu Kürtçe metindir.

4- Nûbehârâ Piçûkân: "Çocuklar İçin İlkbahar". Arapça Kürtçe bir sözlüktür. Meşhur Kürt şair Ahmed-i Hânî'nin (1651-1707) eseridir ve şiir şeklinde yazılmıştır.

5- Nehcu'l-Enâm: İslam akaidiyle ilgilidir. Kürtçe yazılmış vecîz bir eserdir. Yazarı Molla Halîl İs'irdî'dir (1754-1843).

6- 'Akîdetu li Ahmed-i Hânî: Akide ile ilgili Kürtçe bir eserdir.

7- Ebû Şucâ' el-Isfahânî'nin (500/1106) Gâyetu'l-İhtisâr isimli eseri: "et-Takrîb fi'l-Fıkh" ismiyle de bilinmektedir. Şâfi'î fıkhı hakkındadır.

8- Muhammed b. Kâsım el-Gazzî'nin (918/1512) Fethu'l-Karîbi'l-Mucîb fî Şerhi Elfâzi't-Takrîb isimli eseri: Bir önceki kitabın daha hacimli bir şerhidir.

9- İbrâhîm el-Bâcûrî'in (1277/1860) Kitâbu Bâcûri'si: Şâfi'î fıkhı hakkındadır. İbn Kâsım el-Gazzî'nin kitabının konularının geniş bir şerhidir.

10- Mellâ Ali Teramâhî'nin Kitâbu's-Sarf bi'l-Luğati'l-Kurdiyye'si: Şu an incelemekte olduğumuz kitaptır.

11- Emsile: Arapça sarf hakkındadır. Farklı fiillerin siğalarını açıklamaya yoğunlaşmıştır. Yazarı belli değildir.

---

[3] Zeynelabidin Zinar, **Xwendina Medresê**; Medrese education in northern Kurdistan: An abbreviated version of Zeynelabidin Zinar "Xwendina Medresê", Stockholm, Pencînar, 1991. Bu kitabı Martin Van Bruinessen tercüme etmiş ve notlandırmıştır. In Martin Van Bruinessen and Joyce Blau (eds.): **Islam des Kurdes**, Special issue of Les Annales de l'Autre Islam, No, 5, 1998, 12-27; meşa Birhanê Tarînî, **Medrese, Ji Her Aliyî ve Medreseyên Me.** Nûbihar dergisinin 63-64 sayılarındaki (1998), "**Başlangıçtan Günümüze Kürt Medreseleri"** isimli makale. Bu makaledeki kitap ve müellif isimlerini araştırdığımızda bazı eksiklik ve hataların olduğunu tespit ettik. Onları düzeltme ve tashih etmeye kalkıştık ve faydalı bazı bilgiler ekledik.

12- ‘İzzuddîn ez-Zencânî (655) lakabıyla bilinen ‘Abdulvehhâb b. İbrâhîm b. ‘Abdilvehhâhb el-‘İzzî veya Tasrîfu’l-‘İzzî’si: Arapça sarf ilminde çokça şöhret bulan bir muhtasardır. Latinceye tercüme edilmiş olması da önemini gösteren bir husustur. 1610 yılında Roma’da basılmıştır[4]. Üzerinde pek çok şerh yapılmıştır.

13- ‘Abdulkâhir el-Curcânî’nin el-‘Avâmil’i: Arapça nahvi hakkındadır.

14- Mellâ Yûnus Arkatînî’nin (1785) Zurûf’u: Arapça nahivle ilgili Kürtçe yazılmış bir eserdir.

15- Mellâ Yûnus Arkatînî’nin Terkîb’i: Arapça nahivle ilgili Kürtçe yazılmış bir eserdir.

16- Sa‘duddîn Piçûk (Sağîr): Curcânî’nin el-‘Avâmil kitabına yazılmış bir şerhtir. Müellifi muhtemelen Sa‘duddîn Gevre (Kebîr) isimli kitabın yazarıdır.

17- Ahmed b. Hasan el-Çârpurdî’nin Şerhu’l-Muğnî fi’n-Nahv’i: Muhammed b. ‘Abdirrahmân el-‘Omerî el-Meylânî’nin (811/1408) telifiyle. Kürtler arasında Muğnî diye meşhur olmuştur. Bazıları bu kitaba “Muğni’l-Ekrâd” (Kürtlerin Muğnî’si) ismini vermişlerdir.

18- Sa‘dînî: Sa‘duddîn Mes‘ûd et-Teftazânî’nin (791/1389) ‘İzzî kitabına yaptığı bir şerhtir. Asıl ismi Şerhu’t-Tasrîfi’z-Zencânî’dir.

19- Hall: Muhammed b. Bîr ‘Abdullah Muhyiddîn el-Barkâvî’nin (981/1573) İzhâri’l-Esrâr isimli eserine Zeynzâde Hüseyin’in yazmış olduğu şerhin muhtasarıdır. Tam ismi Hallu Esrâri’l-Ahyâr ilâ İ‘râbi İzhâri’l-Esrâr’dır. Nahiv hakkındadır. Arapçadır ve dili ağırdır.

20- Kitâbu Sa‘dullah Gevre (el-Kebîr): Hadâiku’d-Dekâik fî Şerhi Risâleti ‘Allâmeti’l-Hakâik isimli eserdir. Zemahşerî’nin Enmûzec’ine yapılmış bir şerhtir. Müellifi Sa‘duddîn Sa‘dullah el-Berda‘î’dir. Kaynaklarda Berda‘ topraklarına yapılan bir nisbedir. Muhtemelen bununla Azerbaycan’ın orta kısımlarında yer alan Berda‘ isimli yer kastedilmiştir.

21- Netâic: “Netâicu’l-Efkâr” isimli eserdir. Mustafa b. Hamza ed-Dâlî’nindir. 1085/1674 yılında yazmıştır. el-Barkâvî’nin İzhâri’l-Esrâr isimli kitabına yazılmış bir şerhtir.

22- Şerhu’s-Suyûtî (el-Behcetu’l-Mardiyye) ‘alâ Elfiyeti’bni Mâlik.

23- Şerhu’l-Câmî (el-Fevâidu’d-Diyâiyye) ‘ala’l-Kâfiye libni’l-Hâcib.

---

[4] Yûsuf İlyân Serkîs, **Mu‘cemu’l-Matbû‘âti’l-‘Arabiyye ve’l-Mu‘arrebe,** Mektebetu’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, Kâhire, trz. I, 977.

Şerhu'l-Câmî kitabını bitirmek, temel eğitim merhalesini tamamlamak anlamına gelmektedir. (Günümüzde bu, lisans öncesi orta öğretim'e denk düşmektedir.) Bu öğretimi tamamlayan fakîh için artık Mellâ sıfatı kullanılabilmektedir. Fakat hocaları nezdinde o, henüz bir mübtedidir (yeni başlayan) ve ilimde derinleşmemiştir.

Günümüzde lisans aşamasına denk gelen ikinci merhalede aşağıda listesi verilen kitaplar okutulmaktadır. Bu aşamaya başlayan kimseler için "tâlip" sıfatı kullanılmaktadır.

1- Mahmûd el-Mağnîsî'nin Muğni't-Tullâb'ı: İçinde Arapça olarak Esîruddîn el-Ebherî'nin Îsâgûcî isimli eserinin metninin şerhi de yapılmıştır.

2- Molla Halîl İs'irdî'nin Şerhu'l-Velediyye 'alâ Îsâgûcî'l-Ebherî diye meşhur olan Şerh'i.

3- Kavl-i Ahmed: Mantık ilmiyle ilgili bir başka kitaptır. Müellifi belli değildir. Müellifinin ilk ismi Ahmed'dir.

4- el-Vad' li'l-'Isâm: Terkîp ve delalet yollarıyla ilgili bir kitaptır. Kusursuz bir Arapçayla yazılmıştır. 'Isâmuddîn İbrâhîm 'Arabşâh el-Isferâyînî'ye (ö. 943) nispet edilmektedir.

5- el-İsti'âre li'l-'İsâm: 'Isâmuddîn'e nispet edilmektedir. İçinde Ebu'l-Kâsım el-Leysî es-Semerkandî'nin (ö. 888/1483) Risâletu'l-İsti'ârât isimli eserin de şerhi vardır.

6- Şerhu Velîd: Tartışma ve münazaranın usulü ile ilgili bir eserdir. Velîd denilen bir kişiye nispet edilmiştir.

7- Hâşiyetu 'Abdilvehhâb 'alâ Şerhi'l-Câmî (el-Fevâidu'd-Diyâiyye) 'ala'l-Kâfiyetibni'l-Hâcib. Kitabın yazarı 'Abdulvehhâb isminde olup bilinmeyen bir kişidir.

8- Hâşiyetu 'İsâm 'alâ Şerhi'l-Câmî (el-Fevâidu'd-Diyâiyye) 'ala'l-Kâfiyeti'bni'l-Hâcib.

9- Hâşiyetu 'Abdilhakîm 'alâ Nassi Hâşiyeti 'Abdilvehhâb: Bunun 'Abdulhakîm es-Seyâlkûtî oluşu tercih edilmektedir. es-Seyâlkûtî, Hâşiyetu 'Abdilgafûr Lârî'nin Câmî kitabına bir şerh yazmıştır.

10- Şerhu'ş-Şemsiyye: Mantık ilmi hakkındadır. Kutbuddîn er-Râzî'nin, Necmuddîn el-Kazvînî el-Kâtibî'nin er-Risâletu'ş-Şemsiyye fi'l-Kava'idi'l-Mantıkiyye isimli eserine şerhidir.

11- Sa'du't-Teftâzânî'nin Muhtasaru'l-Me'ânî

12- Teftâzânî'nin Şerhu'l-'Akâid

13- Tâcuddîn es-Subkî'nin Cem'u'l-Cevâmi'

Öğrenci bu kitabı bitirmekle öğreniminin tamamlamış olmaktadır. Hocasından icâzet almaya hak kazanmıştır. Artık ilmini tamamlamış bir "Mellâ" sayılmaktadır.

Burada müderrislerin öğrencilerine, ilimlerini derinleştirmeleri/kökleştirmeleri için tavsiye ettikleri birkaç kitap daha vardır. Bu kitaplar değişik konularla ilgilidirler.

1- İbnu'l-Hâcib'in eş-Şâfiye'si

2- Şerhu'bnu 'Ukayl 'ala'l-Elfiye

Bu ikisi Arapçadır.

Kürtçe olarak da şu kitapların okunması tavsiye edilmektedir:

1- Dîvânu Mellâ Cezîrî

2- Ahmed-i Hânî'nin Mem-u Zîn'i

Şafi'î fıkhı hakkında

1- Süleymân el-Kürdî, el-Hevâşiyu'l-Medeniyye

2- Muhammed Emîn el-Kürdî, Tenvîru'l-Kulûb

3- Zeynuddîn el-Mâlîbârî, İrşâdu'l-'İbâd

4- Fetevâ-i İbn Hacer

5- Nevevî, Minhâcu't-Tâlibîn

6- Şirbînî, Muğni'l-Muhtâc: Nevevî'nin Minhâcu't-Tâlibîn'in şerhidir.

7- el-Mâlîbârî, Fethu'l-Mu'în

8- Seyyid Bekrî, İ'ânetu't-Tâlibîn: el-Mâlîbârî'nin Fethu'l-Mu'în'in şerhidir.

9- Becîrmî, Tuhfetu'l-Habîb: Isfahânî'nin Gâyetu't-Takrîb'ine şerhtir.

10- et-Takrîr: Nihâyetu't-Tedbîr'e şerhtir.

11- Halîfe Yûsuf, İrşâdu'l-'İbâd: Kürtçedir.

Tefsir hakkında

1- Tefsîru'l-Celâleyn ve şerhleri
2- Tefsîr İbn Kesîr
3- Zemahşeri, el-Keşşâf
4- Muhammed Abduh- Reşîd Rızâ, el-Menâr
5- Fahruddîn er-Râzî, Mefâtihu'l-Gayb
6- Tefsîru'l-Gâzî
7- Tefsîru'r-Rimâl
8- Tefsîru'l-Muhmel

Hadis hakkında

1- Durretu'l-Vâ'izîn
2- Nevevî, Riyâzu's-Sâlihîn
3- Muhammed b. Muhammed 'Allân el-Bekrî es-Sıddîkî, Delilu'l-Fâlihîn: Riyâzu's-Sâlihîn'in şerhidir.
4- Sahîh-i Buhârî
5- Biri Harpûtî'ye diğeri de Karsî'ye ait olan iki Kürtçe kitap.

Siyer hakkında

1- İbn Kesîr, Kısasu'l-Enbiyâ
2- 'Abdullah ed-Demlîcî, Nûru'l-Ebsâr

Genel olarak Kürt halkı bütün bu kitapları okuyan ve mellâ olarak isimlendirdikleri bu şahsiyetleri "yedi ilim veya on iki ilim sahibi mellâ" olarak isimlendirirler.

B. KÜRTÇE YAZMA ESERLER

Bugün elimizde bulunan Kürtçe yazma eserler oran olarak çok azdır. Bu yazmalar daha çok değişik Kürt şehir ve mekanlarında ve Avrupa kütüphanelerinde bulunmaktadır. Onları bir araya getirme, koruma ve neşretme konusundaki gayretler son derece azdır ve gecikmiştir.

Burada önemli birkaç şeye dikkat çekmek yerinde olacaktır.

1- Öncelikle dinî medreselerin ve Kürt alimlerin Kürtçe yazmalara, onların korunmasına ve basımına önem vermeleri

2- Kürt bölgelerinde uzun zamandan beri devam ede gelen siyasi durumların olumsuz etkileri, bu yazmaların kaybolmasına ve ihmal edilmesine belki kastî olarak yakılmasına sebebiyet vermiştir. Veya yazmayı elinde bulunduranlar takibata uğrama korkusuyla bizzat kendileri yakmışlardır. Şüphesiz ki burada araştırmacılara ve bu işle ilgilenenlere gizli kalmaya devam edem yazmalar ve nüshalar da vardır.

3- 18. Yüzyıldan itibaren Doğuya ve Kürt bölgelerine üşüşen Avrupalı Müsteşrikler, Kürtçe yazmaları toplamaya başlamışlardır. Kürt halkının kültürünü ve dilini insanların ağızlarından dinleyerek kaydetmişlerdir. Sonra da Avrupa'da neşretmişlerdir.

4- Bugün Kürt yazma eserlerini bir araya toplamak için ilmî bir merkezin kurulmasına büyük bir ihtiyaç vardır. Yazma eserlerin bu merkezlerde toplanması, kayda alınması ve dünya kütüphanelerinde veya başka merkezlerde de korunması gerekmektedir. Tasniflerinin ve dizinlerinin tamamlanması, ilmî usullerle korunması gerekir. Bu durumlar onlardan faydalanmayı, tahkîklerinin yapılmasını ve neşredilmesini kolaylaştıracaktır. Onların basımları için genel bir bilinç oluşturmaya yönelik gayretler gösterilmeli ve bu yazmaları ellerinde bulunduran insanlar, onları ilmî merkezlere teslim etmeye çağrılmalıdır.

Kürtçe yazmalara verilen önemin tarihi seyrini şu merhalelere ayırmak mümkündür.

1. Avrupalı Müsteşriklerin Gayretleri

Avrupalıların Kürt dili ve kültürüne ilgileri, miladî 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamıştır. Bu İtalyan misyonerlerin gözlerini Kürtlere ve kültürlerine çevirmelerinden sonradır. Bu misyonerlerden en göze çarpanı 1762-1787 yılları arasında Musul'da bir rahip olarak görev yapan Maurizio Garzoni (1734-1804)'dir. Garzoni, Kürt dili üzerinde çalışan ilk Avrupalıdır. Çalışmalarını 1787'de Roma'da "Grammatica e vocabolario della lingua Kurda" ismiyle yayınladı.

Aynı dönemde kendisiyle beraber Musul'da rahip olarak görev yapan ve Kürt tarihine ilgi duyan bir diğer Avrupalı Giuseppe Campanile (1762/1835)'dir. Campaline, Kürt şehirleri tarihi hakkında ilk kitap yazanlardan biridir. Kitabının ismi "Storia della regione del Kurdistan"dır. Naples'de 1818 yılında yayınlanmıştır.

Miladî 19. Yüzyılda Kürtçe yazma eserlere ilgi duyulmaya başlanmıştır. Bu Alexandre Jaba (1801-1803/1869) sayesinde olmuştur. Alexandre Polonyalıdır. Rus ihtilâli boyunca kendi ülkesinde Rusya'nın diplomatlığını yapmıştır. Daha sonra 1836-1855 yılları arasında Rusya'nın İzmir, 1856-1869 yılları arasında da Erzurum konsolosu olmuştur.

Alexandre Jaba geniş bir kültüre sahipti. Bu özelliğinden dolayı Rusya Bilimler Akademisi kendisine Kürt dili ve lehçeleri öğretimi için görev teklif etmiştir. Kürt kültürünün değişik yönleriyle ilgili olan yazma eserleri ve şifahî Kürtçe yazınları toplamış ve onları Petersburg'daki Akademi'nin merkezine göndermiştir.

Alexandre Jaba Erzurum'dayken Kürtlerle dostane ilişkiler geliştirmiştir. Etrafında genellikle aydınlar ve kültüre ilgi duyanlar toplanırdı. O da onları eserleri toplamaya ve yazmaya teşvik ederdi. Etrafında toplananların en önemlilerinden biri Mellâ Muhammed Bâyezîdî (ö. 1797-1799/1869) idi. Alexandre Jaba, arkadaşı Lerch Peter'e Eylül 1857 tarihinde yazmış olduğu bir mektupta ondan şöyle bahseder:

"Bâyezîdî Kürt'tür. Bâyezîd (Doğubeyazıt) doğumludur. 60 yaşındadır. Öğrenimine önce kendi memleketinde başlamış daha sonra da Tebriz'de[5] devam etmiştir. Küçüklüğünde Kur'ân-ı Kerîm, edebiyat, Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmiştir. Kendisine tamamen ilme hasretmiştir. Bir süre İran ve Kürdistan şehirlerinde kalmıştır. Sonra Bâyezîd'e dönmüş, bir medreseyi idare etmeye başlamıştır. Kendi bölgesinde meşhur olmuştur.

Bâyezîd'de (1854) hakim olan ve bir Kürt sülalesine mensup olan son vali Behlül Paşa'nın hakimiyetinin bitmesinden sonra Erzurum'a göçmüştür ve dinî

[5] Bir İran şehridir ve Urmiya gölünün doğusuna düşmektedir.

öğretimle meşgul olmaya başlamıştır. Bölgenin alimleri arasında seçkin bir konuma sahiptir

Kürt lider Emîr Bedirhân, 1846'da Cizre'de Bab-ı Âli'ye karşı ayaklandığında, Mareşal Hafız Paşa barış ilan etmede aracılık yapması için önemli bir elçi olarak ona göndermek üzere görevlendirmiştir. O da bu görevi yerine getirmiştir. Yaklaşık olarak bir seneden sonra Erzurum valisi Kâmil Paşa'nın emriyle Hakkâri bölgesinde Osmanlı hakimiyetine karşı ayaklanan Kürt lider Nurullah Beg'le aracılık yapmak üzere gönderilmiştir. Aracılık görevini yapmada önemli bir rol üslenmiştir. Onun etkisiyle Bedirhân'ın kardeşi Hân Mahmûd'un Erzurum'a nakli gerçekleşmiştir. Hân Mahmûd ise güçlü bir liderdi. Mellâ Mahmûd Osmanlılar nezdinde yüksek bir konuma sahipti. Erzurum'da ikamet ettiği sürece yerel yöneticilerin büyük bir takdirini kazanmıştı. Mellâ Mahmûd bir mütercim ve resmi bir yaveri gibi onunla ilişkisini devam ettirmiştir.

Kısa bir zaman sonra Hân Mahmûd, Osmanlıların hakimiyetini kendisine verdiği Vostân'da (Gevaş) ayaklandı. Mellâ Mahmûd tutuklandı ve 15 gün hapsedildi. Sonra bir takım tehditlerle serbest bırakıldı.

Bundan sonra Mellâ Mahmûd'un konumu geriledi. Ama şunu söylemek mümkündür. O, Erzurum'daki yazarlar arasında, özellikle de Farsçadan Türkçeye çeviri yapmada en önemlilerinden biriydi. Son Rus harbi boyunca Mellâ Mahmûd kendisini koruyanı ve yardım edeni terk etti. Ekonomik durumu kötüleşti. Asgari geçimini sağlayamayacak bir noktaya geriledi. Bundan dolayı Erzurum'da yaşamını sürdürdüğü bu zamanda Kürdistan'a göç etmeyi düşündü. Onun görüşünü değiştirebildim. Artık 1856 tarihinden beri benim muallimimdir. Bana Kürtçe öğretmektedir.

Adı geçen Kürt şahsiyetler yani Bedirhân, Nurullah Beg ve Hân Mahmûd hayata tutunmaya çalışıyorlar. Hicrette yaşıyorlar. Bedirhân ve Nurullah Beg Candie'de[6] Hân Mahmûd da Rusçuk'tadır[7]. Sultân'ın[8] onları affetmeyi düşündüğü söylenmekte fakat ben buna inanmıyorum" [9].

[6] Fransa'nın Kuzeyinde Baltık denizinde bir adadır.

Alexandre Jaba ve Bâyezîdî karşılaşması, Kürtçe yazma eserlere ilgi göstermek için ilk gerçek başlangıç olmuştur. Beraber pek çok yazma eserler toplayabildiler. Alexandre Jaba bunları Petersburg'a gönderdi. Daha sonra "Jaba Koleksiyonu" olarak bilindi. Bunların arasında şu an incelemekte olduğumuz Ali Teramâhî'nin bu kitabı da bulunmaktadır.

Alexandre Jaba "el-Lehcâtu'l-Kurdiyye fî Hakkâri-Râvendî" isminde bir sözlük yazdı. F. Justi ile beraber el-Muʿcemu'l-Kurdî-el-Fransî" (Kürtçe-Fransızca Sözlük) isminde bir sözlük de hazırlamıştır. Bu sözlük 1879 yılında Petersburg'da yayınlanmıştır.

"Ebu'n-Nesri'l-Kurdî" lakabıyla anılan Bâyezîdî ise, Kürt kültürüne olan ilgisini artırdı. Hayatının son on senelerinde dil, edebiyat, tarih, milli ve içtimâî kültür alanlarında çok önemli çalışmalar yapmıştır.

Aynı yüzyılda Almanların da Kürt kültürüne ilgisi ortaya çıktı. Fakat onların çabaları daha çok edebî yazınları halkın ağzından dinleyerek yazma, neşretme ve tercüme etme şeklinde olmuştur. Bu çerçevede en önemli isimleri burada zikretmek istiyoruz:

1- Albrecht Bernhard Dorn (1805/1881): Bir Alman-Rus müsteşrikidir. Alexandre Jaba'yı Kürtçe yazmalara ilgi duymaya cesaretlendirmede önemli bir rol oynamıştır. Kendisi de az da olsa bu yazmalarla ilgilenmiştir. Daha sonra ilgisini Afgan-Puştu diline ve yazmalarına çevirmiştir.

2- Peter Lerch-(1827/1874): Bir Alman-Rus müsteşrikidir. Kurmanci ve Kirmanci (Zazaca) lehçelerinin yazınlarını topladı ve onları Almanca'ya çevirdi. Kürtçe-Rusça bir sözlük de hazırladı. Bu sözlük 1858'de Petersburg'da yayınlandı. "Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer" (Kürtler ve İranî

[7] Bulgaristan'da Tuna Nehri kıyısında bulunan bir şehirdir.
[8] I. Abdülmecîd kastedilmektedir.
[9] Alexandre Jaba, **Recueil de Notices et recits Kourdes,** Petersbourg, 1860.

Kuzey Keldaniler Üzerine Araştırmalar) isminde üç ciltlik bir tarih kitabı da vardır. Bu da 1856-1858 yıllarında Petersburg'da yayınlanmıştır[10].

3- Albert Socin (1844/1899): Bir İsveç- Alman müsteşrikidir. Doğuya seyahatleri olmuştur. 1868-1870 yılları arasında değişik yerleri dolaşmıştır. Turabdin ve Botan dolaştığı yerler arasındadır. Burada insanların ağzından otuz tane hikâye ve Kürtçe şarkı toplamış ve Eugen Prym'in (1843/1913) yardımıyla iki cilt halinde yayınlamıştır.

4- Hugo Makas (1857/?): Kürt folkloruyla ilgili yazınları toplamış, onları Almancaya tercüme etmiş ve 1892'de Petersburg'da yayınlamıştır.

5- Albert von Le Coq (1860/1917): 1903 yılında Almanya'da Kürtçe yazınlar yayınladı. Nûbihar Dergisi bu yazınların Ahmed-i Hânî'ye ait olduğunu belirtmiştir.

6- Oskar Mann (1867/1917): 1901-1903 yılları arasında İran'ı ziyaret etti ve orada dil derslerini aldı. İran Kürdistan'ında folklor yazınlarını topladı. 1906'da "Lehcetu'l-Kurdi'l-Mevkirî" isimli kitabının ilk cildini yayınladı. Türkiye'de de bazı Kürt bölgelerini ziyaret etti. Ölümünden sonra yayınlanacak olan birçok malzeme topladı.

Almanya'da bulunun Kürtçe yazma eserlerine, Irak Kürdistan'ından Kemâl Fûâd muttali olmuş ve onları bastırmıştır. Doktora tezini onlardan hazırlamıştır. Doktora tezi "Kurdische Handschriften" ismini taşımaktadır[11]. Onlar tarihi savaş şiirleri, klasik Kürt edebiyatından meşhur yazınlar ve dinî eserlerdir. Onlardan bazıları şunlardır:

Ahmed-i Cezîrî, Dîvân

Faki Tayrân, Şeyhu San'ân

Ahmed-i Hânî, Memu Zîn, Nûbihâr

[10] Bir bölümü **"Dirâsât Havle'l-Ekrâd ve Eslâfihimi'l-Halidiyyîne'ş-Şimâliyyîn"** ismiyle 'Abdi Hâcî tarafından Arapçaya tercüme edilerek, Mektebetu Hâncî yayınları arasında Halep, 1992'de yayınlanmıştır.

[11] Kamal, Fuad, **Kurdische Handschriften,** F. Steiner, Wiesbaden, 1970.

Yûsufu Züleyhâ

Leylâvu Mecnûn

Husrevu Şîrîn

Rüstemu Sehrâb

Elmâshân el-Kendûlî, Nâdirnâme

Mellâ Bâtî, Mevlidu'n-Nebî…

20. Yüzyılın başında British School, Kürt dili, edebiyatı ve kültürüyle ilgilenmeye başladı. Bu görevi genellikle diplomatlar, Irak ve İran'da bulunan subaylar üstlenmişlerdi. Mesela: Banister Soane (1881/1923), 1902'de İran'a geldi. Kürtçe ve Farsçayı konuşabilecek bir duruma geldi. Senelerce gizli bir şekilde Müslüman din alimleri heyetiyle birlikte Kürdistan bölgelerinde dolaşmaya başladı. Gözlemlerini ve mülahazalarını kaydediyordu. Soane, Kürt dilinin kaideleri hakkında kitap yayınlayan ilk İngiliz'dir (Londra, 1913). Robert Frier Jardine (1894/?) Irak Kürdistan'ında siyasî bir müsteşardı. 1922'de Bağdat'ta Behdinân Kurmanci lehçesi hakkında bir kitap yayınlamıştır. İngiltere'deki Kürtçe yazmalar sınırlıdır. Sayıları 21 adet olarak tahmin edilmektedir[12].

Fransızların bu alandaki çalışmaları azdır. Fransa'nın Suriye'deki sömürgeciliği esnasında diplomatlar ve subayların elleriyle başlamıştır. Kürtlerin genel durumlarına ve edebiyatlarına yoğunlaşmıştır. En önemli araştırmacıları şunlardır.

1- Thomas Bois (1900/1975): Hıristiyan bir din adamıdır. 1927 yılında Doğu'ya geldi. Arapça ve Kürtçe öğrendi. Kürt kültürüyle ilgilendi. 1965 yılında "Kurd" isminde genel bir kitap yayınladı.

2- Roger Lescot (1914/1975): Diplomattır. İran ve Kürt kültürüyle ilgilendi. Birçok kitap yayınladı. Mamé Alan (1942/1999), Grammaire

[12] Enwerî Sultanî, **21 destnûsî Kurdi (u Farsî sebaret be Kurd) le Kitêbxanekanî Berîtaniya**, Kitabi Arzan, Joenkoeping-Sweden, 1997.

Kurde:dialecte kurmandij (Celâdet Bedirhân ile birlikte hazırlamıştır 1970), Littérature Kurde (1977), Anthologie de la poésie populaire Kurde (Gerard Chaliand ile beraber, 1980), Mam und Zin (1980).

3- Pierre Rondot (1904/2000): Siyaset adamı ve subaydır. Suriye'de Kürtlerin durumu hakkında yazmıştır. Celâdet Bedirhân ile mektuplaşmaları vardır.

4- Joyce Blau: Bu hanımefendi Arapça, Kürtçe ve Farsça öğrendi. Sonra Kürt dili ve edebiyatında uzmanlaştı. Paris Üniversitesinde öğretim üyesi olarak çalıştı. Etudes Kurdes dergisinin baş editörlüğünü yaptı. Kürt lehçeleri, Imâdiyye (Irak Kürdistan'ında en uzak kuzey bölgesi) ve Sincâr (Suriye sınırında Irak'ın kuzey batısı) Kürtlerinin durumu hakkında yazılar yazdı.

Fransızlar, Kürt yazmalarıyla ilgilenmemişlerdir. Fakat 1983'te kurulan Paris Kürt Enstitüsü, Kürt aydınların gayretleriyle yazmaların kopya nüshalarını toplamak için gayret sarf etmiştir.

2. Kürtçe Bölümlerin Açılması (Kürdoloji)

Rusya'nın en büyük üniversitelerinden sayılan Petersburg/Leningrad Üniversitesinde Mart 1959'da, Van ve Miks bölgelerinin kültürüyle ilgilenen Ermeni araştırmacı Iosif Orbelli (1887/1961) sayesinde Kürdoloji bölümü açıldı. En eskisi (Rusya'nın batısında Petersburg şehrinde 1724 yılında kurulmuştur). Orada Kürt dili, edebiyatı ve kültürüyle ilgilenen birkaç kişi bir araya gelmiş ve lisansüstü düzeyinde çalışmalar yapmış, öğretim ve araştırmaya başlamışlardır. Onların çoğu bizzat bu enstitüde çalışmıştır.

Bu enstitü zamanla dünyada en önemli Kürdoloji bölümlerinden biri haline gelmiştir ve Kürdoloji alanında meşhur şahsiyetler ortaya çıkarmıştır. Mesela Kurdoev, Jalilov, Zukerman ve diğerleri gibi. Bu enstitü önemli yayınlar bastırmıştır. Bu konudaki gayretler dil, lehçeler, edebiyat, milli kültür, tarih, etnografya (kavimleri karşılaştırarak inceleyen, kültür oluşumlarını araştıran, kültür bilimidir) ve yazmaların tahkîki gibi konulara hasredilmiştir. Bu durum Sovyetler Birliğinin çöküşüne kadar devam etmiştir. Sovyetlerin çöküşünden sonra oradaki araştırmacılar dağılmışlardır. Bölümün konumu gerilemiş fakat çalışmalarına devam etmiştir.

Rus araştırmacı Margaret Rudenko (1930/1976), Petersburg'daki yazmalardan ilk örtüyü kaldıran ve onlarla ilgilenen kişidir. Petersburg Üniversitesinde 1954 yılında bu alanda doktora diploması almıştır. Doktora tez konusu Memu Zîn'in şiirsel hikâyesiyle ilgilidir. Daha sonra 1957'de Alexandre Jaba'nın Kürtçe yazmalar mecmuasın'dan incelemeleri neşretmiştir. Birkaç yazmayı da tahkîk etmiş ve onları Rusçaya tercüme etmiştir. Bunlardan bazıları: Fakî Teyrân, Şeyhu Sanân; Hâris Bidlîsi, Leylâ vu Mecnûn; Bayezîdî, 'Adâtu Rusûmâtnâme-i Ekrâdiyye. Onun bunlardan başka kitap ve incelemeleri vardır. Kürtçe yazmaların özellikleri (1961), Yûsuf u Zuleyha'nın şiirsel hikâyesi (1973), Kürt Milli Şiiri (1982) gibi.

"Zembîlfurûş"un şiirsel hikâyesinin incelemesini yapan araştırmacı J. S. Musaelyan'nın gayretlerine de işaret etmek gerekmektedir. Musaelyan, en önemli bir Kürtçe araştırmaları bibliyografyası hazırlamış ve 1996 yılında iki cilt halinde yayınlamıştır. Bu çalışmada miladî 16. Yüzyıldan 1985 yılına kadar Kürtlerden bahseden çalışmaları sekiz binden fazla başlık altında toplamıştır. Bu hanımefendi hala Petersburg Institute of Oriental Manuscripts bölümünde çalışmaya devam etmektedir.

3. Kürtlerin Yazmalar Hakkındaki Çalışmaları

Yazmalarla ilgilenenler, Türkiye'de, özellikle Cizre, Botan, Hakkâri, Siirt ve Bitlis gibi yörelerde pek çok yazma eserin bulunduğunu söylemektedirler. Fakat bunların çoğu kayıptır. Kürtçe yazmalar hakkında en önemli katkıyı sağlayan ve bu konudaki çalışmaları teşvik eden kurumların başında 1982 yılında İstanbul'da kurulan Nûbihar kurumudur. Bu alana bazı Kürt araştırmacılar da katkı sağlamışlar, klasik Kürt şiiri ve nesriyle ilgili kaynak kitapları bastırmışlardır. Bunların en önemlileri şunlardır: Tehsîn Doskî, Seîd Dêrêşî, M. Xalid Sadinî, Huseyn Şemrexî, Selman Dilovan, Jan Dost. Bireysel çabaların yanında yazma eserler alanında bazı İslam alimleri de çaba göstermişlerdir.

Irak Kürdistan'ının resmi kütüphanelerinde (Üniversite Kütüphaneleri, Süleymaniye'de Bâbâniyye Yazma Eserler Kütüphanesi), şahsî kütüphanelerde (Şeyh Muhammed Hâl ve diğerleri gibi), mescid ve medreselerde ve şahısların elinde

pek çok yazma eser bulunmaktadır. Bunların çoğu Arapça yazılmış eserlerdir. İslam Dini ve Arap dili konularıyla ilgilidir. Az bir kısmı da Kürtçe (Sorânice)'dir. Sâlim, Nâlî, Bîkes, Hâcî Kâdir Kûyî gibi büyük şairlerin şiirlerini içermektedirler[13]. Buna göre bu bölgeler dört ülkenin (İran, Türkiye, Irak ve Suriye) sınırları içinde yer almaktadır. Tarih boyunca Kürtler değişik sebeplerle Lübnan, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Avrupa ve Amerika gibi pek çok ülkeye göç etmişlerdir.

C. KÜRT DİLİ VE LEHÇELERİ[14]

1. Kürt Dili

Kürt dilinin konuşulduğu genel alanı şöyle sınırlandırmak mümkündür: Doğuda Urmiyâ gölünün batı sahiline doğru uzanan orta ve kuzey Zagros sıradağları, kuzeyde Van Gölü ve (kuzeybatıda) Fırat nehrine kadar uzanan yerler, güneyde Deyâlâ ve Dicle nehirleri arazileri, Irak'ta Sincâr Dağı, Suriye'de birbirinden ayrı üç küçük bölge (Türkiye sınırı, Yukarı Cezîre, Kobani, Aynu'l-Arab ve Afrîn).

Kürtçeyi konuşanların tafsilatlı bir sayımı yapılmamıştır. Yukarıda zikredilen bu dört devlette yaşayan bazı Kürtler, siyasi sebeplerden dolayı dillerini terk etmişlerdir. Bu ya zorunlu olarak ikamet ettikleri Kürt olmayan toplumlarda asimilasyonlarına yol açan sebeplerden dolayı olmuştur. Ya da bizzat yaşadıkları kendi anayurtlarında dillerini terk etmişlerdir. Bu Kürtçeyi konuşanların sayısının sürekli olarak azalmasına yol açan bir durumdur. Şu anda Kürtçeyi konuşanların sayısının otuz milyon kişi dolaylarında olduğunu düşünmekteyiz.

Kürt dili 11 gruba ayrılan Hint-Avrupa dil ailesine girmektedir. Onlardan biri de Hint-İran dilleri grubudur. Araştırmacılar bunu üç gruba ayırırlar:

---

[13] Bu konu için Bkz. Karadâğî, Muhammed Ali, **Bu Wejandenevi Mijuvi Zanayani Kurd le Rigeyi Desthete Kanya Newe**, Irak Kürdistan'ında mevcut olan yazmaları öğrenmeye yönlendiren bir kılavuzdur. Seri ciltler halinde yayınlamış ve şimdiye kadar on cildi çıkmıştır. İlk cildi 1998 yılında Bağdat'ta yayınlanmıştır. Diğer ciltleri de Hewler'de Dâru Ârâs'ta basılmıştır.

[14] Bu başlık altındaki bilgileri bir çok kaynaktan yararlanarak derlerdik. Bu kaynakların en önemli olanlarından bazıları şunlardır:

D. N. Mac Kenzie, **Kurdish Dialect Sturdies I,** London Oriental Series, Vol, 9, Oxford Uni. Press, 1961; D. N. Mac Kenzie, **Kurdish Dialect Sturdies II,** London Oriental Series, Vol, 10, Oxford Uni. Press, 1962; Paul Ludwig, **Kurdish Language History,** In Encyclopaedia Iranica, 2008; www.wikipedia.org; www.iranicaonline.org; www.kurdishacademy; www.institutkurde.org; www.britannica.com.

1- Hint-Ârî Grubu: Hint yarımadasında (Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Nepal vb.) yaklaşık olarak yüz dil ve lehçeyi içine almaktadır. Eski Sanskritçe'de bu dil grubuna girer.

2- Nûristan Grubu: Afganistan'ın Nuristan bölgesinde kullanılan altı dili içermektedir.

3- İranî veya Ârî Grubu: Yaklaşık olarak altmış dil ve lehçeyi içine alır. Bunlardan kırk dört tanesi hala İran ve etrafındaki bölgelerde kullanılmaktadır. Araştırmacılar coğrafî açıdan bunları dört ana kola ayırırlar:

a- Doğu İran Kolu: Peştuca (Pakistan, Afganistan), Osetçe (Osetya, Gürcistan, Kuzey Kafkasya), Baktria, Soğdça ve Pamir dilleri.

b- Kuzey İran Kolu: İran'ın kuzeyinde Kazvîn (Hazar) denizi çevresinde yayıldığı için "Kazvîn Dilleri" olarak da isimlendirilmiştir. Gilanice, Mazenderance, Sumnanca, Talişce ve İran Azericesi.

c- Güneybatı İran Kolu: Fasih Farsça dilleri bu kola girer. Bu kolun merkezi Şiraz şehridir. Doğuda Tacikce, Darice, Hazarice, Beluşca, İran Yahudicesi gibi bazı lehçeler de bu kola girmektedir.

d- Kuzeybatı İran Kolu: Kürtçe birçok lehçesiyle bu kola girmektedir.

2. Kürtçe'nin Lehçeleri

Bir dilin lehçelere sahip olması son derece tabiidir. Özellikle Kürt dili için bu durum daha çok söz konusu edilebilir. Çünkü daha yakın bir zamana kadar Kürtçe hiçbir zaman eğitim dili olmamıştı. Ancak yakın zamanlarda Irak Kürdistan'ında eğitim dili haline gelmiştir. Bundan dolayı Kürtlerin büyük bir çoğunluğu dillerini şifahî olarak öğrenmektedirler. Çoğu da iki dillidir. Çünkü Arapça, Türkçe ve Farsçanın yanında anadillerini konuşurlar. Kürtçenin üç temel lehçesi vardır:

Kuzey Kürtçesi (Kurmanci)

Bu lehçenin konuşulduğu coğrafî alan (Zaza lehçesinin konuşulduğu alan istisna edilirse) Türkiye'nin doğusunu, Suriye'yi, Irak Kürdistan'ının batısını, İran Kürdistan'ının kuzeyini, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Lübnan'da yaşayan Kürtleri kapsamaktadır. Coğrafî alan göz önünde bulundurulduğunda yaklaşık olarak Kürtlerin %70'i bu lehçeyi konuşurlar. Araştırmacılar Kurmanci lehçesinde şiveleri birbirlerinden ayırırlar. Bu şiveler şunlardır:

Türkiye'de Şemdinan ve Hakkâri şivesi, Cizre-Botan şivesi, Serhat bölgesi şivesi, Mardin şivesi, Urfa ve Adıyaman şivesi, Maraş, Kilis ve Elbistan şivesi.

Yine Türkiye'de "Şeyh Bizeynî" şivesi olarak bilenen özel bir şive de vardır. Bu şive Diyarbakır, Elazığ, Ankara Kırşehir vb. gibi farklı bölgelerde kullanılmaktadır. Bu şive, Kurmanci, Sorani ve Gorani karışımıdır. Bu şiveyi konuşanların yaklaşık olarak beş asır önce İran'ın Kirmanşâh bölgesinden Türkiye'ye göç ettikleri sanılmaktadır.

Suriye'de üç küçük şive kullanılmaktadır. Yukarı Cezire, Kobani ve Afrin bölgelerinde, Türkiye'yle ilişkilerinden dolayı Mardin, Urfa ve Adıyaman, Maraş, Kilis ve Elbistan şivesi kullanılmaktadır.

İran'da Horasan bölgesinde yaşayan Kürtlerin kullandıkları şive Urmiya şivesidir.

Cizre ve Botan nehri etrafında oturanların konuştuğu şive, edebî dilin kaynağı olarak kabul edilir. Miladî 16. yüzyıldan başlayarak Cizre ve Bitlis arasındaki coğrafî alana yayılan klasik Kürt şiirlerinin çoğu bu şiveyle yazılmıştır. Bunun eğitim-öğretim faaliyetinin canlı tutulmasıyla ve bu bölgede birçok dinî medresenin oynadığı rolle ilişkisi vardır.

Orta Kürtçesi (Soranice)

Irak Kürdistan'ının bir bölgesinden İran sınırına kadar olan kısımda yayılmıştır. Bölgesel Yönetimin resmi dilidir. Ses ve söz görüntüleri bakımından

Kurmanci lehçesinden ayrılmaktadır. Onda Farsçanın etkileri görülmektedir. Süleymaniye, Hewler, Kerkük, Germiyan, Bişdarî, Mekrî ve Câfî şiveleri vardır.

Batı Kürtçesi

Araştırmacılar bu lehçeyi üç kısma ayırırlar. Bunlar:

a- Goranice: İran ve Irak Kürdistan'ının doğrusunda (Havraman, Bacelan ve Zenkene) yayılmıştır. 14. Yüzyıl gibi erken sayılabilecek bir dönemde bu lehçeyle yazılan edebî metinler vardır. Bu lehçeyi konuşanların özel bir dini inançları vardır. Bunlar Ehl-i Hak olarak bilinen Yarsaniler ve Kakailerdir.

b- Zazaca (Dimili ve Kırmanci olarak isimlendirilmiştir): Diyarbakır'ın kuzey, kuzeybatısı ve kuzeydoğusunda yayılmıştır. Üç ana gruba ayrılır.

Kuzey: Dersim, Varto, Elazığ, Erzincan.

Orta: Palu, Bingöl.

Güney: Çermik, Siverek.

c- Kaybolmaya yüz tutmuş Lehçeler: Bunların en önemlileri şunlardır:

1- Lori: İran'da Lor, Bahtiyar ve diğer kabilelerin (Loristan, Hemedân ve civarları) lehçesidir. Genel anlamda Kürtçe metinler 10. Yüzyılda bu lehçeyle yazılmıştır. Tarih boyunca İran toplumuna katılmalarından ve Şia mezhebini benimsemelerinden dolayı Farsçayla güçlü etkileşimi olmuştur. Bu durumlar zamanla konuşulmamasına yol açmıştır.

2- Lekî: Lorice'ye yakın bir lehçedir. İran Kürtleri (Loristan, Kirmanşâh, Aylân) arasında ve farklı şehirlerde yaygındır. Farklı yerlerde konuşulması, asırlar öncesi bu lehçeyi konuşan kabilelerin siyasi tehcire maruz kalmış olmalarıdır. Bu durum bu lehçeyi konuşanların çocuklarını Farsçaya yönlendirmiştir.

3- Hazar Denizi sahilindeki lehçeler

4- İran'ın batısındaki lehçeler: Kelhorî, Fîlî ve Hânikî lehçeleri gibi.

Araştırmacılar, Kürt dili tarihinde, birçok lehçesiyle beraber Güney Kürtçesinin, diğer lehçelerden daha köklü dil özelliklerine sahip olduğu görüşündedirler. Tarihin muhtelif evrelerinde İran'da hâkim olan yönetimlerin uygulamış oldukları siyasi tehcir ve asimilasyon politikası ile bu yönetimlerin dinî-mezhebî uyumu kullanması, Kürtçenin nesiller boyu kullanımının zayıflamasına yol açmıştır. Hatta bazı lehçeleri neredeyse yok olmaya ve tükenmeye yüz tutmuştur.

Burada şu hususa da işaret etmekte yarar vardır: Kürtçenin lehçeleri arasındaki farklılıkların tabiatı, ilk derecede lafzî ve sesle ilgilidir. Bunun yanında gramatik açıdan farklılıklar da vardır. Istılah ve müteradif kelimelerde de büyük bir çeşitlilik mevcuttur. Buna, Kürtlerin yaşadığı diyarlardaki dillerden (Farsça, Türkçe, Arapça) etkilenmeden doğan farklılıkların varlığı da eklenmelidir. Bir başka sebep de Kürtlerin kendi aralarındaki ilişkilerin zayıf olmasıdır.

Muhtemelen lehçelerin ortaya çıkmasında ve yayılmasında en çok etkisi olan sebep, Kürtçenin, eğitim, tedrisat ve yayınının hatta bütün Kürt diyarlarında zaman zaman konuşulmasının engellenmesidir. Ancak son senelerde durum biraz değişmiştir. Şöyle ki; Kürtçe 1991'den itibaren Irak Kürdistan'ı Bölgesel Yönetiminin resmi dili olmuş ve 2009'dan itibaren Türkiye Hükümeti bir dereceye kadar açılım sağlamıştır.

3. Kürtçe Yazı

Tarihî ilmî çalışmalar, asırlar boyunca Kürt diyarlarında kullanılan farklı yazı çeşitlerinin olduğuna işaret ederler. Hurîler, Mitanniler ve Urartular çivi yazısını kullanmışlardır. Pers Ahameniş İmparatorluğunun işgaline boyun eğmesinden sonra Medlerin hâkim oldukları yerlerde Fars alfabesi kullanılmıştır[15].

İslam'ın başlangıcı ve Kürt bölgelerinde yayılmasıyla birlikte, Kürtler de Arap olmayan ve İslam'a intisap eden diğer kavimler gibi Arap alfabesini kabul etmişler ve Kur'ân-ı Kerîm'i okuyabilmek ve anlayabilmek için bu alfabeye önem vermişlerdir. Miladî 9. Asrın ortalarından başlamak üzere, Abbasî Hilafetinin hakimiyeti altında müstakil Kürt emirlikleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu

[15] Hebû, Ahmed, **el-Ebcediyye: Neş'etu'l-Kitâbe ve Eşkâluhâ ʿInde'ş-Şuʿûb,** Dâru'l-Hivâr, Lazkiye, 1984, s. 45, 47, 96.

emirliklerde pek çok dinî medrese kurulmuş ve Müslüman Kürtler arasında Arapça yazı yayılmaya başlanmıştır. Bundan dolayı, Kürt kültürünün eski (klasik) eserlerinin çoğunun Arapça olarak yazıldığını görmekteyiz. Bu durum 20. Yüzyılın başına kadar devam etmiştir[16].

1926'da Irak Kürdistan'ında, lüğavî sesler açısından iki dil arasındaki ihtilaftan kaynaklanan sorunları çözmek ve hareke yerine harfleri kullanmak amacıyla, kullanılan Arap alfabesini değiştirmek için bazı çağrılar ve denemeler başladı. Son yıllarda Arapça-Kürtçe alfabe çalışmaları başarıyla tamamlandı ve Irak Kürdistan'ı Bölgesel Yönetiminde kullanılmaya başlandı. Ayrıca İran Kürtleri arasında da gayri resmi olarak kullanılmaktadır.

1932'de Celâdet Bedirhân, Hawar dergisini Kürtçe olarak Latin alfabesiyle yayınladı. Onun bu kullanımı esas alınarak yayılmaya başlandı. Bu dergi Latin alfabesiyle yazılmış ve Kürtçe seslere uygun olması için harflerin şekillerinde ufak tefek değişiklikler yapılmıştı. Bu gün hala Suriye ve Türkiye Kürtleri tarafından kullanılmaktadır.

[16] Pek çok Kürtçe araştırma, İslam öncesi ve sonrası dönemde özel Kürtçe yazının eski şekillerine işaret etmiştir. Bunların en önemlisi, İbn Vahşiyye'nin 856'da yazdığı kitapta işaret ettiği "Masi sorati" alfabesidir. Bkz. İyâd Hâlid, **Menhecu Tahkîki'l-Mahtûtât** (İbn Vahşiyye'nin **Şavku'l-Mustehâm fî Maʿrifeti Rumûzi'l-Aklâm** isimli kitabıyla birlikte), Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 2003, s. 204-205.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ TERAMÂHÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.1. DOĞDUĞU YER

Ali Teramâhî, nisbesinden de anlaşılacağı gibi Teramâh (bugün Türkçede Yaylakonak olarak isimlendirilmiştir) ahalisindendir. Teramâh, Miks (bugün Bahçesaray) ilçesine bağlı bir köydür. Bahçesaray'a 18 km. uzaklıkta olup güneybatısına düşmektedir. Hizân ilçesi tarafına düşmektedir ve anayola yakındır[17].

Teramâh, Van Gölünün güneybatı sahilinde engebeli dağlarda kurulmuştur. Mamur ve büyük bir köydü. Köyde Ermeniler ve Kürtler beraber yaşamaktaydılar. Fakat köyün sakinleri bugün sadece Kürtlerdir. Köyün nüfusu yaklaşık olarak bin kişi civarındadır. Köyde bir Ermeni Kilisesi kalmıştır. 18 Sahabi mezarlığı olarak bilinen bir İslamî mezarlık vardır. Halk her yıl bu mezarlıkta Haziran ayında üç gün süren İslamî kutlamalar yapmakta ve bu kutlamalar fakirlere süt dağıtımıyla son bulmaktadır[18].

Miks (Bahçesaray) hem yüzölçümü hem de nüfusu açısından Van ilinin en küçük ilçelerinden biridir. 2013 resmi nüfus sayımına göre nüfusu yaklaşık olarak

[17] Teramâh isminin kökenini ve anlamını tespit edemedik. Bir Ermeni ismi olduğu tercih edilmektedir. Miks ise bazen Meküs veya Miküs olarak da telaffuz edilmektedir. Rumca olduğu sanılıyor. Rumlar, merkezi Miks olan bölgeler için Moxoene derler. Bkz. Î. A. Orbelî, **Li Muksê folklore û jiyana rojane**, Amadekar: Sînan Hakan, Wergera ji Rûsî; Têmûrê Xelîl, Nûbihar, 82, İstanbul, 2011, 6.

[18] Bu bilgileri o bölgeden olan ve Mardin Artuklu Üniversitesi, Kürt Dili Bölümü 3. sınıf öğrencisi Erol Şaybak isminde bir öğrencimizden edindik.

17.000 kişidir. Van merkezine 85 km. uzaklıktadır. Virajlardan ve zorluklardan dolayı yol iki saat kadar sürmektedir. İlçenin ortasından geçen ve güneye doğru akan Miks çayı ona yakın bir yerden doğmaktadır. Daha sonra Botan çayına, Cizre yakınlarında da Dicle nehrine karışmaktadır.

Yakın zamanlara kadar bu ilçenin coğrafî engebeliliğinden ve kış mevsiminin uzun sürmesinden dolayı dış dünyayla fazla bir ilişkisi yoktu. Bundan dolayı ilçe fazla tanınmamaktadır. Tanınmamasının sebebi bu olabilir. Ayrıca eski Coğrafya kitaplarında da onunla ilgili haberlerin nadir olması, tanınmamasında bir rol oynamıştır. Belâzurî'nin (ö. 297/892) Futûhu'l-Buldân'ı[19] ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 622/1225) Muʿcemu'l-Buldân'ı[20] dışındaki kaynaklarda ismine rastlanılmamaktadır. Her iki kaynakta da Ermenistan'ın içlerine doğru yapılan İslamî fetihler bağlamında genel olarak ondan söz edilmektedir.

Seyahatnâme sahibi Evliyâ Çelebî (ö. 1094/1682) Ali Teramâhî'den kısa bir süre sonra Kürt şehirlerine seyahatler yapmıştır. Fakat 1655/1656 yıllarında Van şehrine doğru yapmış olduğu seyahatte Miks bölgesine uğramamıştır. Muhtemelen Bitlis'ten Van'a geçerken, Van gölünün kuzey sahilini kullanmıştır[21].

Son yüzyılda Rusya Petersburg Üniversitesinde Kürdoloji Bölümünün kurucusu Müsteşrik Iosif Orbeli (1887-1961), Van ve Miks bölgelerinde Kürt ve Ermeni halkının kültürüyle ilgilenenlerin en tanınmış olanıdır. 1911 Temmuz'unda Ermeni dilini, kültürünü ve sanatlarını öğrenmek ve bu diyarlardaki yazmalardan haberdar olmak için buraya seyahat etmiştir. O dönemde Emir Muhtila Beg'in hükmettiği Miks'te aylarca kalmıştır. Bu zaman esnasında halk kültüründen şifahî metinler derlemiştir. Onun üzerinde Kürtlerle Ermeniler arasında komşuluk ilişkileri ve bir arada yaşama konusunda olumlu bir intiba oluştu. Derlediği metinlerin

[19] el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, **Futûhu'l-Buldân,** Tah. 'Abdullah Enîs et-Tibâ'-Ömer Enîs et-Tibâ', Muessesetu'l-Me'ârif li't-Ribâ'at ve'n-Neşr, Beyrut, 1987, s. 281.
[20] el-Hamevî, Yâkût, **Mu'cemu'l-Buldân,** Dâru Sâdır, Beyrut, 1993, V, 180.
[21] Martin van Bruinessen, **Kurdistan in the 16th and 17th centuries as reflected in Evliya Çelebi's Seyahatname,** The Journal of Kurdish Sturdies, 3, 2001, 1-11 (Çelebî, Evliyâ, Seyâhatnâme, IV, 5'ten naklen).

yayınlanması ölümünden sonra 1982 yılında gerçekleşti[22]. Kürtçeye çevirisi de 2011'de yapıldı.

Miks'in Mîr Hasan Velî Medresesi olarak bilinen dinî medresesi ve Mellâ Cezîrî ve Ahmed-i Hânî'nin yanında klasik Kürt şiirinin üç direğinden biri sayılan şairi Fakî Teyrân (1563-1631-32) ile kazanmış olduğu şöhrete de işaret etmek uygun olacaktır. Faki Teyrân'ın yaşadığı tarih, Ali Teramâhî ile çağdaş olduğu konusunda herhangi bir şüphe bırakmamaktadır. Fakat üzülerek belirtebiliriz ki, onların tanıştıklarına ve ilişki kurduklarına işaret eden herhangi bir kaynağa rastlayamadık.

1.2. YAŞADIĞI ÇAĞ

Müellifin yaşadığı çağı belirlemede güvenilecek tek kaynak, kitabını yazım tarihidir. Mellâ Muhammed Bâyezîdî, 1274/1857-58 yılında kitabı istinsah ederken yazmış olduğu mukaddimede şöyle demektedir:

"Sana malum olsun ki, Kürt öğrenci ve fakihler, bin yılına kadar, sarf ilmini Arapça kitaplardan istinbat ve iktibas ediyorlardı…Bu tarihten sonra, Hakkâri'nin kazalarından olan Miks kazasına bağlı Teramâh isimli köyde, Ali …isminde biri ortaya çıktı…"[23] Bâyezîdî hicrî 1000 yılını kastetmektedir. Bu tarih miladî 1591-1592 yılına tekabül etmektedir. Teramâhî'nin kitabında zikredilen, delil niteliğinde olan ve hicrî tarihin desteklediği önemli bir işaret vardır. Yani harflerden bahsettiği bölümde Sa'duddîn et-Teftâzânî'ye işaret etmesini kastediyorum. Orada şöyle der:

"Özet: harfler konusu geniştir. Fakat bu kadarlık bir bahis yeni başlayanlar için yeterlidir. Bunu ezberle. Sonra Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin sarf kitabında anlattıklarını öğrenmen kolay olacak, künhünü ve mahiyetini anlayacaksın".

Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin miladî 14. yüzyılda (ö. 791-792/1390) yani miladî 1000 yılından dört asır sonra yaşadığını biliyoruz[24].

---

[22] I. A. Orbeli, **Li Mukse Folklor u Jiyana Rojane,** 7.
[23] Bkz. İkinci bölüm, Mukaddime.
[24] Teftâzânî'nin hayatı için Bkz. es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, **Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât,** Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Matba'atu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhu, Kâhire, 1965, s. 391; Kehhâle, Ömer Rıdâ, **Mu'cemu'l-Muellifîn:**

Müellifin yaşadığı dönemi ve bu eserini hayatının hangi evresinde yazdığını tam olarak belirlemede bize yardım edecek elimizde fazla açık deliller yoktur. Fakat Bâyezîdî'nin, "Teramâhî, uzun süre Bağdat, Musul, Behdinân ve Sûrân arasında gidip geldi, orada ikamet etti ve öğrenim gördü…" şeklindeki beyanları, ikametinin köyünde olduğuna, kendi gayretleriyle kurmuş olduğu medresesinde tedrîs için meşgul olduğuna, burada bu kitabını yazmaya kalktığına ve ömrünün ikinci yarısında tamamladığına bir işarettir. Biz bu tarihin 1550-1625 arasındaki bir tarih olduğunu tahmin ediyoruz[25].

Bâyezîdî'nin yazmasını istinsah eden ve onu 1971 yılında Bağdat'ta neşreden Dr. Haznedâr Ma'rûf'un kitabın kapağına "miladî 17. Yüzyıl" yazmaya kalkması garip bir durumdur. Dr. Haznedâr Ma'rûf bununla Teramâhî'nin hayatının uzun bir bölümünü 16. Yüzyıldaki bir zaman diliminde yaşadığını ve bu kitabının da bu yüzyılın sonlarına dönmesi gerektiğini söylemekle cehaletini göstermiştir. Pek çok kişi de bu konuda ona uymuştur. Bize göre doğrusu her iki yüzyılında (16.-17.) belirtilmesidir.

Onun yaşadığı dönemin önemli hadiselerine ve gelişmelerine bir bakış atmamızın yararlı olacağına inanıyoruz. Bunu iki açıdan yapmaya çalışacağız:

1.2.1. Osmanlı Devleti Tarihi

Osmanlı Türklerinin aslı Orta Asya'ya yani Hazar Denizinin doğusuna dayanmaktadır. Miladî 13. asrın başında Moğol istilasının patlak vermesinden sonra Türk kabileleri, Türkiye'nin uzak doğusunda yer alan Ahlât bölgesine göç etmişlerdir. Sonra 1299 yılına doğru burayı terk ederek Erzincan'a sonra Orta Anadolu'da Konya'ya doğru göçmüşlerdir. Bizans savaşında burada Selçuklularla antlaşma yapmışlar, genişlemişler ve güçlenmişlerdir. Moğollular Selçuklulara karşı

Terâcimu Musanifi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Muessesetu'r-Risâle, Dımaşk, 1993, III, 849; Serkîs, Yûsuf ilyân, **Mu'cemu'l-Matbu'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrebe,** I, 635.

[25] Kürtlerin tarihi ve kültürüyle ilgilenenlerin çoğu, herhangi bir delile dayanmaksızın, Ali Teramâhî'nin yaşadığı dönemin miladî 10. asır olduğu görüşündedir. Mesela Bkz. Sureya Beder-Khan, **La literature populaire et classique Kurde,** Paris, 1936; Ahmed, Muhammed Ahmed, **Ekrâdu'd-Devleti'l-Osmâniyye: Târîhuhumu'l-İctimâ'î ve'l-İktisâdî ve's-Siyâsî, 1880-1923,** Menşûrâtu Sebîrîz, Duhok, 2009, s. 528.

üstünlüğü ele geçirince, Tuğrul oğlu Osman 698/1299'da istiklalini ve bağımsız Osmanlı Devletinin kuruluşunu ilan etmiştir.

Devletin temellerinin sağlamlaştırılması uzun zamanlar (698-855/1299-1453) almıştır. Roma İmparatorluğunu yıkan Sultan II. Mehmed'in hükümdarlığı boyunca (855-886/1451-1481) yeni bir dönem başlamıştır. 857/1453'te Devletin başkenti Bursa'dan İstanbul'a taşınmıştır.

Bundan sonra Devlet gelişme ve büyüme dönemine girdi. Fakat miladî 16. Yüzyılın başı, I. Şah İsmail dönemi boyunca (1501-1524) İran Safevî Devletinin nüfuzunun artmasına şahit oldu. Bu dönemde Safevî Devleti Fars-Arap Körfezinden kuzeyde Hazar Denizine, batıda Fırat'ın doğduğu yerlere, doğuda Amuderya nehrinin ötesine uzandı[26]. Bunun için Osmanlı Sultanı I. Selîm (918-926/1512-1520) ona karşı savaş ilan etti. Ordusunu Safevî Devletinin başkenti olan Tebriz'e sürdü. İki taraf arasında Çaldıran savaşı oldu (2 Recep 920/23 Ağustos 1514). Osmanlı ordusu galip geldi ve Tebriz'i işgal etti. Kürt emirlikleri de buna katıldılar. O dönemde İdrîs-i Bidlîsî, Safevîlere karşı Kürt güçlerini Osmanlılarla birleştirmede esaslı bir rol oynadı[27].

Bu savaş genel olarak bölgenin tarihinde önemli bir dönüşüme neden olmuştur. Ertesi yıl 1915'te Osmanlılar Safevîlerle savaşmak için ikinci defa doğuya yöneldi. Diyarbakır ve Musul'u fethetti. Kürtler de kendi emirlerinin ve aşiret reislerinin hükmü altında kalmak şartıyla onlara itaat etti[28].

---

[26] Muhammed Ferîd Beg el-Mehâmî, **Târîhu'd-Devleti'l-'Aliyyeti'l-Osmâniyye,** Tah. Dr. İhsân Hakkî, Dâru'n-Nefâis, Beyrut, 1981, s. 189. Amuderya nehri eski çağlarda Oxus nehri olarak isimlendirilmişti. Arapça kaynaklarda Ceyhun nehri olarak geçmektedir. Tacikistan ve Afganistan'ın kuzeyinden doğar sonra batı ve kuzeybatıya yönelir ve Aral Gölüne dökülür. Bkz. Mûsâ, Ali, **Nehr-i Ceyhûn,** el-Mavsû'atu'l-'Arabiyye, Dımaşk, VII, 833.

[27] İdrîs-i Bidlîsî, Safevîler Devletinde ikamet etmekteydi. Öğrenimini orada gördü. Sonra Şâh İsmail nezdinde vezirliğe ve divan katipliğine kadar yükselmiştir. Fakat o, Osmanlılara katılmış, Sultan Selîm'le birleşmiş ve ona eşlik etmiştir. O da ona kazaskerlik rütbesini bağışlamıştır. Sultan Selim devletin iç ve dış işlerinde ondan faydalanmıştır. Sekzi Osmanlı padişahının dönemleri hakkında Farsça bir kitap yazmış, ismini de "Heşt Behişt" (Sekiz Cennet) koymuştur. 80000 beyittir. Bidlîsî 926/1520 yılında ölmüştür. Bkz. Gazzî, Şeyh Necmuddîn, **el-Kevâkibu's-Sâire bi A'yâni'l-Mieti'l-'Âşire,** Tah. Halîl Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997; el-Bidlîsî, el-Emîr Şeref Hân, **Şerefnâme,** Çev. Muhammed Cemîl Mellâ Ahmed er-Rûzbeyânî, Dâru'l-Medâ, Dımaşk, 2007, s. 548. Onun siyasî ve diplomatk rolü için Bkz. ed-Duhokî, Nevzet, **Mevlânâ Hakîmuddîn İdrîs el-Bidlîsî Râidu'd-Diplûmâsiyeti'l-Kurdiyye ve Muessisuhâ,** Mecelletu Savti'l-Âher (elektronik dergi), Sayı, 477 (9/4/2014).

[28] Muhammed Ferîd Beg el-Mehâmî, **Târîhu'd-Devleti'l-'Aliyyeti'l-Osmâniyye,** s. 191.

Böylece güçlü ve önemli bir emirliğin başında olan İdrîs-i Bidlîsî'nin hızlı bir onayıyla Kürt liderler Sultan Selîm'le bu konuda ittifak ettiler[29]. Dikkat edilmesi gereken bir husus da şudur: Kaynaklar, Sultan Selîm, kendisiyle anlaşma yapan Kürt kabileleri birliğine bir lider atamak için, İdrîs-i Bidlîsî'den Kürt emirlerden birisini seçmesini istediğini aktarırlar. Bunun üzerine İdrîs-i Bidlîsî kendisine şöyle dedi: Bu emirlerin sayısı çoktur. Onlarda enaniyet ve bencillik vardır. Bundan dolayı birbirlerine rıza göstermezler. Sultan'ın amacı ve aradığı Kızılbaşların kovulması, birliklerinin dağıtılması ve onlara karşı nihaî bir zaferin kazanılması ise, yüce makamına yakın olan ve kendisine bu makamı taahhüt edeceği bir adam seçsin. Böylece Kürt emirler de onun emrine uyacaklar ve onun emriyle söz konusu bu önemli görevi yerine getirmek için harekete geçeceklerdir[30].

Kanuni Sultan Süleyman (926-974/1520-1566) döneminin başında, ordu kendisini bugünkü Avrupa'nın uzak bölgelerini fethetmeye adadı ve Avusturya'nın başkenti Viyana'ya kadar ulaştı. Orayı muhasaraya alarak savaştı. Nihayet iki taraf arasında 939/1532 yılında bir barış antlaşması imzalandı. Kanuni Avusturya ile savaşmakla meşgulken, Safevî sınırındaki Kürt bölgelerinde Osmanlılara karşı ayaklanmalar ve isyanlar baş gösterdi. Bu isyanların başında Bitlis şehrinin emiri Şerîf Beg vardı. İran'ın Azerbaycan valisi Ulama Paşa onunla savaştı ve onu öldürdü, Osmanlı saltanatına bağlılığını ve vefasını göstermek üzere başını da oğluyla Sultan Süleyman'a gönderdi. Bu olay 940/1533 yılında oldu.

Ertesi yıl Osmanlı Sadrazamı İbrahim Paşa Tebrîz şehrine yöneldi. Yolu üzerinde bulunan Van Gölü etrafındaki kale ve hisarların hepsini fethetti. Herhangi bir mukavemetle karşılaşmaksızın Tebrîz'e kadar vardı ve emniyet içerisinde oraya girdi[31].

Aynı yıl Sultan Selîm de Tebrîz'e yönelmişti ve birçok Fars emiri, özellikle Hazar Denizi etrafındaki emirler ona katılmıştı. Yine Sultan Selîm, Bağdat'a da yönelmiş ve orayı fethetmişti. Fethettiği veya kendisine katılan şehirlere yeni emirler

[29] Zekî, Muhammed Emîn, **Hulâsetu Târîhi'l-Kurd ve'l-Kurdistân min Akdami'l-'Usûri't-Târîhiyye Hatta'l-Ân,** Çev. Muhammed Ali 'Avnî, I. Baskı, Kahire, 1936, II. Baskı, Bağdat 1961, I, 175-190.
[30] el-Bidlîsî, el-Emîr Şeref Hân, **Şerefnâme,** s. 648.
[31] Muhammed Ferîd Beg el-Mehâmî, **Târîhu'd-Devleti'l-'Aliyyeti'l-Osmâniyye,** s. 222.

atamıştı. Şerefhân el-Bidlîsî şöyle der: Kürt emirler ve yöneticiler, Sultan Süleyman'ın Bağdat seferine katıldılar. Hîzân emirliğinin başında bulunan Ahmed b. Emîr Dâvûd, Sultan'ı şaşırttı. O, Sultan'a Hîzân'ın onun hâkimiyetine girdiğini bildiren yazılı bir taahhüt vermişti[32].

Osmanlı ordusu, Güney Avrupa'daki savaşlarına geri döndü. 954/1547 yılında Avusturya ile bir barış ve ateşkes antlaşması imzaladı. Ertesi yılın başında Sultan Tebrîz'e doğru sefere çıktı. Üçüncü sefer Tebrîz'e girdi. Yolu üzerinde bulunan ve Acemlere bağlı olan Kürt şehirlerini fethetti. Meşhur Van Kalesi de fethettiği yerler arasındaydı[33].

İlerleyen yıllarda Avusturya ile savaşlar tekrar başladı. Osmanlıların Ruslara karşı Fransa ve İngiltere ile antlaşma yaptığı Kırım savaşı patlak verdi. Döneminin son yıllarında Sultan Süleyman, aile içi kavgalarla meşgul oldu.

Sultan Süleyman'dan sonra iktidarı Sultan II. Selîm (974-982/1566-1574) aldı. Sultan II. Selîm dış savaşlar için bir istikrar sağlama sözünü yerine getirdi. Bunun için Avusturya ile barış antlaşması, Polonya ile ateşkes imzaladı. Fransa ile ittifakı yeniledi. Fakat İtalya ve İspanya ile bir İslam-Hıristiyan savaşına girdi.

Sultan III. Murad'a (982-1003/1574-1595) gelince, o Safevîlerin içinde iç karışıklıklardan faydalandı. Dördüncü kez Tebrîz'e girdi (922/1584). İktidarının son yılında da Dağıstan, Kırım ve Romanya'yı fethetti.

Sultan III. Mehmed (1003-1012/1595-1603), kendi döneminin başında, içişlerin idaresinde vezirlerine itimat ediyordu. Sonra kendisini harici fetihlere verdi. Bu seferlerde Belgrat, Macaristan ve Avusturya'ya doğru sefere çıktı. İdaresinin son üç yılında, Karaman ve Antep bölgelerindeki isyanları bastırmakla uğraştı. Kaynaklar, bütün bunlar olurken Kürtlerin onun yanında durduklarına işaret ederler[34].

---

[32] el-Bidlîsî, el-Emîr Şeref Hân, **Şerefnâme,** s. 354.
[33] Muhammed Ferîd Beg el-Mehâmî, **age.,** s. 240.
[34] Anadolu'nun güneyinde Karaman beyliği (İskenderun ve Kilikya Bölgesi) doğdu. 1256-1483 yılları arasında devam etti. Sonra Osmanlı hakimiyetine boyun eğdi. Bkz. el-Muhaymîd, Ali b. Sâlih, **İmâretu Benî Karamân ve Devruha's-Siyâsî fî Âsya's-Suğrâ Hilâle'l- Asri'l-Memlûkî (654-**

Osmanlı Devleti Tarihi araştırmaları, 17. Yüzyılı "Osmanlı Devletinin Duraklaması" olarak nitelerler. 1603 ile 1703 yılları arasında 9 hükümdar başa geçmiştir. Dış devletlerdeki sınırlarını koruyamadılar, iç ayaklanma ve isyanlara karşı koyamadılar. Devlet genel anlamda zayıfladı. Bundan dolayı Safevîlerle barış antlaşması yapmak (1612) zorunda kaldı. Sonra 1639 yılında her iki taraf Kürt beldelerini paylaşma konusunda antlaştılar.

Bu duraklama Sultan I. Ahmed döneminde de (1012-1026/1603-1617) devam etti. I. Ahmed, Osmanlının bütün Kürt vilayetlerinde durumun kötüleştiğini ve buradaki emirliklerin yöneticilerinin bağımsızlıklarını ilan etmeye başvurduklarını gördü. Bunların en önemlisi Canpolat Kurdî ve Emîr Fahruddîn Durzî'dir[35]. Vezir Murad Paşa bunlarla savaştı ve onları yendi. Onları kovdu. Onlar da Şam çöllerinde gizlenmek durumunda kaldılar. Sonra Canpolat yönetimin emrine girdi ve durumu düzeltmeye çalıştı. Bunun için İstanbul'a kadar geldi. Sultan'a itaatini sundu. Sultan da onu affetti.

Yûsuf Paşa da Van taraflarında isyancılara karşı savaştı ve 1608 yılında Van yakınlarında isyancı bakiyesine karşı galip geldi. Ertesi yıl Yûsuf Paşa öldürüldü. Bu yerlere tekrar güvenlik ve sükûnet hâkim oldu.

Bu isyanlar bastırıldı. Abbâs Şâh (Büyük) döneminde (1587/1629) Safevî kuvvetlerinin artması ve Osmanlı devletinin zayıflaması sonucu Osmanlılar, Safevîlerle (1612) antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre, Osmanlıların Sultan I. Süleyman dönemi boyunca fethettikleri kale, belde ve bölgeleri bırakması gerekirdi.

Onun yerine geçen Sultan I. Mustafa takriben üç ay kadar iktidarda kaldı. Sultan II. Osman (1027-1031/1618-1622), devletin ve vilayetlerin işlerine müdahaleleri ve nüfuzları artan yeniçerilerle mücadele etmekle uğraştı. Bu durum, toplanan yeniçerilerin onu ortadan kaldırmasıyla noktalandı.

1032/1622-1623 yılında tekrar iktidara gelen Sultan I. Mustafa döneminde de aynı durum devam etti. Bu da onun azledilmesine yol açtı.

888/1256-1483), Mecelletu Câmiʿati Ummi'l-Kurâ li ʿUlûmi'ş-Şerîʿa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, Sayı: 55, Rebîʿu's-Sânî, 1433, s. 259-329.

[35] Muhammed Ferîd Beg el-Mehâmî, **Târîhu'd-Devleti'l-'Aliyyeti'l-Osmâniyye,** s. 271.

IV. Murad döneminde (1032-1049/1623-1640) Yeniçeri kuvvetleri baskı ve istibdatlarına devam ettiler. Osmanlı devletinde genel bir huzursuzluk baş gösterdi. Buna karşılık Safevî kuvvetleri Şâh Abbâs ve Safî Safevî döneminde (1629-1642) devamlı olarak arttı.

Sultan Murad son seneleri boyunca devlete tekrar saygınlık ve itibar kazandırmayı başardı. Osmanlı-Safevî mücadelesi tekrar başladı. Öyle ki iki taraf da barış ve kontrol edilen bölgelerin tekrar bölüştürülmesini istedi. Uzun görüşmelerden sonra 21 Cemaziyyelevvel 1049/ 19 Eylül 1639 yılında bir barış antlaşması imzalandı. Bundan sonra bir asır kadar Osmanlı-Safevî çekişmesi durdu[36].

1.2.2. Kürt Beylikleri Tarihi

Kendisine projektör yönelttiğimiz tarihi süreçten önce Kürt beldelerinde (Şu an Türkiye toprakları içinde yer alan) kurulan bağımsız Kürt Beylikleri olmuştur. Tarihi haberlere dayanarak bu Beyliklerin 17 beylik olduğunu belirlemek mümkündür. Tarihi kaynaklar Urmiya Gölünden Malatya'nın ötesine kadar Kürt beldelerinin, Çaldıran savaşından (1514) sonra, İran Safevî idaresine karşı ayaklandığını ve 16 Kürt Beyinin İran'la savaşı esnasında Sultan I. Selîm'in alayına iltihak ettiğini ifade ederler. Osmanlı Sultanı kendisi ile Kürt beyleri arasında aracılık yapan İdrîs-i Bidlîsî'ye, onlarla imzaladığı ahitnâmeyi yerine getirmek amacıyla, onlara dağıtması için 16 sancak gönderdi. Onlarla imzalamış olduğu ahitnâme onların özerkliklerini içermekteydi. Osmanlı ile Kürt Beylikleri arasındaki bu ilişkinin 16. ve 17. Yüzyıl boyunca canlandığı ve güçlendiği ve 1805 tarihine kadar sürdüğü görülmektedir[37].

Bu Beyliklerin durumların haber veren en önemli tarihî kaynak, muhtemelen Emîr Şerefhân el-Bidlîsî'nin 1005/1596 yılında yazımını bitirdiği Şerefnâme isimli kitabıdır[38].

---

[36] Muhammed Ferîd Beg el-Mehâmî, **age.,** s. 285.

[37] Zekî, Muhammed Emîn, **Hulâsetu Târîhi'l-Kurd ve'l-Kurdistân min Akdami'l-'Usûri't-Târîhiyye Hatta'l-Ân,** I, 175-190.

[38] Şerefhân Şemsuddîn el-Bidlîsî (1543-1604). Bitlis Beyliğinde hakim olan bir Kürt sülalesinin soyundandır. Babası Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'a sığınana kadar Bidlîs emiriydi. Şerefhân İran'ın Kerehrûd şehrinde doğdu. Güzel bir şekilde Farsça'yı öğrendi. Uzun zaman sonra 1575 yılında atalarının memleketi olan Bitlis'e yönetimi üstlenmek üzere döndü. Kültürlü ve ilme

Bu hacimli bir kitaptır. Arapça tercümesi 700 sayfa civarındadır. Kitapta, Kürt vatanının değişik yerlerinde kurulan Kürt Beyliklerinin tarihi sunulmaktadır. Yöneticilerinin ve emirlerinin biyografileri, beyliklerin en önemli hadiseleri ve beylikler arasındaki mücadeleler anlatılmaktadır. Bidlîsî, kitabını altı kısma, kısmı bölümlere ve alt başlıklara ayırmıştır. 16. Yüzyıl ve öncesinde Kürt beldelerinin tarihini anlamanın önemini anlamak, genel olarak Kürt beldelerinin teşekkül ettiği geniş coğrafyanın sınırlarını bilmek, genişlik ve güç bakımından birbirinden farklı olan ve sayıları on beşi aşan bağımsız beyliklerin sayısını tespit edebilmek amacıyla kitabın kapsamlılığını göstermek için aşağıda kitabın kısımlarını sunacağız.

Birinci Kısım: Diyar-ı Bekr ve Cizre yöneticilerinin hayat hikâyesi; Hasneviyye ailesi olarak biline Dinever ve Şehrezûl(r) yöneticilerinin sireti; Lûru'l-Kubrâ" olarak bilinen Fadlaviyye yöneticilerinin durumu; Lûru's-Suğrâ yöneticilerinin hayat hikâyesi; Eyyubiler olarak bilinen Mısır ve Şam Sultanları hakkında.

İkinci Kısım: Erdelân hükümdarlarının sireti; Şenbu olarak bilinen Hakkâri yöneticilerinin hayat hikâyesi; Behâdînân ailesi olarak meşhur olan Imâdiyye yöneticileri hakkında; Cezîre (Botan Hükümeti) yöneticileri ve yıkılması hakkında; Melikân olarak biline Hasankeyf yöneticilerinin durumu.

Üçüncü Kısım: Çemişkezek (Dersim) yöneticilerinin sireti; Mirdâsî Yöneticileri hakkında; Hazv-Hazû olarak bilinen Sason yöneticilerinin hayat hikâyesi; Hîzân yöneticilerinin sireti; Kilis yöneticilerinin hayat hikâyesi; Şirvân emirleri hakkında; Zirkî emirleri bahsi; Suveydiyye emirlerinin hayat hikâyesi; Süleymaniyye/Süleyfaniyye yöneticilerinin sireti hakkında.

Dördüncü Kısım: Suhrân/Sûrân yöneticileri hakkında; Bâbân yöneticileri hakkında; Mukrî yöneticileri hakkında bahis; Birâdost yöneticileri hakkında;

---

merakı olan birisiydi. tarih ilmini çok seviyordu. Bu kitabını Farsça olarak 1597-1599 yılları arasında yazdı. Ortaçağ tarihi boyunca en önemli Kürt tarihi kaynaklarından sayılır. Kürtçe, Türkçe, İngilizce, Rusça ve Azerice tercümeleri yapılmıştır. İki Arapça tercümesi vardır. Birincisi, Muhammed Ali Avnî'nin tercüme ettiği, Yahyâ el-Haşşâb'ın kontrol ve takdim ettiği ve 1958 yılında Kahire'de basılan bir tercümedir. İkincisi, Muhammed Cemîl Mellâ Ahmed er-Rûzbeyânî'nin yaptığı, Dımaşk, 2007'de Dâru'l-Medâ yayınları arasında çıkan tercümedir. Bidlîsî'nin daha ayrıntılı hayatı için Bkz. Yahyâ Haşşâb'ın birinci tercümenin başına yazdığı mukaddime.

Mahmûdî yöneticileri bahsi; Dinbilî emirlerinin hayat hikâyesi; Müellifin bıraktığı üç bölüm; Kulhur/Kulûr yöneticilerinin hayat hikâyesi; Bânih emirleri bahsi; Gülbâğî emirlerinin durumu hakkında.

Beşinci Kısım: İran Kürt emirlerinin hayat hikâyesi hakkındadır.

Altıncı Kısım: Bitlis ve Bitlis'in yöneticileri.

Bu konu çerçevesinde bizi burada ilgilendiren husus, üçüncü kısmın, "Hîzân yöneticilerinin sireti hakkında" başlığını taşıyan dördüncü bölümüdür. Bu bölüm 15 sayfadan oluşmuştur ve müellif onu üç parçaya ayırmıştır. Bunlar:

Birinci Parça: Hîzân yöneticilerinin hayat hikâyesi, bu ismi almalarının nedeni.

İkinci Parça: Miks Emirleri

Üçüncü Parça: İsbâird Emirlerinden söz etme hakkındadır.

Aynı şekilde Ali Teramâhî'nin memleketinin ve komşularının durumlarından da söz eder.

Bidlîsî'nin tasnifinden anlaşıldığına göre Miks, o zaman en geniş beylik olan Hîzân'ın idarî yapısına bağlı bir parçadır. Fakat Teramâhî'nin kitabının müstensihi olan Mellâ Mahmûd Bâyezîdî'nin zamanına gelince (19. Yüzyıl), bu dönemde Miks Hakkâri vilayetine bağlı bir kazadır. Hali hazırda ise Van iline bağlıdır. Bu idarî bir durumdur ve Kürt bölgeleri tarihinde yaygın olan bir haldir. Tarih boyunca birçok şehir ve belde için aynı durum söz konusu olmuştur.

Bidlîsî'nin Miks emirlerinden bahsetmek için iki sayfadan fazlasını ayırmaması teessüf edilecek bir durumdur. Bu iki sayfada Hîzân, Miks ve İsbâird emirlerinin ortak asıllarını açıklamıştır. Onlar, Belîcân[39] nahiyesinden buraya göç

[39] Belicân, Türkiye topraklarında Irak sınırına yakın dağlık ve engebeli bir yerdir. Bugün Çukurca ilçesinin güneydoğusuna düşmektedir. Kürtçe ismi Celê'dir. Hakkâri vilayetine bağlıdır.

etmişlerdir. Başka bir rivayete göre onlar, hükümlerini Selçuklu sultanlarından almışlardır[40].

Sonra bir nebze Miks emirlerinden bahseder. Bahsettiği emirler şunlardır:

1- Emîr Ebdâl/'Abdâl: İsmi, Abdullah isminin bozulmuş ve Kürtçeleştirilmiş halidir. Beyliğin ilk emiridir.

2- Ahmed Beg: Babası Ebdâl'in ölümünden sonra, Osmanlı sultanı I. Süleyman döneminde emirliği üstlenmiştir. Hakkâri yöneticisi Zeynel Beg Ahmed Beg'in kardeşi Hasan'ı onun üzerine yönlendirdi. Onu Sultana götürdü. Kârkâr nahiyesini (Miks'in kuzeydoğusunda bugün Gevaş olarak isimlendirilen yer) ondan ayırdı ve hâkimiyetini kardeşi Hasan'a verdi. Bu Emîr Ahmed'i rahatsız etmedi. İki kardeş her biri kendi mıntıkasında olmak üzere, 30 sene kadar beraber yönettiler. Bu durum Emîr Ahmed'in ölümüne kadar devam etti.

3- Emîr Ahmed'in oğlu Ebdâl Beg: Döneminin başında Kârkâr nahiyesinin yönetimi tekrar ona geçti. Çünkü amcası Hasan ölmüştü. Saltanat Sultan II. Selîm'e geçmişti.

Fakat amcası Hasan'ın oğlu Rüstem ikinci sefer geri verilmesini istedi ve oraya hükmetti. Aralarında çekişme devam etti. Ebdâl, ayağının kalenin balkonundan kaymasıyla düştü ve öldü.

4- Oğlu Emîr Ahmed

5- Hasan Beg'in oğlu Rüstem Beg: Birkaç sene Kârkâr ve Miks'e hükmetti.

6- Oğlu Hasan Beg: Van beylerbeyi olan Sinan Paşa'nın yardımıyla, Şerefhân Bidlîsî'nin kitabının yazım tarihi olan 1596 yılına kadar herhangi bir karşı çıkan olmaksızın, bütün vilayete hükmetme imkânını elde etti. Miks'te eski medresenin bazı eserleri kendisine nispet edilmektedir.

[40] el-Bidlîsî, el-Emîr Şeref Hân, **Şerefnâme, (**Rûzbeyânî tercümesi), s. 390-392..

Bütün bunlardan hareketle, Miks tarihinde meydana gelen bu hadiselerin ve gelişmelerin 16. Yüzyılla sınırlı kaldığını söylemek mümkündür.

Siyasî ve askerî gelişmelere ve hadiselere yoğunlaşan bu tarihi sunumun sonunda şu hususa da işaret etmek yerinde olacaktır:

Biz, öneminden dolayı o dönemdeki Kürtlerin içtimaî ve ilmî hayatlarının nasıl olduğunu öğrenmeye çalıştık. Fakat bunu detaylarıyla öğrenebilmek için gerekli kaynaklara ve eserlere ulaşmayı başaramadık.

1.3. TERAMÂHÎ'NİN KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

Ali Teramâhî'nin hal tercümecini, Arapça veya Kürtçe yazılmış A'lâm, Terâcim ve A'yân kitaplarında bulamadık. Dönemindeki Kürt edipler de kendisinden bahsetmemişlerdir.

Bundan dolayı şahsiyeti hakkında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ama onun mahalli bir şahsiyet olduğunu, dar bir bölgede tanındığını ve çoğu zaman münzevî bir hayat yaşadığını söyleyebiliriz. Geniş ilişkiler kuramamıştı. Doğrusu kendi dağ köyünün çocuklarının dinî eğitimine kendisini hasretmişti. Burada onun şahsiyeti ve kitabıyla ilgili olarak açıklığa kavuşturulması ve düzeltilmesi gereken bazı yanlışlıklar vardır. Bu yanlışlıkların ilk kaynağı iki eserdir. Haznedâr'ın[41] da açıkladığı gibi buradan diğer eserlere geçmiştir. Bunlar:

1- Ali Teramûkî miladî 1000 yılında doğmuştur ve Kürtçe sarf ve nahiv ilminin kurucusudur[42].

2- Ali Teramûkî miladî 10. Yüzyıl Kürt şairidir. Kürt dilinin kaidelerini koymuştur[43].

Kendisine nispet edilen Teramûkî künyesi doğru değildir ve her iki kaynakta belirtilmeyen bir kaynaktan aktarılan bir hataya dayanmaktadır. Doğrusu o, hicrî 10.

---

[41] Haznedâr, Ma'rûf, **Ali Teramâhî: Dustûr-i Zemânî 'Arabî be Kurdî,** Çâphâne-i Dâri'z-Zamân, Bağdat, 1971, s. 16.
[42] Şirkû Belec, **el-Kadiyyetu'l-Kurdiyye: Mâdi'l-Kurd ve Hâdiruhum**, Kahire, 1930.
[43] Lewis Paul Margaret-(K. A. B.), **Dirâset fi'ş-Şi'ri'l-Kurdi**, Çev. Refîk Hilmî, Bağdat, 1939- Paris, 1937.

Yüzyıl/miladî 16-17. Yüzyılda yaşamıştır. Ayrıca 1000 rakamı onun doğum tarihini değil, aksine kitabını yazma tarihini göstermektedir. Ona nispet edilen herhangi bir şiiri bilinmemektedir ki kendisine şair denilebilsin.

Kitabında Kürt diliyle ilgili olarak ortaya koymuş olduğu hususlar, kendisine Kürtçe sarf ve nahiv ilminin veya kaidelerinin kurucusu olma vasfını kazandırmamaktadır. Çünkü onun kitabında bahsettiği hususlar, kısa, seri ve az bir takım işaretlerdir. Kürtçenin bazı yönleriyle ilgilidir. Onları karşılaştırma yapmak ve yeni başlayan Kürt öğrencilere Arapça sarfın öğretimini kolaylaştırmak için arz etmiştir.

Muhtemelen bu hatanın kaynağı Alexandre Jaba'ın Fransızca olarak yazdığı kitabın kapağındaki elyazısıdır. Onu, kitabı tarif etmek için yazmıştır. Kitabın kapağındaki yazı şöyledir:

Grammaire Kurde par Ali Teremakhi. Offerts à l'academie Imperial des sciences à St. Petersbourg par A. Jaba. (Ali Teramahî tarafından yazılan Kürçe Gramer. A. Jaba tarafından Saint Petersbourg Rus Bilimler Akademisine sunulmuştur).

Ali Teramâhî'nin kitabının nüshasını ortaya çıkarmada Mellâ Mahmûd Bâyezîdî'nin çabaları olmasaydı, Teramâhî meçhul bir şahıs olarak kalacaktı. Sorulması ve cevabı aranması gereken soru şudur: Aralarında üç asır gibi bir zaman dilimi olduğu ve nisbî olarak birbirlerinden uzak ve farklı iki coğrafyada (Miks, Doğubeyazıt, Erzurum) yaşadıkları halde Bâyezîdî, bu yazma nüshayı nereden ve nasıl bulmuştur? Halbuki o gün iletişim ve ulaşım o kadar kolay bir iş değildi.

Eserlerine gelince, o konuda Qanatê Kurdo'nun Alexandre Jaba'nın kitabından[44] naklettiği şu bilgiyi görüyoruz:

"Ali Teramâhî Kürtçe "Qewlê yekane" (Tek söz), "Kurêd weten" (Vatanın çocukları), "Morîya yaqut" (Yakut gerdanlık), "Jiyîna heqîqet xewne" (Gerçek hayat rüyadır" ve "es-Sarf ve'n-Nahvu'l-Kurdî" kitaplarını yazmıştır". Sonra şunları ekler:

[44] Alexandre Jaba, **Recueil de Notices et recits Kourdes,** Petersbourg, 1860.

"Bu eserlerinin yazmaları, araştırılabilmesi için araştırmacıların eline ulaşmamıştır. Bize ulaşan sadece tek yazma nüshası olan "Kavâ'idu'l-Kurdiyye ve'l-'Arabiyye" kitabıdır. Bu kitap Leningrad'da Mikhail Saltykov Shchedrin kütüphanesinde mevcuttur"[45].

Böylece İlk Kürt dili araştırmacılarının araştırmalarında, Ali Teramâhî'nin şahsiyeti, çağı ve eserleriyle ilgili bilgilerdeki karışıklıkların serüveni ortaya çıkmış olmaktadır. Bu karışıklık günümüze kadar devam etmiştir.

Bugün bildiğimiz eserleri, iki kitap veya risaledir. Onlar da "Kitâbu's-Sarf bi'l-Luğati'l-Kurdiyye" ve "Tasrîfu't-Teramâhî" kitaplarıdır.

1.3.1. Kitâbu's-Sarf bi'l-Luğati'l-Kurdiyye

Bu çalışmanın da konusu olan kitaptır. Rus mesteşrik V. Minorski, 1927 tarihinde, Ali Teramâhî'nin bu kitabına işaret eden ilk kişidir. Bu bilgileri İslam Ansiklopedisinin "Kurd" maddesi altında vermiştir[46].

Leningrad'daki SSCB Bilimler Akademisine bağlı Oryantalizm Enstitüsü'nde görevli araştırmacı bayan Margaret Rudenko, 1957 yılında yayınlamış olduğu bir makalede ondan söz etmiştir ve 1961 yılında yayınlanan "Leningrad'daki Kürtçe elyazmalarının Özellikleri" isimli kitabında onu övmüştür.

Bu, 1960-1968 yılları arasında aynı Enstitü'de lisansüstü öğrencisi olan Iraklı Kürt öğrenci Ma'rûf Haznedâr'ın dikkatini çekmiştir. Haznedâr, Enstitü de (C 1958) tasnif numarasıyla yazmalar bölümünde kayıtlı olan bu eseri incelemeyi önemli görmüştür. Böylece bir mikrofilmini elde edebilmiştir.

Haznedâr, Bağdat'a dönüşünden sonra, Bağdat Üniversitesinde Kürt Edebiyatı bölümünde hoca sıfatıyla çalışmaya başladı. Kaleme aldığı bir makalede bu yazma eserin önemine dikkat çekti. Bu makaleyi 1970 yılında Bağdat'ta Kürtçe (Soranice) neşretti. Sonra elyazma eserin tamamını yayınladı. Eserin müstensihi Mellâ Mahmûd Bâyezîdî'nin mukaddimesine ilaveten kendisi de kapsamlı bir

[45] Qanatê Kurdo, **Tarixa edebyeta Kurdi,** I, Weşanên Roja Nu, Stokholm, 1983, p. 16.
[46] V. Minorski, **"Kurd",** The Encyclopaedie of Islam, Vol. II, London, 1927, 1130-1155.

mukaddime yazdı. Bu mukaddimede, yazma eserden seçtiği ve izaha muhtaç gördüğü bazı kelimelerin anlamlarını vecîz açıklamalarla ortaya koydu. Eserin tamamı 60 sayfadır ve 1971 yılında Bağdat'ta yayınlanmıştır[47].

Haznedâr yazma eserin ölçülerini şöyle vermektedir: Sayfa ölçüsü 25x19 cmdir. Yazı kısmı 20x11 cmdir. Müstensih her sayfaya 7 satır yazmıştır. Siyah mürekkeple, başlıklar ise kırmızı mürekkepler yazılmıştır. Bâyezîdî, istinsahında rik'a yazısını kullanmıştır. Sürekli olmasa da rakamlama işaretlerini koymuştur[48]

Haznedâr, yazmanın kaç varak olduğunu belirtmemiştir. Ama verdiği bilgilere dayanarak takriben 90 varak olduğunu söylemek mümkündür.

Kitapla ilgili ikinci bir çalışma, Reşîd Fendî'nin 1985 yılında Bağdat'ta yayınladığı "Ali Teramâhî Evvelu Luğaviyyin ve Nâsirun Kurdiyyun" isimli eseridir.

Bu eser 70 sayfadır. Haznedâr'ın çalışmasına yeni bir şey ilave etmemiştir. Sadece Teramâhî'nin şahsiyeti, kitabı ve kitabın içeriğiyle ilgili bazı yönleri özellikle de Haznedâr'ın daha önce açıklamış olduğu hataları tartışmaya açmış ve sebeplerini açıklamıştır. O da Bâyezîdî'nin mukaddimesini tekrar yayınlamıştır. Kürtçe-Farsça sarfıyla ilgili olan kitabın son kısmı ise, Irak Kürdistan'ında kullanılan Kürtçe-Arapça yazı üslûbuna uygun olarak yazılmıştır.

Reşîd Fendî'nin bu çalışmada en çok uğraştığı konu, Teramâhî'nin, kitabının başlığında olduğu gibi "Evvelu Luğaviyyin ve Nâsirun Kurdiyyun" vasfını te'kît etmesidir. Teramâhî'nin gayretini, milli ruhunun bir ifadesi ve kendi ırkından olan çocuk öğrencilere öğretme hırsı olarak saymıştır. Teramâhî'nin kitabında verdiği Kürtçe örnekleri, böylesine erken bir dönemde Kürtçenin kaidelerini ortaya koyma düşüncesinin başlangıcı olarak görmüştür.

Burada bir abartmanın olduğunu düşünüyorum. Çünkü Teramâhî'nin hedefi, sadece ilmîydi ve öğretimle ilgiliydi. Onun amacını Kürtçü kavmiyetçi niyetlerle yorumlamak doğru değildir. Doğrusu kitabın ana konusu Arap dilinin sarfıdır.

[4747] Haznedâr, Ma'rûf, **Ali Teramâhî: Dustûr-i Zemânî 'Arabî be Kurdî,** Çâphâne-i Dâri'z-Zamân, Bağdat, 1971.

[48] Haznedâr, Ma'rûf, **age.,** s. 31.

Teramâhî'yi Kürtçe nesir yazan ilk kişi olarak nitelemesine gelince, bu doğrudur. Ancak yakın zamanlarda Teramâhî'nin kitabını kendisiyle biçimlendirdiği ilmî ve bilimsel nesri, son dönemlerde Kürtler nezdinde ortaya çıkan edebî, fennî nesirden ayırmışızdır.

1.3.2. Teramâhî'nin Tasrîf'i

Bu eseri "Tasrîfu't-Teramâhî fî 'İmi's-Sarf", "Tasrîfu'l-Kurdî", "Şerhu Tasrîfi'-'İzzi li't-Teramâhî" veya "Şerhu Tasrîfi'-'İzzi bi'l-Lisâni'l-Kurdî" olarak bilinir[49].

Bu eser, Abdulvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî'nin et-Tasrîfu'l-'İzzî isimli eserine Ali Teramâhî'nin Kürtçe olarak yapmış olduğu bir şerhtir. Teramâhî'nin bu eseri kitabın sonunda da belirtildiği gibi, son zamanlarda yani 1959 yılında Şeyh Muhammed Mazhar el-Ûhînî'nin istinsahına dayanılarak yeniden neşredilmiştir. Zira müstensih kitabın sonunda şöyle der: Tasrîfu'l-Kurdî kitabı günahkâr Mazhar'ın eliyle (Allah onu affetsin. Âmîn!) Hicrî 1378, Miladî 1959, Rûmî, 1374 yılında Mübarek Ramazan ayından 12 gün geçtikten sonra tamamlandı

Kitabın hazırlanması ve neşriyle Muhammed Nezîr Zâzâ ilgilenmiştir. Naşir kitabın sonunda şöyle der:

"Mevlânâ Mellâ Ali Teramâhî'nin[50] (rahimehullah) "Şerhu Tasrîfi'l-'İzzî bi Lisâni'l-[51]Kurdî" isimli eserinin tashihi, hicrî 1434 yılının Mübarek Ramazan ayının ilk gecesinde tamamlandı".

"Kitabın şerhi geniştir ve iki yüz sayfadan fazladır. Sarf ilminin dakik kapasitesini, basit bir üslûpla konularını arz etmedeki maharetini göstermektedir. Konular öğrencilere yarayacak bir şekilde ince bir tertiple hazırlamıştır. Bol ve faydalı örneklerle donatmıştır. Bazen de delil olarak şiiri kullanmıştır[52].

[49] ez-Zâzâ, Muhammed Nezîr, **el-Mecmu'atu'l-Menheciyye ev Tasrîfu't-Teramâhî fî 'İlmi's-Sarf,** Mektebetu'z-Zenkiyye-Mektebtu'l-Minhâc, Diyâr-ı Bekr, 2014, 6, 49, 260.
[50] Kitabın aslında böyle geçmektedir.
[51] Kitabın aslında böyle geçmektedir.
[52] ez-Zâzâ, Muhammed Nezîr, **age.,** s. 259-260.

İKİNCİ BÖLÜM

YAZMA ESERİN TAHKÎKİ

الفصـــل الثـــاني

تحقيـــق الكتـــاب المخطـــوط

1- مقدمة ناسخ المخطوط

2- متن المخطوط

1- مقدمة ناسخ المخطوط:

مقدما علمى صرفى و بعضى اصول لازمه يى

تعلميه بزمانى كورمانجى

مقدما بحثا مصنف و موجيد صرفي

د نيڤ اكراداندا تى ته بيان كرين

1274 هـ

مقدمة في علم الصرف، وبعض الأصول اللازمة للتعلّم باللغة [الكردية] الكرمانجية.

مقدمة لبيان مصنّفات الصرف وعلمائه بين الأكراد[53].

1274 هـ

[53]- نُشرت هذه المقدمة التي كتبها ملا محمود بايزيدي ناسخ المخطوط – بناءً على طلب ألكسندر جابا - ضمن كتاب جابا التالي:
Aleksandre Jaba: Recueil de Notices et recits Kourdes. Petersbourg 1860.
ودوّن على الكتاب عنوان بالكردية، وبالحروف العربية، أيضاً، هو: جامع يى رساليان وحكايتان بزمانى كورمانجي. أي: مجموعة رسائل وحكايات باللغة الكردية. وقد نقل معروف خزنه دار المقدمة من هذا المصدر.
وتجدر الإشارة إلى أن الكتاب نُشر فيما بعد بالحروف الكردية اللاتينية أيضاً؛ بجهد جان كرد، وصدر في ستوكهولم عن:
Weşanên çanda Nûjen, No:37, Stockholm 2000.pp.35-36.
وإنه لمن اللافت للانتباه وضع عنوانين مختلفين لهذه المقدمة الموجزة. ويبدو الثاني منهما عنواناً لموضوع واسع.

بسم الله الرحمن الرحيم

معلومى ته ببت كو طلبه وفقهايد[54] اكرادان حتى تاريخا حزارى[55] علمى صرفى ژ كتيبيد عربى العباره وكو كتيبا سعد الدين تفتازانى كو سعدينى[56] دبيژين و ژ چارپردى[57] يى و ژ سعدالله گوره[58] ژ ڤان امثال كتيبان استنباط و اخراج دكرين و اخراجا ژ كتيبيد عربيه ژى زاف دژوار دبويه.

بسم الله الرحمن الرحيم

ليكن معلوماً لديك أن الطلبة والفقهاء الأكراد كانوا حتى تاريخ السنة الألف يستنبطون ويستخرجون علم الصرف من كتب عربية العبارة؛ مثل كتاب سعد الدين تفتازاني المسمّى سعديني، وكتاب الجاربَرْدي وكتاب سعد الله گوره. وكان ذلك أمراً صعباً.

---

[54] - كان الكرد – وما يزالون- يطلقون تسمية (فَقّى، فَقّه، فَقّي) على طالب علوم الدين الإسلامي، وهي مشتقة من الكلمة العربية "فقيه."

[55] - المقصود هو السنة الألف؛ بحسب التاريخ الهجري الذي كان استخدامه هو المألوف. وقد أوضحنا ذلك في الفصل السابق؛ لدى الحديث عن تاريخ وضع الكتاب.

[56] - هو سعد الملة والدين مسعود بن عمر التفتازاني (ت. 792/791 هـ - 1390م) ألف أكثر من 15 كتاباً ورسالة، أبرزها في النحو والصرف والبلاغة العربية.
وتسمية "سعديني" دالة على كتابه "شرح تصريف الزنجاني" الذي أنجزه سنة 738هـ، وهو شرح على متن التصريف المشهور بالتصريف العزّي؛ نسبةً إلى واضعه الملقب بعز الدين الزنجاني (ت. 655 هـ). راجع ترجمة التفتازاني في: السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن: بغية الوعاة في طبقات اللغويين والنحاة. ص391. كحالة، عمر رضا: معجم المؤلفين. تراجم مصنفي الكتب العربية، 849/3. سركيس، يوسف اليان: معجم المطبوعات العربية والمعربة، 635/1.

[57] - الجاربَرْدي هو الشيخ الإمام الشافعي فخر الدين أحمد بن الحسن بن يوسف، نزيل تبريز، وتوفي فيها (ت. 746هـ). كان مواظباً على الاشتغال بالعلم، وإفادة الطلبة. شرح منهاج البيضاوي في أصول الفقه، وتصريف ابن الحاجب (الشافية) وغيرها .
والكتاب المقصود في هذا السياق هو كتابه " المغني في النحو" بشرح محمد بن عبد الرحيم العمري الميلاني (ت.811 هـ – 1408م). وقد كان المغني شائعاً في ديار الكرد كثيراً، حتى أن بعضهم سمّاه مغني الأكراد.

[58] - سعدالله گوره؛ أي "الكبير" هو كتاب حدائق الدقائق في شرح رسالة علّامة الحقائق. شرح على متن أنموذج للعلامة الزمخشري، ومؤلفه هو سعدالدين سعد الله البردعي، المنسوب في المصادر إلى أراضي بردع (لعل المقصود مدينة برذعه، بردع Berde في إقليم أران (وسط أذربيجان).

پاشی د تاریخا حزاری بشوڤه ژ قضاید حکاریان د قضا مکثیدا[59] گوندك هیه تره ماخ دبیژین، ژ وی گوندی ناڤی علی مروڤکه خوی ذهن و ادراك و صاحب هش و فطانت پیدا بویی، طلبا علم و فنونید بدیعه کری، مده یکی مدیده لبغدا و موصل و بهدینان[60] و صوران[61] گریایی و مایی و خوندی و کسب کمال و فنون علوم کری. د فننی علمی صرفیدا زیده مهارت ورسوخ پیدا کری. د زمانی خودانی قوی زیده مشهور ومعروف بویه. وبلکو حتی نها ژی ناڤ و نیشاني دوی د کوردستانیدا هین. اوی علی تره ماخی بخو بدستی خو د نیڤا گوندی مزگفت و مدرسه بنا کرینه، و مده یکی بخو ژ درس گوتی نه.

بعد ذلك التاريخ، وفي قريةٍ تُدعى تَرَماخ تابعةٍ لقضاء مكس؛ من أقضية هكاريان، برز اسم علي، وعُرف بأنه شخص متميز الذكاء والإدراك، وذوعقلٍ وفطنة. كان قد طلب العلم وفنون البديع، وتنقّل زمناً طويلاً بين بغداد والموصل وبهدينان وصوران، وأقام فيها ودرس، واكتسب درجة عالية في فنون العلوم. لقد امتلك مهارة فائقة وتمكّناً في فن علم الصرف، واشتهر في زمانه، وبات معروفاً جداً؛ بل إن اسمه وإنجازاته ماتزال معروفةً حتى الآن في كردستان. لقد بنى علي ترماخي بنفسه؛ بيديه مسجداً ومدرسةً في وسط القرية، وقرأ الدروس فيها بنفسه مدةً من الزمن.

---

[59]- هكذا في الأصل (حكاريان) و(مكثيدا). عبّرالهاء في الاسم (هكاريان) بالحاء، وعن السين في الاسم (مكس) بالثاء، وعادة ما يكون العكس في النصوص الكردية المدونة بالحروف العربية Kurdo- Arabîk.

[60] - بهدينان اسم المنطقة الواقعة بين نهري دجلة والزاب الأعلى في كردستان العراق (محافظة دهوك)، والجزء الجنوبي من ولايتي هكاري وشمدينان في تركيا.

كانت آنذاك إمارة مستقلة مركزها مدينة العمادية، أسسها بهاء الدين بن الملك خليل الذي يُمدّ نسبه إلى الخليفة العباسي المستعصم بالله، وظلت الإمارة قائمة حتى 1259هـ -1843 م، وتميزت بمدارسها الدينية. عُرفت الإمارة والمنطقة باسمه، وحصل تحريف فيه، وصار بالصيغة الكردية بهدينان، بادينان. راجع: زكي، محمد أمين: تاريخ الدول والإمارات الكردية في العهد الإسلامي. ترجمة محمد علي عوني، بلا، 1945. ص 392.

[61] - صوران اسم المنطقة الواقعة في جهات أربيل- هولير، كركوك، نهر الزاب الأسفل في كردستان العراق. كانت إمارة مستقلة بين 1816- 1838م، وتضم عدداً كبيراً من المدارس الدينية. والاسم يشمل حالياً مناطق مدينة السليمانية التي كانت مركزاً لإمارة بابان(1649- 1851م). راجع: المرجع السابق، ص 399.

وكو ديتيه ومشاهده كرينه كو علمى صرفى فنكى زحمت ودژوار وآسى يه. ومبتدى زو بزو صيغه واعلاليد وان ژ كتيبيد عربيه اخراج ناكن ژ بوى هيسيا مبتديان بزمانى كورمانجان[62] عباره تكى تصريفى تصنيف كرى يه كو او عبارة د نيڤا طلبه يد اكرادان قوى مقبول واهم ولازمه. البته وكو طالبى مرادا خوندنا صرف ونحو وماده ومنطق وعلوميد مايى دكن. البته برى متن وعباره يا على تره ماخى بخونن و ژ بر بكن، پاشى دست بعلوميد مايى بكن، لورانى اڤ علم صرف ميزى نه، البته هر شيئك حوجه يى ميزى نى نه دا درست ونه درستيا وان كفش ببه، لورانى برى زاف مدارس د ولاتيد كوردستانيدا هبون وشهرتا علومان ژى گلك هبون د كافه. باژير وقضا وقصبه وگوندید اهل اسلاميد كوردستانيدا،

وهكذا رأى ولاحظ أن علم الصرف فن صعب ودقيق ومعقد، وأن الطلبة المبتدئين لا يفهمون بسرعةٍ وسهولةٍ صيغَه وحالات الإعلال فيه من الكتب العربية.

ومن أجل تسهيل الأمر على المبتدئين ؛ صنّف بلغة الكرمانج مؤلّفاً في التصريف، لقي قبولاً زائداً واهتماماً بالغاً لدى الطلبة الأكراد، وسدّ مقدارحاجتهم إليه. ولم يكن هناك بدّ للطالب الراغب في دراسة الصرف والنحو وعلم الكلام والمنطق وسائر العلوم، من أن يدرس قبل ذلك مؤلّف علي ترماخي، ويحفظ متنه، ثم يبدأ بدراسة العلوم الأخرى.

إن علم الصرف بمنزلة الميزان، ولا شك في أن كل شيء يحتاج إلى ميزان، كي يتكشف الصواب والخطأ فيه. وكانت هناك في الماضي مدارس كثيرة في بلاد كردستان، واهتمام شديد بالعلوم في جميع المدن والأقضية والقصبات والقرى التي يسكنها المسلمون في كردستان.

---

[62] - يقصد بلغة الكُرْمانج اللهجة الكُرْمانجية من اللغة الكردية. وقد استخدم ترماخي "الكردية "أحياناً و"الكُرْمانجية" أحياناً، من دون تمييز مقصود. وسنعتمد الصيغة الأكثر شيوعاً (الكردية).عن اللهجة الكرمانجية؛ راجع مبحث اللغة الكردية ولهجاتها في المدخل.

البته فلا بدّ مدرسه يك ودو وسه وبلكو ايدى زيده هبون. وبلا درجه دقت واهتمام ژ كناريد والى واهاليان در حق امريد مدارس وعلمان هبون ولنك مزين وبچوكيد كوردستانى قدر ورفعتا علم وعلمان هبو، ملايد[63] قوى ذو فنون د جزير[64] وعمادى[65] وصوران وسعرت[66] واطرافاندا

ولم تكن أي منها تخلو من مدرسةٍ أو اثنتين أو ثلاث، وربما أكثر. وكان الولاة والأهالي يولون اهتماماً بالغاً غير محدود بشؤون المدارس والعلماء. وكان لدى أبناء كردستان؛ كباراً وصغاراً تقدير للعلم وتثمين للعلماء. ويكثر وجود الملالي المتمكّنين في فنون عديدة في المدن، كجزيرة وعمادية وصوران وسعرت، وفي أطرافها.

---

[63] - الملالي جمع ملّا، وهو اللقب الشائع بين الكرد للشخص الذي تخرّج في المدارس الدينية، وأنهى دراسته، وانصرف إلى ممارسة التعليم الديني أو رعاية الشؤون الدينية في قرية أو بلدة.

[64] - جزيرة هو الاسم المختصر لمدينة جزيرة ابن عمر الواقعة في جنوب شرقي تركيا، قرب ملتقى الحدود التركية- السورية- العراقية، وتُعرف حالياً باسم جِزرَه. ويذكر ياقوت الحموي أن أول من عمّرها الحسن بن عمر بن الخطاب التغلبي، ويحيط بها الماء من ثلاث جهات كهيئة الهلال، لذا سميت بالجزيرة، وذلك في أواسط القرن الثالث للهجرة. الحموي، ياقوت: معجم البلدان. دار صادر، بيروت، بلا، مج 2، ص 138.
صارت مركز إمارة مستقلة منذ أواخر القرن 12م، ودامت حتى الفتح العثماني لها سنة1627 م. وكانت آنذاك من أهم المراكز العلمية الدينية في بلاد الكرد، ويروى أن عدد المساجد والجوامع فيها كان بعدد أيام السنة (365 مسجداً)، وفيها مدارس وحلقات علمية ملحقة بمعظمها لتعليم علوم الدين الإسلامي، وأهمها: المدرسة العبدلية التي بنيت سنة 1473م، والمدرسة الحمراء التي بناها الأمير شرف الثاني (1508م)، والمدرسة الرضوية التي بناها نظام الملك، والمجيدية والسليمانية. راجع: معجم البلدان لياقوت الحموي 138/2. غندور، محمد يوسف: تاريخ جزيرة ابن عمر منذ تأسيسها حتى الفتح العثماني(نحو 200- 921ه/ 815- 1515م). دار الفكر اللبناني، بيروت 1990. صابان، سهيل: جزيرة ابن عمر في التاريخ والحضارة. مجلة الفيصل(السعودية)، العدد 293 (2001) ص 44- 57.

[65] - عمادية مدينة في قضاء دهوك بكردستان العراق، على بعد 70 كم شمالاً، قرب الحدود مع تركيا. مدينة عريقة تعود إلى الألف الأول ق.م، وكانت عاصمة إمارة بهدينان الكردية(راجع الحاشية 6)، وفيها قلعة حصينة بناها عماد الدين الزنكي مؤسس الدولة الأتابكية في الموصل، وعُرفت خلال العصور الإسلامية بالتسامح الديني والتقاء معتنقي الديانات السماوية فيها، ونشأت فيها مدارس دينية إسلامية أبرزها مدرسة (الأمير) قباد، ومدرسة مراد خان، والمدرسة الجديدة، ومدرسة الإمام قاسم...وكانت مراكز علمية رفيعة المستوى، تخرّج فيها علماء أفاضل. راجع: البدليسي، شرف خان: شرفنامه. في تاريخ الدول والإمارات الكردية. ترجمة محمد علي عوني، راجعه وقدّم له: يحيى الخشاب. القاهرة1958. عمادي، طارق الباشا: ئاميديي- العمادية..آثار وتاريخ. هولير 2013.

[66] - اِسْعِرْد (وكذلك بصيغة: سِعَرْد، سِعَرْت) مدينة قديمة، تُعرف حالياً باسم سِرت Sêrt بالكردية، و Siirt بالتركية، وتقع على بعد نحو 180 كم شرقي دياربكر .
يعود بناؤها إلى القرن الحادي عشر الميلادي، حيث بُنيت بعد خراب مدينة أرزن (خراب باجار) القريبة منها غرباً، سنة 1048م، وكانت جزءاً من الدولة المروانية (983- 1096م)، ومن إمارة حصن كيف الأيوبية أحياناً. اكتسبت أهمية دينية، ونبغ فيها عدد من العلماء والفقهاء، وكانت فيها مدارس دينية عديدة؛ مثل المدرسة الصالحية. راجع: زكي، محمد أمين: خلاصة تاريخ الكرد وكردستان من أقدم العصور التأريخية حتى الآن. ص 373. حسن، قادر محمد: الإمارات الكردية في العهد البويهي. دراسة في علاقاتها السياسية والاقتصادية (334-447 هـ / 945- 1055م). مؤسسة موكرياني للبحوث والنشر، ط1، أربيل 2011. ص46.

زاف بون، طلبه يد كوردستانى حتى بغدا وبصرا وموصلى دچون وگريان وتحصيلا علومان دكرين. مبتديد اكرادان ژ ابتدادا حجه وقرآنى دخونن، پاشى مولودا كورمانجى[67]، پاشى نوبهار[68] و پندى عطارى[69]، پاشى ژ شريعتى: ايجاز ومحرر وانوارى دخونن،[70]

بل كان طلبة كردستان يرتحلون حتى بغداد والبصرة والموصل، ويتنقّلون بينها لتحصيل العلوم.

كان الطلبة المبتدئون الأكراد يدرسون في البداية تهجئة الحروف والقرآن، ثم المولد النبوي بالكردية، ثم نوبهار وبَنْدى عطّار. ينتقلون بعد ذلك إلى دراسة العلوم الشرعية في الكتب (إيجاز، محرر، أنوار).

---

[67] - المولد النبوي بالكردية هو "مولود نامه" للملا حسين باتي من القرن 18م. ينتسب إلى قرية باتي Batê شرقي قضاء بيت الشباب – ولاية شَرْنَخ Şirnak، ومدفون فيها.
هو أول عمل بالكردية في موضوعه، نظمه شعراً في 576 بيتاً. له نسخ كثيرة، وطبع مراراً في استانبول، برلين، القاهرة، دمشق، أربيل، بغداد، وعليه شروح عدة.
وله أشعار جمعها بنفسه في ديوانٍ نشرته مؤسسة نوبهار في استانبول سنة 2011م بإعداد حسين شمرخي، وكذلك كتابٌ بعنوان " حمائل " بالعربية والفارسية، يعرض فيه نماذج من التعويذات والطلاسم، وأدوية مفيدة في العلاج، وفوائد سور القرآن الكريم في التداوي. ولعل أبرز أعماله الأدبية هو حكاية "زمبيل فروش" التي نظمها شعراً.

[68] - نوبهار معجم عربي- كردي لأحمد خاني (1651- 1709م) أحد أعمدة الشعر الكردي الكلاسيكي. والخاني من أهالي هكاري، هاجرت أسرته منها إلى وان ثم استقرت في بايزيد. درس في مدارس عديدة (في مرادية، أخلاط، رُها، بدليس، بايزيد، جزيرة)، ونال إجازته من الملا الجامي في المدرسة العطائية في خوشاب(Başkale) ، ويُقال أنه سافر طلباً للعلم إلى بغداد والقاهرة، وحجّ. كان صوفياً من أتباع الطريقة النقشبندية، ومهتمّاً بالتعليم، فبنى في بايزيد مدرسةً ظلّ يعلّم فيها حتى وفاته فيها.
نظم معجمه (نوبهار) شعراً؛ في 220 بيتاً، وشملت الأبيات نحو ألف كلمة، وذلك في سنة 1683م. وكانت غايته تعليمية لخدمة الأطفال الكرد؛ ولذلك يُعرف باسم نوبهارا بچوكان؛ أي "الربيع الجديد للصغار" أيضاً. نشر في المرة الأولى ضمن قاموس يوسف ضياء الدين باشا المقدسي: الهدية الحميدية في اللغة الكردية، الصادر في استانبول سنة 1794م، ثم طبع مرات في القرن العشرين، في أمكنة عدة.
وله أيضاً كتاب "عقيدة الإيمان" بالكردية، ألّفه سنة 1687م، وملحمته الشعرية الشهيرة "مم و زين" التي أنجزها سنة 1694م؛ إضافة إلى ديوانه الشعري الضخم. راجع:
Adak, Abdurrahman: Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk. Nûbihar 153, Istanbul 2013. r.224- 233

[69] - بَنْدى عطّار هو كتاب " بَنْد نامه" للشاعر الفارسي الصوفي فريد الدين العطّار النيسابوري(بين 545 و 550- 627 هـ تقريباً)، الذي اهتم بجمع أشعار الصوفية وأقوالهم، وكتابه هذا مليء بالحكم والمواعظ؛ كما يدل عليه عنوانه الذي يعني "كتاب الحكمة."
ولعل كتابه الأشهر هو " منطق الطير" الذي يضم حكايات رمزية صاغها شعراً في نحو 4500 بيت على ألسنة الطير. راجع: العطّار النيسابوري، فريد الدين: منطق الطير، ترجمة وتقديم: بديع محمد جمعة. ط4، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة 2006. وفيه مقدمة طويلة عن الشاعر.

[70] - هذه الكتب (إيجاز، محرر، أنوار) هي رسائل في علوم الشريعة الإسلامية، لم نستطع معرفة أسماء مؤلّفيها.

ايجارى عباره تى تصريف وظروف وتركيبا ملا يونسى حلقه طينى[71] دخونن، كو اڤه سينا بزمانى كورمانجى نه، پاشى ژ صرفى سعدينى وسعد الله كوچك[72] و ژ منطقى حسامكاتى[73] وقول احمد[74] وشرح شمسيه.[75] خلاصه بترتيب دوانزده علومان دخونن ومنهى ومأذون دبن.

ثم يأتون إلى مؤلفات ملا يونس هلقتيني (تصريف، ظروف، تركيب) المؤلفة باللغة الكردية. وبعد ذلك يحلّ دور كتابي الصرف (سعديني، سعد الله كُوچُك). وفي مجال المنطق يدرسون: حسامكاتي، وقول أحمد، وشرح الشمسية. خلاصة الأمر أنهم يدرسون بالترتيب اثني عشر علماً، فينتهون، وينالون الإجازة.

---

[71] - ملا يونس هَلْقَطيني (أو هَلْقتيني)، وكتبه باحثون بصيغة (أَرْقطيني) أيضاً: هو أحد الكتّاب الكرد من القرن الثامن عشر الميلادي (ت. 1785م؟). لا تذكر المراجع شيئاً عن حياته، ولا نعرف غير أنه منسوب إلى قرية هَلْقَطين. وهناك قريتان بالاسم نفسه؛ الأولى في قضاء مكس، والثانية في قضاء قُلبى Qulpê التابع لولاية ديار بكر، والراجح أنه من الأولى. وقد ورد الاسم في المراجع المتأخرة بصيغة أَرْقَطين. راجع:- Adak, Abdurrahman: Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk. r. 275-278.

كتب بلغته الكردية كتابين صغيرين (رسالتين) في نحو اللغة العربية، بهدف التعليم في المدارس الدينية الإسلامية في بلاد الكرد الشمالية، هما:

-الظروف: يقع في عشر صفحات، ويبحث في الظروف (تعريفها وأصنافها، متعلق الظرف، الجملة الظرفية)، وفي علم النحو(الإعراب) وموضوعه وأقسامه.

-التركيب: يقع في أربعين صفحة، وهو شرح لكتاب العوامل لعبد القاهرالجرجاني، لم يتممه، واقتصر على بضعة من سطوره الأولى(حتى: الباء للإلصاق؛ نحو: بِهِ داءٌ).

وللرسالتين نسخ محفوظة في بطرسبورغ وبرلين، وأخرى متداولة، ويُعاد طبعها كثيراً في تركيا لأغراض تعليمية. أما كتاب التصريف الذي ينسبه ملا محمود بايزيدي إليه فغير معروف.

[72] - بيّنّا كتاب سعديني سابقاً. أما كتاب سعدالله كُوچُك؛ أي الصغير فهو شرح لكتاب العوامل للجرجاني.

[73] - حسامكاتي هو شرح حسام الدين الحسن الكاتي (ت. 760هـ - 1359م) على الرسالة الأثيرية في المنطق (إيساغوجي) لأثير الدين الأبهري (ت. 663 هـ).

[74] - قول أحمد هو حاشية أحمد بن محمد بن خضر(ت. 950 هـ -1543م)على "الفوائد الفنارية على الرسالة الأثيرية " لمحمد بن حمزة الفناري (ت. 834 هـ – 1431م) في شرح الرسالة الأثيرية في المنطق (إيساغوجي) لأثير الدين الأبهري (ت. 663 هـ).

[75] - "الشمسية " مختصر يشير إلى كتاب " الرسالة الشمسية في القواعد المنطقية" لنجم الدين علي بن عمر القزويني الكاتبي (ت.675 هـ / 1276م، أو 693 هـ / 1294م). عليه شروح وحواشٍ عديدة، كان المستخدم منها في المدارس الدينية الكردية هو شرح قطب الدين محمود (أو محمد) بن محمد الرازي (ت. 766 هـ / 1364-1365م)، وعنوانه: تحرير القواعد المنطقية في شرح الرسالة الشمسية.

أو على تره ماخى وملا يونس حلقه طينى ژ د گوندید خو دا مدفونن. لاكن نها ایدى مدرسه وعلما وخوندین د كوردستانیدا قوى كیم بویه نادر پیدا دبه. البته علامتى اخرى یه كو علم وعلما نقصان دبن والله اعلم.

إن علي ترماخي وملا يونس هلقتيني مدفونان في قريتيهما. وقد تناقص حالياً عدد المدارس والعلماء، وقلّ الاهتمام بالدراسة الدينية في كردستان بشكلٍ كبير؛ بل غدا أمراً نادراً. ولا شكّ في أن إهمال العلم، ونقص عدد العلماء من علامات الاخرة. والله أعلم.

2- متن المخطوط:

هذا كتاب عبارة على ترهـ ماخى

هذا كتاب صرف لسان كوردى

بسم الله الرحمن الرحيم

اعلم تو بزان اى مفردى مذكرى مخاطب[76] كو ژ بوى طايفا اكرادان[77] را ژى لازمه كو بزمانى كورمانجى او ژ علمى صرفي بزانن.

هذا كتاب بتأليف علي ترماخي

هذا كتاب الصرف باللغة الكردية

بسم الله الرحمن الرحيم

[78] [مقدمـــة]

اعلم أيها المفرد المذكّر المخاطب أن طائفة الأكراد تحتاج إلى أن تعرف علم الصرف باللغة الكردية أيضاً.

---

[76] - تعبير للنداء ولفت الانتباه، بصيغة المذكّر. شاع استخدامه في المدارس الدينية، لأنها كانت خاصّةً بالذكور، ولم يكن تعليم الإناث أمراً مقبولاً في المجتمع.

[77] - كان مصطلح(طائفة) شائعاً آنذاك، وقلّما استخدموا تسمية " قوم "، ولم تكن تسمية " شعب" مستخدمة. والطائفة هي الجزء، وهي جماعة من الناس، أو فرقة يجمع بين أفرادها مذهب ديني أو رأي واحد. راجع: لسان العرب (طوف). ونجد استخدام المصطلح نفسه بعد نحو 270 سنة في أقدم مؤلّف كردي نثري تالٍ. راجع:
Bayezîdî, Mela Mehmûdê: Adat û resûmatnameê Ekradiye. Lêkolîn: Jan Dost, Çapa 2, Nûbihar, Istanbul 2012. r 3-5.
كما أن صيغة " الأكراد" كانت هي الشائعة. بيد أن الأكثر استخداماً وقبولاً في عصرنا هي صيغة " الكُرْد".

[78]- أضفنا هذا الرمز- وكذلك أرقاماً- لتقسيم الكتاب إلى مباحثه الأساسية، ولتسهل دراسته في الفصل الثالث، لدى الحديث عن مسائل مهمة فيه.

لورا بنا واساسا حمو علمان لسر علمی صرفی یه[79]. علم حسیبکه وکو میزینه ژ بوی علومید مایی را فنونید به علم صرف تی نه وزناندین کو درست وغلطیا وی علمی وخبردانا وی کلامی راست ودرست ببه. لورا وکو طشتك نه ایته وزناندین کسك تمام وکیماسیا وی نزانه. بس وکو هایه واجبه کو مروڤ علمی صرف بزانه دا تکلم وخبردانا راست ودرست ببه. بی علمی صرفی کلام درست نابی. لورا لازمه کو تو وضعا خبردانی بزانی مثلا مفرد وتثنیه وجمعان فرق بکی و بزانی. وغایب وحاضری ژ یکودو جدا بکی. ومذکر ومؤنثی ژ هڤدو ڤقه طینی کو حتی خبردانا راست ودرست ببه. مثلا اگر تو نزانی بلفظا مفردی دگل تثنیه وجمعی خبر بدی کلامی ته غلط دبی و جهلا ته معلوم دبه.

إن بناء جميع العلوم وأساسها يقوم على علم الصرف، فهو علمٌ يمكن أن تحسبه كالميزان لسائر العلوم والفنون؛ فهي تُوزن بوساطة علم الصرف، كي يتكشّف الصواب والخطأ في ذلك العلم، ويستقيم التحدّث بذاك الكلام. ولهذا فإن الشيء الذي لا يوزن، لا أحد يعرف صحّته وعيوبه. وبناءً عليه فمن الواجب أن يعرف المرء علم الصرف؛ كي يمارس التكلّم والتلفّظ السليمين المستقيمين، ولا تتحقّق صحّة الكلام من دون علم الصرف. فعليك أن تعرف حالة الكلمة؛ كأن تميّز بين المفرد والمثنى والجموع، وتحددها، وأن تفرّق بين الغائب والحاضر، وأن تفصل بين المذكّر والمؤنث؛ حتى يصحّ الكلام ويستقيم. فإن لم تكن قادراً على التحدّث باللفظ المفرد؛ إلى جانب المثنى والجمع، سيكون كلامك غلطاً، ويظهر جهلك.

---

[79] - قول لافت للانتباه، يتضمّن مبالغةً في بيان أهمية علم الصرف، وأثره في العلوم جميعها. لعلّه أراد الإشارة إلى جميع علوم اللغة العربية، وقد عدّها اللغوي أحمد الهاشمي اثني عَشَر علماً، جمعها في قوله:

نَحْوٌ وصَرْفٌ عروضٌ ثمّ قافيةٌ وبعدها لغـــةٌ قَرْضٌ وإنشاءُ
خَطٌّ بيانٌ معـــانٍ مع مُحاضَرَةٍ والاشتقاقُ لها الآدابُ أسماءُ

راجع: الهاشمي، أحمد: القواعد الأساسية للغة العربية. دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع – دار الكتب العلمية، بيروت، بلا. ص 3.

وهي علومٌ مرتبطة بعلم الصرف ارتباطاً وثيقاً، وتعتمد عليه، وتتأثر به. ويعدّ التصريف في بنية الكلمة الداخلية سمة أساسية للعربية، ولذلك تُصنّف لدى تحديد أنماط اللغات البشرية؛ من حيث بنيتها التركيبية ضمن " اللغات المتصرّفة "، إلى جانب اللغات العازلة كالصينية، واللغات اللصقية كالتركية. راجع: حجازي، محمود فهمي: مدخل إلى علم اللغة. دار قباء للطباعة والنشر والتوزيع، القاهرة، بلا، ص 90-96.

اڤ علم صرف د حمو كافيد لساناندا هيه واجرا دبه اما ايكو نها ژ بوى مه لازمه زمانى كورمانجيه لاكن لازمه كو بعضك زمانى عربى وفارسى مثالان بى نن[80] لورا اڤ علم صرف بأصل وابتدا د زمانى عربى دا بويه والفاظيد كو لازمه ژ بوى علمى صرفى الفاظيد عربينه مثلا لفظ:فعل، اسم،حرف، فاعل، مفعول، اسم فاعل، اسم مفعول، ضمير، يدي گلك الفاظيد عربى هنه كو البته لازمه او الفاظ د علمى صرفيدا بى نه ذكر كرين بلانى صرفا فارسى وكورمانجى ژى بتن.[81] ژ بوى ڤى سببى ذكرى صرفا عربى وفارسى وكورمانجى دگل يكودو هاتيه كرين.

علم الصرف هذا موجودٌ في اللغات كلها، ويتمّ تطبيقه. ولكن ما يلزمنا الآن هو اللغة الكردية؛ كما يلزم أن نعرض أمثلة باللغتين العربية والفارسية أيضاً. فهذا العلم وُضع باللغة العربية في أصله وبدايته، والألفاظ اللازمة له ألفاظ عربية؛ مثل: فعل، اسم، حرف، فاعل، مفعول، اسم فاعل، اسم مفعول، ضمير.

وثمّة ألفاظ عربية كثيرة لا مناصّ من ذكرها في علم الصرف، ولو كان صرفَ الفارسية أو الكردية. ولهذا السبب فقد تمّ الحديث عن الصرف العربي والفارسي والكردي معاً.

---

[80] - اللغة الكرمانجية هي اللغة الكردية (الشمالية) كما أوضحنا في المدخل، وهي لغة المؤلّف. وقد استخدم المؤلّف تسمية (الكردية) أحياناً، و(الكرمانجية) أحياناً، وقد اعتمدنا الأولى في شرحنا، وأشرنا إلى الثانية في المسائل اللهجية.
هذا القول وما يأتي في الفقر التالية له يوحي بأن الهدف الأساسي من المؤلّف هو شرح الصرف في اللغة الكردية (الكرمانجية). ولكن الواضح أن هدفه وأساسه هو الصرف في اللغة العربية، مع تخصيص جزء صغير من البحث للغتين الكردية والفارسية بهدف المقارنة وتسهيل الفهم. ويصعب الجزم في تفسير هذا التناقض الحاصل، ولعلّه عزم في بداية عمله على الكتابة في صرف الكردية، ولكنه عدل عن ذلك لسبب ما.

[81] - يشير بذلك إلى أن المصطلحات الصرفية المستخدمة في اللغتين الفارسية والكردية مأخوذة في غالبها من العربية. وهي حقيقة واضحة في كتب قواعد اللغة الفارسية؛ حيث نجد فيها استخدام المصطلحات العربية بألفاظها ومعانيها، مثل: صرف، مصدر، جمله، اشتقاق، فعل، ماضى، مضارع، مخاطب، غايب، جمع، فاعل، مفعول، صفت... انظر مثلاً: حسن، حمدي ابراهيم: قواعد اللغة الفارسية المعاصرة (صوت، صرف، نحو). نسخة إلكترونية، بلا .
وكذلك الحال في الكتب القديمة عن اللغة الكردية ؛ كما في هذا الكتاب؛ موضوع البحث، وفي الكتب التالية زمنياً المعتمدة في مناهج المدارس الدينية في بلاد الكرد، وقد أشرنا إليها في المدخل .
ولكن كتب النحو والصرف الكردية بدأت منذ القرن الماضي تنزع إلى وضع مصطلحات خاصة، اكتملت في الوقت الراهن، وصرنا نجد فيها بدائل كردية عن المصطلحات السابقة (العربية)؛ مثل:
Peyvsazî "الصرف"، Navdêr "الاسم"، Lêker "الفعل"، Daçek "الحرف"، Cînavk "الضمير"، Kirde الفاعل"، Pêveber "المفعول"، Dema borî "الزمن الماضي"، Dema niha "الزمن المضارع"، Rawe "الصيغة"....إلخ.

صرف د لغتيد عربانداا(تحويل الاصل الواحد الى امثلة مختلفة)يانى:ورگراندنا اصلكى بتنى يه ببال مثالنه طرز بطرز،مثلا وكو اسم به ژ وى اسمى مفرد وتثنيه وجمع ومذكر ومؤنث تى تن.اگر لفظك عربى فعل ببه شانزده صيغه،يانى لفظ ژ وى فعلى پيدا دبه د جهدا تى ته بيان كرين.اما افعاليد فارسى فرقا مذكر ومؤنثى نابى،لاكن فرقا حاضر وغايب ومفرد وجمعى دبه.ژ فعلكى فارسى چار صيغه پيدا دبه، يانى چار لفظ پيدا دبه.او ژى ژ نها بشوڤه د جهدا تى يه بيان كرين.لاكن ژ افعاليد كورمانجى بتنى بى ضمير دو لفظ جدا دبن مفرد وجمع،لاكن مذكر ومؤنث فرق نابى،الا كو ضمير هبى،وى هنگى فرقا غايب وحاضرى دبه،

الصرف في لغة العرب هو(تحويل الأصل الواحد إلى أمثلة مختلفة) ؛ كأن تكون الكلمة اسماً، ويُشتقّ منه الاسم في حالة الإفراد والتثنية والجمع، وفي المذكر والمؤنث. وإن كانت الكلمة العربية فعلاً؛ فله ست عشرة صيغة؛ أي تُشتقّ ألفاظ عديدة من ذلك الفعل، وتتضح معانيها مباشرة. أما الأفعال في الفارسية فلا يتضح فيها الفارق بين المذكر والمؤنث، ولكنها تُظهر تمايزاً في صيغ الحاضر والغائب، وفي المفرد والجمع. وتُشتق من الفعل في الفارسية أربع صيغ؛ أي أربعة ألفاظ. وسنوضحها فيما يأتي؛ في مكانها المناسب.

والأفعال - غير المتصلة بضمير- في الكردية تكون في صيغتين مختلفتين؛ في المفرد والجمع. ولا فارق بينها في المذكر والمؤنث؛ إلا إذا اتصلت بضمير، فيكون هناك فارق قليل بين صيغ الغائب والحاضر.

وكو ته اڤ مقدمه زانی لازم كو ايجاری مبدائی علمی صرفی د هر سی لغتاندا ژی بی ته بيان كرين،هرچی لفظ وخبر كو تكلم پی تی ته كرين.اگر ژ لفظی تينی معنايك واحده فهم دبه ژ وی كلاميرا اسم دبيژين، والا اگر ژ وی لفظی چند معنانه جدا جدا تی ته فهم كرين ژ وی كلاميرا فعل تی ته گوتن والا اگر او لفظ بخو بتنی مستقلا معنايه كی ناده فهماندين،بلكو محتاجه بالی لفظكی كو ژ ابتدا و يانی د آخری بوی لفظی پاشی بزلقه او لفظ دلالت لسر معنايی بكه ژ وی لفظی را حرف دبيژين.

وكی وها بو قسم كلام وخبردان هر چی كو هيه سه نوعن: اسم وفعل وحرف، ژ ڤان هر سيان زيده ايدی نوع خبردان نابی. البته يان اسم يان فعل يان حرفه ژ ڤان سه قسمان زيده‌تر قط خبردان تونه ونابی ايجادی. اڤان هر سی قسميد الفاظان به ترتيب ذكر وبيان بكين دا قواعديد وان معلوم ببه.

وهكذا يتّضح من هذه المقدمة وجوب أن يتمّ بيان مبادىء علم الصرف في اللغات الثلاث. كل لفظة يتمّ النطق بها، وتفيد معنى واحداً، هي اسمٌ. وإذا أفادت معاني عدة مختلفة فهي فعلٌ. وإذا كانت لا تفيد معنى وحدها، وتحتاج إلى لفظة أخرى؛ سابقة أو لاحقة لها، كي تدلّ على معنى، فهي حرفٌ.

وهكذا فإن الكلمة تنقسم إلى ثلاثة أنواع: اسم وفعل وحرف، ولا يتمّ التحدّث بغيرها. لا بدّ من أن تكون الكلمة اسماً أو فعلاً أو حرفاً، وليس هناك غير هذه الأقسام الثلاثة البتّة.

سنشرح أقسام الكلم الثلاثة هذه بالترتيب، كي تتضح قواعدها.

اسم وتعريف وبيان وى

اسم ژى شش نوعن: عَلَم، كنيه، اسم جنس، اسم زمان، اسم مكان، اسم آلة. عَلَم اوه كو بتنى مخصوص ناڤه ژ بوى مروڤكى معلوم ومعين، مثلا: يوسف وحسن، ژ ڤى لفظى او مروڤى معين تى ته فهم كرين، ايدى زيده معنايك فهم نابى. اڤه اسمانه ژى مفرد وتثنيه وجمع دبن.[82] مثلا، مفرد: يوسف وحسن فردك. تثنيه يا اسمان بيا ونونان تى تن، مثلا: يوسفين وحسنين، دو مروڤيد ناڤى يوسف وحسن مراد دبه. وجمعا اسمان ژى بواو نونان دبه[83] دبيژين: يوسفون وحسنون، مراد برك حرفيد ناڤى د وان يوسف وحسن دبه.

الاسم: تعريفه وبيانه

الاسم ستة أنواع، هي: العَلَم، الكنية، اسم الجنس، اسم الزمان، اسم المكان، اسم الآلة.

1) اسم العَلَم هو اسم مخصوص لشخص معروف معيّن؛ مثل: يوسف، حسن. بهذا اللفظ يُفهم تحديد ذلك الشخص المعيّن؛ لا غير. وهذه الأسماء تكون مفردةً ومثنّاةً وجمعاً. مثلاً الاسمان: يوسف، حسن يدلّ كل منهما على مفرد، أما تثنيتهما فتكون بالياء والنون؛ مثل: يوسفين، حَسَنين، ويُقصد بذلك شخصان باسم يوسف، وشخصان باسم حسن. ويكون جمعها بالواو والنون. مثلاً: يوسفون، حَسَنون، والمقصود جماعة تحمل الاسم يوسف أو حسن.

---

[82] - أهمل المؤلف ذكر علامة تثنية الاسم بزيادة ألف ونون في آخره؛ عندما يكون في حالة الرفع، كقولنا: جاء يوسفان، قَدِمَ حَسَنان. وأسماء الأعلام نحو: زيدان، حَسَنين، زيدين قد تدلّ على مفرد، وإن كانت في صورة المثنى. كما أن الاسم العلم المثنى أو الجمع قد يثنى باستخدام " ذوا "، وذلك عند التعريف بشخصين يحملان الاسم ذاته، وهو في أصله مثنى أو جمع (حسنين، عابدين) نحو: ذوا حسَنين، ذوا عابدين... راجع: قباوة، تصريف الأسماء والأفعال. ص. 186، 190.

[83]- ذكرالجمع بالواو والنون، ولكنه أهمل ذكر علامة الجمع المذكر السالم، بزيادة الياء والنون في آخر الاسم؛ عندما يكون في حالة النصب أو الجر، كقولنا: رأيتُ يوسفينَ، مررتُ بيوسفين. وثمّة أسماء أعلام في صيغة الجمع، تفقد دلالة الجمع، وتدل على شخص معين مفرد، مثل: زيدون، خلدون، عابدين...

اسلم يانى علم[84] وناڤ ژى مذكر و مؤنث دبن لاكن دو علامت و نيشانيد تأنيثى د آخرى اسميدا لازمه هاين و ياخو تاين دبه[85] ژ وى علامتى معلوم دكه كو خويى ڤى ناڤى ژنه مثالا كو علامتى تأنيثى د آخرى لفظى ها به، مثلا: فاطمه، خديجه، عايشه،[86] ژ ڤى هايى معلوم دكه كو خويى ڤى ناڤى ژنه.اڤ اسمى د مؤنثان ژى مفرد وتثنيه وجمع دبن،[87] لاكن تثنيا مؤنثان بلفظ تين دبه، مثلا: فاطمتين، خديجتين، عايشتين، يانى دو ژيند بڤان ناڤان. جمعا ناڤيد ژنان ژى بالف تان دبن، مثلا: فاطمات وخديجات وعايشات، يانى ژ ڤان اسمان برك ژن،

اِسلم أي العَلَم. والاسم يكون مذكّراً أو مؤنّثاً، وثمّة علامتان دالّتان على التأنيث، تكونان في آخر الاسم، هما: الهاء أو التاء، ومنهما نعرف أن صاحب الاسم امرأة. فإذا انتهت اللفظة بعلامة التأنيث (الهاء)؛ مثل: فاطمه، خديجه، عايشه، دلّت الهاء على أن صاحب الاسم امرأة.

والأسماء المؤنّثة تكون في صيغة المفرد أو التثنية أو الجمع، فتثنيتها تكون بإضافة (تين)؛ مثل: فاطمتين، خديجتين، عايشتين. والمقصود امرأتان بكل من هذه الأسماء. أما جمع الأسماء المؤنّثة فيكون بالألف والتاء (ات)؛ مثل: فاطمات، خديجات، عايشات. والمقصود جماعة من الإناث تحمل هذه الأسماء.

---

[84] - هي الكلمة التركية islim بمعنى" العَلَم ". أرجّح أنه ذكرها لزيادة التوضيح والتقريب إلى أذهان الطلبة، خشية لبسٍ أو خطأ في الفهم. ولا نجد كلمات تركية أخرى في متنه.

[85] - هما في الحقيقة علامة واحدة، هي التاء المربوطة في آخر الاسم، وتُخفف إلى هاء عند اللفظ؛ كما في الأمثلة التي أوردها: فاطمة، خديجة، عائشة / فاطمه، خديجه، عائشه. وثمّة علامتان أخريان للتأنيث الحقيقي، هما ألف التأنيث المقصورة؛ مثل: سلمى، ليلى، نجوى، وألف التأنيث الممدودة؛ مثل: حسناء، علياء، أسماء.
للاستزادة؛ راجع: بركات، ابراهيم ابراهيم: التأنيث في اللغة العربية. ط 1، دار الوفاء للطباعة والنشر والتوزيع، المنصورة 1988، ص.59 وما بعدها. الغلاييني: جامع الدروس العربية. ص. 99 وما بعدها. صلاح، شعبان: تصريف الأسماء في اللغة العربية. دار الثقافة العربية، القاهرة، بلا، ص. 54 وما بعدها.

[86]- يخفّف الكرد لفظ الهمزة إلى درجة تقرب من الإهمال، أو تحولها إلى ياء، ولذلك كتب المؤلف الاسم عائشة/ عائشه بصيغة " عايشه".

[87]- أهمل المؤلف ذكر التثنية بزيادة(تان) في حالة الرفع. وهو لا يفصّل في جوانب أخرى؛ فلا يتحدث عن تثنية الاسم المقصور أو الممدود، وحالات الإبدال التي تطرأ عليه، ولا عمّا يستوي فيه التذكير والتانيث، ولا الصفات الخاصة بالمؤنث؛ مثل: حامل وطالق، وإنما يقتصر شرحه للجمع على جمع المؤنث السالم.

مثالا كو علامتى تأنيثى نابه، مثلا: طلحه، اسامه، بقره،[88] اڤنه ژى ديسانى تثنيه وجمع دبن، تثنيا وان ژى بلفظ تين تيتن. خلاصه لفظ تين دايما ژ بوى تثنيا مؤنثانه، مثلا: طلحتين، اسامتين، بقرتين، يانى ژ ڤان ژنيد كو بڤان ناڤانن دو دو جمعا ڤان ژى ديسانى بألف تان تيتن، مثلا: طلحات، اسامات، بقرات، يانى برك مؤنثيد بڤان ناڤان، وهندك جاران دبه كو تثنيه بألف ونونان ژى تيتن، مثلا: زينب و زينبان، يانى دو ژنيد اسم زينب. خلاصه اسمى كو علمه يانى ناڤه ژ بوى شخصكى معين لڤان مثاليد كو هاتنه گوتن تى نه قياس كرين، تثنيه وجمعيد وان بڤى طرزى تين.[89]

وثمّة أسماء منتهية بعلامة التأنيث، ولكنها ليست دالّة على مؤنث؛ مثل: طلحه، أسامه، بقره. وهذه الأسماء يمكن أن تُثنّى أو تُجمع، ويكون تثنيتها بإضافة (تين).

خلاصة: (تين) تكون لتثنية المؤنّث دائماً؛ مثل: طلحتين، أسامتين، بقرتين. والمقصود اثنتان اثنتان من النساء اللواتي لهنّ هذه الأسماء. ويكون جمعُها أيضاً بالألف والتاء (ات)؛ مثل: طلحات، أسامات، بقرات. والمقصود جماعة من الإناث لهنّ هذه الأسماء. ويمكن أحياناً أن تكون التثنية بالألف والنون (ان)؛ مثل: زينب وزينبان، أي اثنتين باسم زينب.

خلاصة: إذا كان الاسم اسم علم؛ أي مخصوصاً لشخص معيّن، فهو يُقاس على الأمثلة التي ذكرناها، ويكون تثنيتها وجمعها بهذه الصيغ.

---

[88]- هكذا وردت في الأصل.

[89]- يتضح من خلاصته الموجزة هذه - وهي الثانية – أنه يريد من طلبته الاكتفاء بحفظ ما سبق، والقياس عليه، وكأنه يلمّح إلى أن هذا الباب أوسع مما عرضه.

فصل د بحثا كنيه ايدايه، معلوم ببه كنيه كو با نيتا خبرى و فالا قنجى يه عربان عادت كرينه ناڤيد زاروكيد خو اگر نير واگر مى كنيه دكرين. اگر كور بو يا بلفظ أبو يانى باب، مثلا: أبو عبدالله وأبو يوسف، يانى اڤه زاروكا مرزن ببه وخويى اولاد ببه ناڤى كوركى خو عبدالله و يا يوسف دابنه، لورا طايفا عربان كو يا ژ بريدا أڤ نيتا دكرين.[90]

كنيه فالا به خبرى يه واگر اولاد مى بو يا بأم، يانى داى كنيه دكرين، مثلا: أم كلثوم وأم ربيعه[91]، يانى اڤه كچا مزن ببه و اولادەكى مى بوليدينه وناڤى وى أم كلثوم وأم ربيعه دابنه، معنا يانى دا كلثومى ودا ربيعەيى.

▒ 2) فصلٌ في اسم الكُنية:

ليكن معلوماً أن الكُنية تكون بغرض الإخبار أو الوصف الحسن. وقد جرى على عادة العرب أن يكنّوا أبناءهم؛ سواء أكانوا ذكوراً أم إناثاً. فإن كان ابناً كنّوه بلفظة (أبو)؛ مثل: أبو عبدالله، أبو يوسف. ويعني هذا أن الابن إذا ما كبر، وصار له أبناء، سيسمّي ابنه عبدالله، يوسف. لقد كانت طوائف العرب تمارس هذا التقليد منذ زمن بعيد.

تهدف الكُنية إلى الإخبار. وإذا كان المولود ابنة كنّوها ب (أُم)؛ مثل: أم كلثوم، أم ربيعه. ويعني هذا أن الابنة إذا ما كبرت، وولدت أنثى، ستسمّيها أم كلثوم، أم ربيعه.

---

[90] - لقد كان هذا التقليد معروفاً منذ العصر الجاهلي، كما في اسم الشاعر زهير بن أبي سلمى، والشاعرة أمّ الأغرّ بنت ربيعة التغلبي. وشاع أكثر في المراحل الأولى من العصور الإسلامية، كما في أسماء الشعراء: أبو تمّام، أبو نواس، أبو الطيب المتنبي، أبو العلاء المعري...

[91]- إن إهمال وضع النقطتين للتاء المربوطة شائع لدى المؤلف أو الناسخ.

تو بزان کو اڤ کنیه ژی مذکر و مؤنث ومفرد وتثنیه وجمع دبن،[92] مثلا: ابو عبداللهین وابو یوسفین تثنیه یه بیا ونونان. وجمع دبه بألف وتان، مثلا: ابو عبداللهات و ابو یوسفات، تثنیا مؤنثان ژی دیسانی بلفظ تین دبه، مثلا: ام کلثومتین و ام ربیعتین، یانی دو ژنی ناڤی ام کلثوم ودو ژنی ام ربیعه. وجمعا کنیا ژنان ژی دیسانی بألف وتان تیتین، مثلا: أم کلثومات و أم ربیعات، یانی برك ژنید ناڤی أم کلثوم وأم ربیعه.

اعلم أن اسم الكنية يُذكّر ويؤنّث، ويكون مفرداً ومثنى وجمعاً؛ مثل: أبو عبد اللهين، أبو يوسفين المثنّيين بالياء والنون. ويُجمع بالألف والتاء؛ مثل: أبو عبد اللهات، أبو يوسفات. وتثنية المؤنث تكون كذلك بإضافة (تين)؛ أم كلثومتين، أم ربيعتين، والمقصود امرأتان باسم أم كلثوم، وامرأتان باسم أم ربيعه.

ويكون جمع اسم الكنية للإناث كذلك بإضافة الألف والتاء (ات)؛ مثل: أم كلثومات، أم ربيعات. والمقصود جماعة من الإناث تحمل اسم أم كلثوم أو أم ربيعه.

---

92 - إن قوله هذا غير صحيح، وكذلك الأمثلة التي أوردها. فكتب اللغة متّفقة على الشروط التي يجب أن تتوافر في الاسم لقبول التثنية أو الجمع. ومن ضمنها ألا يكون الاسم مركّباً؛ سواء أكان التركيب إضافياً – كما في اسم الكنية – أو مزجيّاً، مثل: بَعْلَبك، حَضْرَموت، أو إسناديّاً، مثل: فتح الله، جاد الحق. وإذا كان الاسم العَلَم مركّباً تركيباً إضافياً فإن تثنيته وجمعه تكون للجزء الأول منه.

ينظر: قباوة، فخر الدين: تصريف الأسماء والأفعال. ص.189، 195. صلاح، شعبان: تصريف الأسماء في اللغة العربية. ص69.

وصواب شواهد ترماخي هو: أبوا عبدي الله (وليس: أبو عبد اللهين)، أبوا يوسف (وليس: أبو يوسفين) للمثنى المذكر. أمّا كلثوم (وليس: أم كلثومتين)، أمّا ربيعة (وليس: أم ربيعتين) للمثنى المؤنث. أمّهات كلثوم (وليس: أم كلثومات)، أمّهات ربيعة (وليس: أم ربيعات) للجمع المؤنث .

أما قوله بأن اسم الكنية المذكر [يُجمع بالألف والتاء؛ مثل: أبو عبد اللهات، أبو يوسفات] فغريب جداً، ويصعب تقدير ملابساته في ذهنه.

فصل د بحثا اسم جنس دايه، اسم جنس ناڤه ژ بوى جنسكى من حيث المجموع والافراد، يانى او ناڤ ژ مجموعيرا ژى تى ته گوتن و ژ فردەكى را ژى تى ته گوتن، مثلا: فرس وحبش، فرس اسمه ژ بوى جنس هسپ كلاو ناڤه ژ بوى هسپكى ژى، وحبش اسمه ژ بوى مجموعى حبشيان ودبيژينه فردەكى ژى حبشيان. تثنيا اسم جنسيد ذى روحان[93] بيا و نونان دبه، مثلا: فرسين و حبشين، لاكن جمعا اسم جنسيد ذى روحان بألف تيتن، مثلا: افراس واحباش، يانى برك هسپان وبرك حبشيان كو مراد پى جمعه، واسمه جنسيد جامداتان يانى بى روحان، وكو: قلم وعَلَم وحجر وشجر، تثنيا ڤان ژى بيا ونونان دبه، مثلا: قلمين و علمين و حجرين وشجرين، يانى ژ هر يكى ژ ڤان دو دو، لاكن جمعا اسم جنسيد جامداتان ديسانى وكو ذى روحان بألف دبه، مثلا: اقلام واعلام واحجار واشجار، تى نه گوتن.

---

3) فصل في اسم الجنس:

اسم الجنس اسم دالّ على جنس؛ من حيث المجموع والإفراد؛ أي أنه اسم يُطلق على جماعة وفرد معاً؛ مثل: فرس، حَبَش. فالفرس اسم يدل على جنس الأفراس، وعلى فرس واحد محدد أيضاً. والحَبَش اسم لمجموع قوم الأحباش، ويُقال لفرد واحد منهم أيضاً. تثنية اسم الجنس ذي الروح تكون بياء ونون؛ مثل: فرسين، حبشين. بينما يكون جمع اسم الجنس ذي الروح بألف؛ مثل: أفراس، أحباش. والمقصود جماعة من الأفراس أو الأحباش. أما اسم الجنس الدالّ على الجمادات؛ أي التي لا روح فيها؛ مثل: قَلَم، عَلَم، حَجَر، شَجَر فيثنّى بالياء والنون؛ مثل: قَلَمين، عَلَمين، حَجَرين، شَجَرين؛ أي اثنين من كل منها. ويكون جمع اسم الجنس الدالّ على الجمادات كجمع الدالّ على ذي الروح بالألف أيضاً؛ مثل: أقلام، أعلام، أحجار، أشجار.

---

[93] - يقصد بـ [اسم الجنس ذي الروح] التعبير عن العاقل. والغريب أنه يقابله فيما بعد بـ [اسم الجنس الدال على الجمادات]، ولكننا لا نجد في شرحه فرقاً بين النوعين، فكلاهما يثنى بياء ونون، وصيغ جمعهما متماثلة (جمع التكسير). وفي كل الأحوال لا نجد ما يخالف قواعد تثنية الاسم المفرد وجمعه عامةً.

فصل د بحثا اسم زمانيدا يه، اسم زمان او لفظه كو مخصوصه بزمانى، مثلا: عصر ودهر و وقت، أڤ اسم زمان خاصه بتنى بزمانى. او ژى تثنيه وجمع دبن، تثنيا اسم زمانى ژى بيا و نونان تيتن، مثلا: عصرين، دهرين، وقتين، يا دو وقتان،[94] جمعا اسم زمانى او ژى بألف تيتن،[95] مثلا: اعصار، ادهار، اوقات، گلك زمان تى ته مراد كرين.

فصل د بحثا اسم مكانيدا، اسم مخصوصه بناڤى جهان، مثلا: مشرق، مغرب، مجلس، يانى جهى بدركتنا روژى وجهى غروبا شمسى وجهى عقدا مجلسى. اڤه اسم مكان ژى هر چه هنه او ژى تثنيه وجمع دبن، تثنيه، مثلا: مشرقين و مغربين ومجلسين، بيا ونونان تثنيه دبن، لاكن جمعا اسم مكانى ژى بألف تيتن، مثلا: مشارق ومغارب و مجالس، يانى زاف مشرق ومغرب ومجلس مراده، لورا مراد ژ جمعى زافى يه.

▓ **4) فصل في اسم الزمان:** اسم الزمان لفظ مخصوص بزمان؛ مثل: عصر، دهر، وقت. هذا الاسم خاص بالزمان وحده. إنه يُثنّى ويُجمع. وتثنيته تكون بالياء والنون؛ مثل: عصرين، دهرين، وقتين؛ أي وقتان اثنان. أما جمعه فيكون بألف؛ مثل: أعصار، أدهار، أوقات؛ وذلك للتعبير عن أزمنة عدة.

▓ **5) فصل في اسم المكان:** هو اسم مخصوص بأسماء الأمكنة؛ مثل: مشرق، مغرب، مجلس؛ أي مكان شروق الشمس، ومكان غروب الشمس، ومكان عقد المجلس. وصيغ اسم المكان كلها تُثنى وتُجمع. فهي تُثنى بالياء والنون؛ مثل: مشرقين، مغربين، مجلسين. بينما يكون جمعها بالألف؛ مثل: مشارق، مغارب، مجالس. والمقصود مشارق ومغارب ومجالس كثيرة. والمراد من الجمع هو التعبير عن الكثرة.

---

[94]- وتكون تثنيته بالألف والنون أيضاً، نحو: عصران، دهران، وقتان، فالمعيار هنا هو البناء الصرفي للاسم، وليس وظيفته النحوية المعنوية.

[95]- هي ألف الجمع. ويورد المؤلف أمثلة على زنة (أَفْعال)، وهو من أوزان جمع التكسير (للقلّة) الذي يشتمل على تغيير في بنية المفرد، من دون زيادة علامات الجمع المذكر أو المؤنث.

فصل د بحث اسم آله تيدايه، اسم اوه كو ناڤه ژ بوى طشتى كو تى ته عملاندين. اسم آله ژى تثنيه وجمع دبن، مثلا: سيف، قوس، رمح،[96] تثنيه يا اسم آلتى ژى بيا ونونان تيتن، مثلا: سيفين، قوسين، رمحين، يانى ژ ڤان هر يكى دو دو مراده، وجمعا اسم آلتى ژى بألف تيتن، مثلا: اسياف، اقواس، رماح، يانى ژ هر يكى ژ ڤان برك وگلك مراد دبه. اڤه بحثكى جزوى بو[97] د كيفيتا اسميدا ژ زمانى عربى هاته بيان كرين ژ بوى مبتديد اكرادان دا بقواعيد علم صرفيه آشنا ببن و اوى قواعدى ژى بحيث الامكان د لسانى فارسى و كورمانجيدا ژى اجرا بكن[98] حتى قوتار دكيه زيده دكن وكتبيد معتبريد علم صرفيه بزمانى عربى دخونن وفهم دكن، لورا زاف كتيبيد مفصل علم صرفيه هنه ايجارى او پى زانا و عالم دبن.[99]

▓ 6) **فصل في اسم الآلة:** هو اسم يدل على أدوات قابلة للاستخدام. واسم الآلة يُثنى ويُجمع أيضاً؛ مثل: سيف، قوس، رمح. وتثنيته تكون بالياء والنون؛ مثل: سيفين، قوسين، رمحين. والمقصود اثنان من كل منها. أما جمع اسم الآلة فيكون بالألف؛ مثل: أسياف، أقواس، رماح؛ أي عدد كثير من كل منها.كان هذا بحثاً موجزاً في صيغ الاسم، تمّ عرضه اعتماداً على اللغة العربية، من أجل الطلبة المبتدئين الأكراد؛ كي يعرفوا قواعد علم الصرف، ويطبّقوا تلك القواعد بقدر الإمكان في اللغتين الفارسية والكردية أيضاً، ويمارسوها قدر المستطاع، ثم يدرسوا علم الصرف بالعربية في أمّهات الكتب، ويفهموه. وثمّة كتب مفصلة كثيرة في علم الصرف، ويمكن لهم أن يصيروا علماء فيه.

---

[96] - أمثلته هذه غير قياسية، لم تشتق من الفعل، ولا تحمل دلالته، ومثلها: فأس، كأس، سهم، سوط، حبل... وهي تُعدّ اسماء ذوات جامدة، وليست من أسماء الآلة. ولذلك فإن تثنية الأسماء التي ذكرها تكون كتثنية الاسم المفرد عامّة؛ بالألف والنون أو الياء والنون. ويكون جمعها في صيغة جمع التكسير. راجع: الفاخري، صالح سليم: تصريف الأفعال والمصادر والمشتقات. ص 236. قباوة، فخر الدين: تصريف الأسماء والأفعال. ص 174.

[97] - كان بحثه في صيغ الاسم موجزاً جداً، جاء في خمس صفحات، وقد غابت عنه مباحث أساسية في مجال صرف الاسم؛ كالمجرد والمزيد، والجامد والمشتق، والاسم من حيث التذكير والتأنيث، ومن حيث المفرد والمثنى والجمع، والتصغير والنسب والتفضيل... وقد فصّل في الحديث عن تصريف الفعل أكثر، وعاد إليه غير ذات مرة، من دون منهج محدد. وقد تناول اسم الفاعل واسم المفعول ضمن فقرات مباحث الفعل.

[98] - إنها فقرة ختامية يتوجه بها إلى غير طلبته، ويكشف فيه عن هدفين له؛ مرحلي ومستقبلي. ويدلّل على اعتقاده بضرورة السعي إلى تدوين قواعد اللغتين الفارسية والكردية؛ الأمر الذي لم يكن في عهده.

[99] - يسمّي أمّهات الكتب بالكتب المُعْتَبَرة، ويبيّن معرفته بها، ولكنه لا يراها مناسبة لمستوى الطلبة الكرد المبتدئين. ولعلّه يبرّر بذلك مدى إيجاز عمله هذا.

فصل د بحثا فعليدايه، ژ بوى ته بيان بكم كو فعل چيه وچند نوعه و ژ بوى فعلى چند طشت لازمه وچند كلمه ژ فعلكى جدا دبه و ضميريد هر فعلكى چيه بر وجه تفصيل، اما مختصر ژ كتيبيد عربى افاده دبه اگر خدى تعالى توفيق دده. فعل چند اقسامن، معنا فعلى حدثه، يانى وقوعاتا امره‌كى يه كو پيدا دبه. اولا ژ بوى فعلى مصدرك لازمه كو فعل باقساميد خو ژ وى مصدرى شق ببه، يانى جدا ببه. فعل يان ثلاثى دبه يانى سه حرفى، يانى رباعى دبه، يانى چار حرفى دبه، ژ دو قسمان زيده فعلا مجرد نابى، لاكن پاشى حرفكى ودو و سيان لى زيده دكن ژ وى فعليرا مزيد فيه دبيژين،

الفعـــــــل

▒ [مقدمـــة]

سأبيّن لك ما هو الفعل، وكم نوعاً له، وما هي لوازمه، وكم كلمةً تُشتق منه، وما هي ضمائر كل فعل؛ وذلك بشكل مفصّل. وهو مختصر مستفاد من الكتب العربية؛ بتوفيق من الله تعالى.

للفعل أقسام عدّة. معنى الفعل هو الحَدَث؛ أي وقوع أمر قابل للحصول. أولاً؛ يحتاج الفعل إلى مصدر، كي يُشتق الفعل بأقسامه من ذلك المصدر؛ أي ينفصل عنه. الفعل يكون ثلاثياً؛ أي يتألف من ثلاثة حروف، أو رباعياً؛ أي يتألف من أربعة حروف. لا يكون الفعل المجرد أكثر من قسمين، ولكن يمكن فيما بعد إضافة حرف أو اثنين أو ثلاثة إليه، فيُقال لذلك الفعل "المزيد فيه".

فعلا ثلاثی کو سه حرفی یه ثلاثی مجرد دبیژین، فعلا کو رباعی وچار حرفی یه رباعی مجرد دبیژین. اصلی فعلان اڤ هر دونه لاکن پاشی بحسب اللزوم حرفکی لی زیده دکن اگر او فعل د اصلدا ثلاثی مجرده بزیادا حرفکی دبه ثلاثی مزید فیه به حرفکی، مثلا: کَرَمَ لوزنا فَعَلَ، یکرم لوزنا یفعلَ، رَما مصدره،[100] حمو الفاظ ژ مصدری جدا دبه. فعل بی مصدر نابی، البته مصدر لازمه کو فعل ژ وی شق ببه، یانی اصله، معلوم کو ژ اصلی فرع جدا دبه. مصدر هر چی کو هنه اصلن وکافهیی افعالان ژ مصدری جدا دبن، یانی مصدر اصل ومنشائی وی فعلی یه، مثلا: مصدر کرم بو، ألفك لی زیده بو ایجاری بو به اکرم، یکرم، اکراما، لوزنا أفعل، یفعل، افعالا، ژ ڤی بابی را بابی أفعال دبیژن،

الفعل الثلاثي المؤلّف من ثلاثة حروف يسمى "المجرّد". والفعل الرباعي المؤلّف من أربعة حروف يسمى "الرباعي المجرّد". أصل الأفعال هذان النوعان، ولكن قد يُضاف إلى الفعل فيما بعد – بحسب اللزوم- حرفٌ.

إذا كان ذلك الفعل في الأصل ثلاثياً مجرّداً، فإنه بزيادة حرفٍ يصير ثلاثياً مزيداً فيه بحرف؛ مثل: كَرَم على وزن فَعَل، يكرم على وزن يفعل، ومصدره كَرَماً.

جميع الألفاظ تُشتق من المصدر، ولا يكون الفعل من دون مصدر. المصدر ضروري كي يُشتق الفعل منه؛ أي أنه الأصل، ومعلومٌ أن الفرع يُشتق من الأصل. مصادر جميع الموجودات أصولٌ، والأفعالُ كافّةً تُشتق من المصادر؛ أي أن المصدر أصل الفعل ومنشؤه؛ مثال المصدر كَرَم: إذا أُضيفت إليه ألفٌ صار أكرم، يكرم، إكراماً على وزن: أفعل، يفعل، إفعالاً. ويُقال لهذا الباب باب الأفعال.

---

[100]- يخرج مثاله (كَرَمَ يَكْرِمُ كَرَماً) عن مفهوم المزيد فيه، فالزيادة هنا ليست على صيغة الماضي، بل هي علامة المضارعة. والصواب: أَكْرَمَ يُكْرِمُ إكْراماً؛ كما أورد في المقطع التالي.

وه كو حرفك زيده بو معنا ژى زيده بويه، ژ ڤى بابى را أفعل تفضيل[101] دبيژن، يانى زيده كرم كر. اڤه فعلا كرم ماضى، يانى دلالت دكه اڤ د زمانى ماضى دا، يانى د زمانى برى نها بو ريدا كريبه، فعل بغير ژ ماضى چند قسم هنه، لاكن فعلا ماضى مخصوصه بزمانى بورى، الا اقساميد افعالان أڤنه كو تينه بيان كرين.

فعلا مضارع ژى هيه، فعلا مضارع مشتركه د نيڤ حاضر واستقبالى، اگر علامتكى استقبالى دگل وى هيه، مثلا: يضرب الآن، يانى دى نها ضرب بكه، لفظ الآن علامتى حاضرى يه، سيضرب يانى ژ نها بشوڤه دى ضرب بكه.

وإذا أُضيف حرفٌ زِيدَ المعنى أيضاً، ويُقال لهذا الباب أفعل التفضيل؛ أي أنه مارس كرماً زائداً. الفعل كرم فعل ماضٍ؛ أي أنه حدث في الماضي، في زمانٍ سابقٍ لزماننا، وقد مضى. وهناك أقسامٌ أخرى للفعل، غير الماضي، ولكن الفعل الماضي خاصٌ بالزمن الماضي.

وأقسام الفعل الأخرى هي الآتي شرحها:

الفعل المضارع: هو مشترك بين الزمن الحاضر والمستقبل؛ إذا اتصلت به علامة دالّة على المستقبل، مثل: يضرب الآن؛ أي أن الضرب يحدث الآن، وكلمة (الآن) دالّة على الحاضر. بينما المثال: سيضرب، يعني أن الضرب سيحدث بدءاً من الآن وفي المستقبل.

---

[101] - يصعب تفسير سبب ربطه بين صيغتي (أَفْعَل)؛ الفعلية المزيدة التي تفيد التعدية والصيرورة وغيرهما، والاسمية التي تفيد التفضيل.

فعل معلوم هيه، فعلا معلوم اوه كو فاعلى كفشه، مثلا وكو: نصر بكر، يانى نصرت كرييه بكرى. فعل مجهول ژى هيه، مجهول أو فعله كو فاعلى معلوم نينه، أو فعل بويه لى كرييه نا معلومه، مثلا وكو: سُرِقَ وقُتِلَ، يانى هاتيه دزين وهاتيه كوشتن د زمانى بوريدا، لكن فاعلى وى سرقت و قتلى كفش نينه. فعل مضارع ژى معلوم ومجهول دبن، مثالا وكو معلوم ببه وكو نها: يكون الامر و يعود المرء، يانى دى ببه أمرى هانى وعودت بكه، فاعلى شولى و عودتى كفشن، مثالا وكو مضارع مجهول ببه وفاعلى وى نامعلوم ببه، وكو نها: يقتل ويضرب، يانى دى بيته قتل كرين ودى بيته كوتان، لاكن فاعلى وى فعلى نامعلومه ژ ڤى فعلى را بنا مفعول دبيژين، لورا مفعولى وى معلوم ولكن فاعلى نا معلومه. امر ونهى ژى ژ فعلا مضارع تيتن، لاكن ژ فعلا ماضى امر ونهى نابى، لورا أو فعل بويه وچويه بورييه، امر و نهى لازمه كو د حاضردا ببه وياخود مستقبلدا ببه، كو بيته اجرا كرين ماضى اجرا بويه ايدى امر د ويدا نابى.

الفعل المعلوم هو الفعل الذي يكون فاعله ظاهراً؛ مثل: نَصَرَ بكرٌ؛ أي بكرٌ حقّق النصر. الفعل المجهول هو الفعل الذي لم يُسمّ فاعله. ذلك الفعل حدث، ولكن فاعله غير معلوم؛ مثل: سُرِق، قُتِل؛ أي أن السرقة أو القتل حدث في الماضي، لكن فاعل السرقة أو القتل غير معلوم.

والفعل المضارع يكون معلوماً ومجهولاً أيضاً. ومثال المعلوم: يكونُ الأمرُ، يعودُ المرءُ؛ أي أن هذا الأمر يحدث، وتتمّ عودة المرء. والفاعل في الحالتين معلوم. أما مثال الفعل المضارع المجهول، ويكون فاعله غير معلوم، فهو: يُقتَل، يُضرَب؛ أي أن القتل يحدث، ويتمّ الضرب، ولكن الفاعل غير معلوم. ويُقال لهذا الفعل بنا المفعول؛ لأن مفعوله معلوم، ولكن فاعله مجهول.

ويُصاغ الفعل المضارع في حالتي الأمر والنهي أيضاً، بيد أن الفعل الماضي لا يُصاغ فيهما؛ لأنه فعلٌ حدث ومضى وانتهى. والأمر والنهي يكونان في الحاضر أو المستقبل، ليتمّ تحقّقهما. الماضي تحقّق، لذا لا يكون الأمر فيه.

فصل فعل متعدى هيه و فعل لازم هيه، فعلا متعدى دخوزه فاعل ومفعول، متعدى بمعنا متجاوزه، يانى ژ فاعلى صادر دبه و واقع دبه لسر مفعولى، مثلا: قتل زيد بكرا، زيد فاعلى قتلى يه، لورا قتل ژ زيدى صادر بويه و واقع بويه لسر بكرى، أو بكر مفعوله، لورا بكر هاتيه كوشتن. فعل لازم هيه، فعلا لازم كو د نفسا فاعليدايه، ژ نفسا خويى تجاوز ناكه[102] ژ بوى فعلا لازم ايدى مفعول ضرور نينه، مثلا وكو نها: حسن وقبح، لوزنا فعل ماضى، يانى خوى حسنه و خوى قبحه، د برى نها اڤ حسن وقبح ژ فاعلى جدا نابى ولسر كسكى واقع نابى، بلكو د نفسا فاعيليدايه، ايدى مفعول لازم نى نه. فعلا ماضى اگر ثلاثى مجرد واگر رباعى مجرد واگر ثلاثى مزيد فيه واگر رباعى مزيد فيه واگر متعدى واگر فعل لازم واگر فعل مضارع د ڤان مجموعاندا مفرد وتثنيه وجمع وحاضر وغايب ومذكر و مؤنث ومتكلم وحده ومتكلم مع غيره كفشن

▒ 7) فصل في الفعل المتعدّي والفعل اللازم:

الفعل المتعدّي يلزمه فاعل ومفعول. والمتعدّي بمعنى المتجاوز؛ أي أنه يصدر عن الفاعل، ويقع على المفعول؛ مثل: قتل زيدٌ بكراً. زيدٌ هو فاعل القتل، صدر عنه القتل، ووقع على بكر. بكر هو المفعول؛ لأنه تمّ قتله. أما الفعل اللازم فهو يحدث في نفس الفاعل، ولا يتجاوزها. ولذلك لا يحتاج الفعل اللازم إلى مفعول؛ مثل: حَسُن، قَبُح في وزن الفعل الماضي؛ أي أنه جعل نفسه حسناً، جعل نفسه قبيحاً. هذا الحسن أو القبح لا ينفصل عن الفاعل، ولا يقع على أحد غيره، لأنه موجودٌ في نفس الفاعل، ولذلك فهو لا يحتاج إلى مفعول.

إن صيغ الفعل الماضي واضحةٌ؛ سواء أكان ثلاثياً مجرداً، أم رباعياً مجرداً، أم ثلاثياً مزيداً فيه، أم رباعياً مزيداً فيه، أم متعدّياً، أم فعلاً لازماً. وكذلك الفعل المضارع الواقع ضمن هذه المجموعات؛ سواء أكان في الإفراد أو التثنية أو الجمع، أو الحاضر أو الغائب، أو المذكر أو المؤنث، أو المتكلم وحده أو المتكلم مع غيره.

[102] ـ الفعل اللازم يحدث في نفس الفاعل؛ أي يقصر حدوثه على فاعله، ولا يتجاوزه في تأثيره، نحو: بكى الطفل، ماتَ الرجل...

و هر یکن جدا جدا لفظك هیه[103] کو ژ لفظی معلوم دکه کو فاعلی وی فعلی کییه وچندین و چه جنسه، غایب وحاضره[104] به ترتیب ذکر دبه، مثلا: قتل، یانی کوشت د زمانی بوریدا مفردی مذکری غایب، ضمیرا مفردی مذکری غایب (هو) یه. قتلا، یانی کوشت د زمانی ماضی دا، دو نفر مذکری د غایب، ضمیرا تثنیا مذکرید غایب (هما) یه. قتلوا یانی کوشتن د زمانی بوریدا، جمعکی مذکرید غایب، ضمیرا جمعا مذکرید غایب لفظ (هم). قَتَلَتْ، یانی کوشت د زمانی بوریدا مفردی مؤنثی غایب، ضمیرا مفردی مؤنثی غایب ژ (هی) یه. قَتَلَتا، یانی کوشتن د زمانی بوریدا دو نفر ژنید غایبه، ضمیرا تثنیا مؤنثید غایبه ژی لفظ (هما) یه. قتلن، یانی کوشتنه جمعکی مؤنثید غایب د زمانی بوریدا، ضمیرا جمعا مؤنثید غایبه (هن) یه.

لكل صيغة منها لفظ مستقل، يُفهم منه فاعل الفعل، وعدده، وجنسه، أهو غائب أم حاضر. وسيتمّ الحديث عن ذلك بالترتيب:

قَتَلَ: فعل ماض، مفرد، مذكر، غائب. وضمير المفرد المذكر الغائب هو (هو).

قَتَلا: فعل ماض، مثنى، مذكر، غائب. وضمير التثنية المذكر الغائب هو (هما).

قَتَلوا: فعل ماض، جمع، مذكر، غائب. وضمير الجمع المذكر الغائب هو (هم).

قَتَلَت: فعل ماض، مفرد، مؤنث، غائب. وضمير المفرد المؤنث الغائب هو (هي).

قَتَلَتا: فعل ماض، مثنى، مؤنث، غائب. وضمير التثنية المؤنث الغائب هو (هما).

قَتَلْنَ: فعل ماض، جمع، مؤنث، غائب. وضمير الجمع المؤنث الغائب هو (هنّ).

---

[103] - يقصد صيغ تصريف الفعل.

[104] - يقصد بالحاضر المخاطبَ، وكذلك في المثال:[قَتَلْتُما: فعل ماض...حاضر]، وفي ضميره. وفي الصيغ التالية [قَتَلْتما، قَتَلْتُنَّ].

قَتَلْتَ،یانی ته کوشتیه ای مفردی مذکری مخاطب د زمانی بوریدا،اڤه خطابه دگل وی حروفی رو برو خبر دده،ضمیرا مفردی مذکری مخاطب ژی(أنْتَ)یه.قَتَلْتُما، یانی وه هردوکان کوشته د زمانی بوریدا ای هر دو مذکرید مخاطب،ضمیرا تثنیا مذکرید مخاطب ژی لفظ (انتما) یه. قتلتم، یانی وه کوشتیه د زمانی بوریدا ای جمعا مذکرید مخاطب،ضمیرا جمعا مذکرید مخاطب ژ (انتم). قَتَلْتِ،یانی ته کوشت د زمانی ماضی دا ای مفردی مؤنثی مخاطب،ضمیرا مفردی مؤنثی مخاطب ژی لفظ(أنْتِ)یه. قتلتما،یانی وه هردوکان ای تثنیا مؤنثید حاضره کوشت د زمانی بوریدا،ضمیرا تثنیا مؤنثید حاضره ژی لفظ(انتما)یه. قَتَلْتُنَّ، یانی وه جمعاتکی کوشت ای جمعا مؤنثید حاضره د زمانی ماضی دا،ضمیرا جمعا مؤنثید حاضره ژی لفظ (أنتن). قَتَلْتُ،یانی فعل متکلم وحدهیه،من بتنی کوشت د زمانی بوریدا،ضمیرا متکلم واحد ژی لفظ (أنا) یه. قتلنا،یانی فعلا متکلم مع الغیره یانی مه د زمانی بوریدا کوشتن،ضمیرا متکلم مع الغیر ژی لفظ(نحن)یه.

قَتَلْتَ: فعل ماض، مفرد، مذكر، مخاطب. وهو مخاطبٌ؛ كما يتّضح من حركات حروفه. وضمير المفرد المذكر المخاطب هو (أنتَ).

قَتَلْتُما: فعل ماض، مثنى، مذكر، مخاطب. وضمير التثنية المذكر المخاطب هو (أنتما).

قَتَلْتُم: فعل ماض، جمع، مذكر، مخاطب. وضمير الجمع المذكر المخاطب هو (أنتم).

قَتَلْتِ: فعل ماض، مفرد، مؤنث، مخاطب. وضمير المفرد المؤنث المخاطب هو (أنتِ).

قَتَلْتما: فعل ماض، مثنى، مؤنث، حاضر. وضمير التثنية المؤنث الحاضر هو (أنتما).

قَتَلْتُنَّ: فعل ماض، جمع، مؤنث، حاضر. وضمير الجمع المؤنث الحاضر هو(أنتنّ).

قَتَلْتُ: فعل ماض، يدل على المتكلم وحده (أنا وحدي قتلتُ). وضمير المتكلم هو (أنا).
قتلنا: فعل ماض، يدل على المتكلم وغيره معاً. وضمير المتكلم مع غيره هو (نحن).

اڤنه چارده صيغنه كو ژ فعلا ماضى به ترتيب دگل ضمايريد خو هاتنه بيان كرين، ودو صيغه بغير ژ ڤان ديسانى ژ فعلا ماضى جدا دبه. كو صيغا منتهايى جمعان[105] دبيژين، يانى آخرى جمعانه، وكو نها مثلا: قواتِلُ، قَواتِلَ دبيژين، يانى جماعتك ژ قاتلان، لاكن ايدى نه معلومه مذكرى ومؤنثى.

اڤنه امثاليد فعلا متعدى بون صيغه بصيغه، لكن مثالكى ژى ژ فعلا لازم ژ بوى ته من حيث المجموع ذكر بكم دا افعاليد مايى تو ژى لوان قياس بكى وترتيبا صيغيد وان درست بزانى.

هذه أربع عشرة صيغة للفعل الماضي، تمّ بيانها بالترتيب، مع ضمائرها.

وثمّة صيغتان أخريان تُشتقان من الفعل الماضي، تسميان منتهى الجموع؛ أي نهاية الجموع؛ مثل: قَواتِلُ، قَواتِلَ؛ أي جماعة من القاتلين. ولا يُميّز فيهما بين المذكر والمؤنث منهما.

هذه كانت أمثلة على الفعل المتعدي صيغةً صيغة. ولكني سأذكر لك أيضاً مثالاً على الفعل اللازم في الصيغ جميعها، كي تقيس الأفعال الأخرى عليها، وتعرف ترتيب صيغها بشكل صحيح.

[105] - ومنتهى الجموع من صيغ جمع التكسير، لإفادة الكثرة. وهو كل جمع كان فيه ألف زائدة بعدها حرفان، أو ثلاثة أوسطها ساكن. وله أكثر من ثلاثين وزناً، أشهرها: فَعالِل، فَعاليل، مَفاعِل...
راجع: الحملاوي: شذا العرف في فن الصرف. ص 163-167. قباوة: فخر الدين: تصريف الأسماء والأفعال. ص 217- 222. عبد العال، عبد المنعم سيد: جموع التصحيح والتكسير في اللغة العربية. مكتبة الخانجي، القاهرة، بلا. ص 44 وما بعدها.
وذكره صيغ منتهى الجموع في هذا السياق لافت للانتباه، وليس في موضعه المناسب.

فصل اڤه ايجارى ذكرا صيغنه پيكڤه بيان دبه[106] وضماير ژى مستورين: حَسَنَ، حَسَنا، حَسَنُوا، حَسَنَتْ، حَسَنَتا، حَسَنَنَ، حَسَنْتَ، حَسَنْتُما، حَسَنْتُم، حَسَنْتِ، حَسَنْتُما، حَسَنْتُنّ، حَسَنْتُ، حَسَننا، صيغا منتهايى جمعان ژى حواسن، و معلومى ته ببه كو فعلا مذكورى متعدى كو: قتل بو، وفعلا مذكورى لازم كو: حسن بو، او هر دو فعل ژى أڤ صيغيد مختلفه، هر ژ مصدرى هر دو فعلان شق و جدا بونه كو: قَتْل، وحُسْن، وجميع افعال ثلاثى و رباعى و مزيد فيه پيكڤه البته ژ مصدرى شق دبن. بى مصدر فعل نابى، بلكو اسم فاعل واسم مفعول ژى ژ مصدرى جدا دبن، كيفيتا اسم فاعل و اسم مفعولى ژى ژ بوى ته بيان بكم.

▓ 8) فصل [في الضمائر المتّصلة بالفعل]:

وهذا عرض عام للصيغ، والضمائر مستترة:

حَسَنَ، حَسَنا، حَسَنُوا، حَسَنَتْ، حَسَنَتا، حَسَنْنَ، حَسَنْتَ، حَسَنْتُما، حَسَنْتُم، حَسَنْتِ، حَسَنْتُما، حَسَنْتُنّ، حَسَنْتُ، حَسَننا.

وصيغة منتهى الجموع هي: حواسن.

ليكن معلوماً لك أن الفعل المذكور المتعدي كان (قتل)، بينما الفعل المذكور اللازم كان (حسن). وللفعلين هذه الصيغ المختلفة، المشتقة من مصدري الفعلين: قَتْل، حُسْن.

وجميع الأفعال الثلاثية والرباعية والمزيد فيها عامةً؛ لا بدّ من أن تُشتق من المصدر. وسأشرح لك أيضاً كيفية صياغة اسم الفاعل واسم المفعول.

---

[106] - أي الخاصة بالفعل اللازم. ويلاحظ فيما سبق من الحديث عن الفعل الماضي وتصريفه أنه لم يأت على ذكر العلامات المميزة له، كما فعل فيما بعد لدى الحديث عن تصريف الفعل المضارع.

فصل اسم فاعل، يانى ناڤه ژ بوى فاعلى فعلى، د اسم فاعليدا ژى مفرد وتثنيه وجمع ومذكر ومؤنث هنه، وصيغا منتهايى جمعان ژى تيتن، لاكن حاضر وغايب معلوم ناكه[107] مثالا اسم فاعلى وكو نها: ناصر، يانى نصرت كره مفردى مذكر، ناصران يانى نصرت كرين تثنيا مذكران، ناصرون، يانى نصرت كرين جمعك ژ مذكران، ناصرة، يانى نصرت كره ژ مؤنثان مفردى مؤنث، ناصرتان، يانى نصرت كرين دو نفر ژ مؤنثان، ناصرات، يانى نصرت كرين جمعكى ژ مؤنثان، نَواصِرُ، نَواصِرَ، يانى نصرت كرين چند جماعت ژ جمعان.[108]

---

9) فصل في اسم الفاعل:

هو اسم دال على فاعل الفعل. ويكون في صيغة المفرد أو التثنية أو الجمع، وفي المذكر والمؤنث، وفي صيغة منتهى الجموع أيضاً. ولكن اسم الفاعل لا يعبّر عن الحاضر أو الغائب؛ مثلاً: ناصر؛ أي حقّق النصر، وهو مفرد مذكر. ناصران؛ أي حقّقا النصر، وهو مثنى مذكر. ناصرون؛ أي حقّقوا النصر، وهو جمع مذكر. ناصرة؛ أي حقّقتِ النصر، وهو مفرد مؤنث. ناصرتان؛ أي حقّقتا النصر، وهو مثنى مؤنث. ناصرات؛ أي حقّقن النصر، وهو جمع مؤنث. نَواصِرُ، نَواصِرَ؛ أي حقّقوا النصر، وهو جمع الجمع.

---

[107] ـ قوله "اسم الفاعل لا يعبّر عن الحاضر أو الغائب" حكمٌ غريب لا نجد سنداً له. فاسم الفاعل يكون للحال الحاضر أساساً، ويُحْمَل على الفعل المضارع (الدالّ على الزمن الحاضر والمستقبل). بل يزول وجه عمله إن أُريد به الزمن الماضي، لزوال شبهه بالمضارع. كما يكون للاستقبال والاستمرار وللدلالة على الثبوت.
راجع: ابن هشام: أوضح المسالك إلى ألفية ابن مالك. ج 3، ص 217. السامرائي، فاضل صالح: معاني الأبنية في العربية. ص 44.
وقد يعبّر عن الماضي- كما ارتأى المؤلّف أن يقصر أمثلته، بعد حكمه الغريب-، ولكن بقرينة لفظية أو معنوية، كقولنا: كان أحمد مجتهداً في الفصل الدراسي الأول، وكقوله تعالى: **ربّنا إننا سمعْنا مُنادياً ينادي للإيمان**.(سورة آل عمران: 193.) وقوله تعالى: أ **في الله شكٌّ فاطرُ السموات والأرض**. (سورة إبراهيم: 10.)

[108] ـ يقصد منتهى الجموع.

فصل لازمه ذكر وبيانا اسم مفعولى، اسم مفعول ژى ناڤه ژ بوى و كسى و ژ بوى وى منى كو او فعل لسر وى واقع دبى، اسم مفعول ژ مفرد وتثنيه وجمع ومذكر ومؤنث دبه، لاكن زمان ژى فهم نابى مگر قرينكى كو دلالت لسر زمانى بكه[109] دگل وى اسم مفعولى بيته ذكر كرين، ايجارى ژ وى قرينەيى زمان فهم دبى وصيغا منتهايى جمعان ژى ژ مفعولى تيتن،[110] مثلا: منصور، يانى نصرت بويه ژ بوى مفردى مذكر، منصوران، يانى نصرت بويه ژ بوى دو نفريد مذكران، منصورون، يانى نصرت بويى ژ بوى جمعتكى د مذكر، منصورة، يانى نصرت بويه ژ بوى مفردى مؤنث، منصورتين، يانى نصرت بويه ژ بوى دو نفر تثنيا ژنان، منصورات، يانى نصرت بويه ژ بوى جمعتكى مؤنثان، صيغا منتهايى جمعان ژى مَناصِرُ، مَناصِرَ، يانى نصرت بويه ژ بوى چند جمعكان،

▒ 10) فصل لبيان اسم المفعول:

اسم المفعول هو اسم يدل على ذلك الشخص، وعلى ذلك الشيء الذي يقع الفعل عليه. ويكون أيضاً في صيغة المفرد أو التثنية أو الجمع، وفي المذكر أو المؤنث. ولكن الزمن لا يُفهم منه؛ بغير ذكر قرينة دالة على الزمن، تكون مرتبطة به، فيُفهم الزمان من تلك القرينة. وتأتي صيغة منتهى الجموع من اسم المفعول. مثلاً: منصور؛ أي تمّ نصره، للمفرد المذكر. منصوران؛ أي تمّ نصرهما، للمثنى المذكر. منصورون؛ أي تمّ نصرهم، للجمع المذكر. منصورة؛ أي تمّ نصرها، للمفرد المؤنث. منصورتين؛ أي تمّ نصرهما، للمثنى المؤنث. منصورات؛ أي تمّ نصرهنّ، للجمع المؤنث. مَناصِرُ، مَناصِرَ؛ أي تمّ النصر، لمنتهى الجموع.

---

[109] ـ قُلنا ذلك عن دلالة اسم الفاعل على الزمن الماضي أيضاً. وذلك أنه يدل على الثبوت إذا ما قيس بالفعل، وعلى الحدوث إذا ما قيس بالصفة المشبهة. إنه يشير إلى وصف ثابت، كأنه تمّ وثَبُتَ، نحو: أنا منصورٌ، هو مغلوبٌ. وينصرف من حيث الزمن- مع مراعاة ما سبق- إلى الحال والاستقبال والاستمرار؛ بحسب السياق. راجع: السامرائي، فاضل صالح: معاني الأبنية في العربية. ص 52.

[110] ـ يقصد المثال الأخير الذي أورده (مَناصِر)، مثل: ملاعِب، مساجِد... وهو مثال خاطىء، لا معنى لمفرده (مَنْصَر). وليس في العربية صيغة لمنتهى الجموع من نَصَر، مَنْصور.

اڤه امثالانه حمو در حق فعلا ثلاثى بو، وزنا فعلا ثلاثى مجرد (فعل) يه ژ فايا فعل يى را (فاء الفعل) دبيژين، و ژ عينا فعل يى را (عين الفعل) دبيژين، وژ لاما فعل يى را (لام الفعل) دبيژين، مراد ژ ڤى بيانى اوەكو دا تو بزانى كو سه حروفيد عليى هنه كو: (ا)، (و)، (ى). اگر د فعليدا ژ ڤان سه حرفان تونينه وى فعل را سالم دبيژين، مثلا وكو نها: ضرب يه ژ ڤان حروفان سالمه. اگر ژ ڤان سه حروفان حرفك د فعلى دا هبه ژ وى فعلى معتل دبيژين، يانى خوى علته لورا اڤ حروفانه بيكو دو تبديل دبن مثلا: واو منقلب دبه بالف،[111] يا منقلب دبه بالف،[112] سبب ڤى خبرى ژ وى فعلا كو حروفيد عليى تيدا هنه معتل دبيژين، اگر حرف علّه واقع بويه د ابتدا فعليدا ژ وى فعلى را (معتل الفاء) دبيژين، مثال وكو نها: وعد و يسريه،

كانت هذه الأمثلة كلها على الفعل الثلاثي. وزن الفعل الثلاثي المجرد هو (فعل)، ويُقال لفائه (فاء الفعل)، ولعينه (عين الفعل)، وللامه (لام الفعل).

إنّ المراد من هذا الشرح أن تعرف أنّ هناك ثلاثة حروف للعلّة، هي (ا)، (و)، (ي). إذا كان الفعل خالياً من هذه الحروف الثلاثة، يُقال أنه فعل سالم؛ مثل: ضرب، الذي يخلو من تلك الحروف.

وإذا كان في الفعل حرف من تلك الحروف الثلاثة، يُقال أنه فعل معتل؛ أي أنه ذو علّة. لذا فإن هذه الحروف يمكن أن تُبدل، كأن تنقلب الواو إلى ألف، والياء إلى ألف. ولهذا السبب يسمّى الفعل الذي يتضمن حروف العلة فعلاً معتلاً. وإذا كان حرف العلة واقعاً في بداية الفعل؛ فإن ذلك الفعل يسمّى (معتل الفاء)؛ مثل: وَعَد، يَسر.

---

[111] ـ كالألف في: قالَ، قادَ، نامَ...المنقلبة عن واو، فأصلها: قَوَلَ، قَوَدَ، نَوَمَ.

[112] ـ كالألف في: طارَ، باعَ، هابَ... المنقلبة عن ياء، فأصلها: طَيَرَ، بَيَعَ، هَيَبَ.

اگر حرف عله واقع بويه د وسطا فعلى دا ژ فعلى را (اجوف) دبيژين، يانى جوف بمعنا درونه، يانى او حرف عله واقع بويه د جوفا وى فعلى دا، مثلا وكو نها: باع و هاب يه، اگر او حرف عله واقع بويه د اخرى فعلى دا ژ بوى وى فعلى را (ناقص) دبيژين، يانى د حركەيدا نقصانه لورا آخرى وى فعلى كو حرف علّه بن. او حروف اكثرى حركه يى قبول ناكن لورا دبيژين وى فعلى ناقص،[113] مثلا وكو نها: غزا و عصا و رما نه اصليد ژان فعلان غزيه و عصيه و رميەيه، آخرى كو حرف علّه بون حرف علّه مفتوح ما قبل ساكن قاعديه منقلب دبه بألف، حرف تبديل بويه بألف، ايجارى بونه غزا و عصا و رما، اژنه فعليد ماضى نه لاكن د مضارعيد ژان افعلان ژى آنەكو را مقامى تبديل وتحويل دبه.

وإذا كان حرف العلة واقعاً في وسط الكلمة، فإن ذلك الفعل يسمّى (أجوف)؛ من الجوف بمعنى البطن، أي أن حرف العلة وقع في جوف ذلك الفعل؛ مثل: باع، هاب.

وإذا كان حرف العلة واقعاً في آخر الفعل، فإن الفعل يسمّى (الناقص)؛ أي أنه ناقص من حيث الحركة، لأن آخر ذلك الفعل حرف علة، تلك الحروف؛ أكثرها لا يقبل الحركة، لذا يسمّون ذلك الفعل بالناقص. تلك الحروف؛ أكثرها لا يقبل الحركة، لذا يسمّون ذلك الفعلَ بالناقص؛ مثل: غزا وعصا ورما. وأصل هذه الأفعال: غزيَ وعصيَ ورميَ، وهي تنتهي بحرف علة، وحرف العلة مفتوح، وما قبله ساكن، وبحسب القاعدة ينقلب إلى ألف؛ أُبدل الحرف ألفاً، فصارت الأفعال: غزا وعصا ورما. هذه أفعال ماضية، ولكن صيغ المضارع من هذه الأفعال أيضاً تتعرّض للإبدال والتحويل؛ بحسب الموقع.

---

[113]- الجملة مكررة خطأً في الأصل.

فصل: اڤه بحثا فعلا مضارع دكه، فعلا مضارع مشتركه د نيڤا حاضر واستقبالى، لاكن بعلامت فرقا حاضر واستقبالى دبه، مثلا وكو نها دبيژى: يأكل الآن، يانى دى نها بخوتن، لفظ الآن علامتى حاضرى يه، يجيء غدا، يانى دى صوبهيى بيتن، أڤ لفظ غدا بويه علامتى فعلا مضارع كو بجى يه باستقبالى ژ فعلا مضارع أمرى حاضرى تى تن، لورا أمر اوه كو وقتى وى نه بورى يه كو امر بكه. او شولا ببه فعلا ماضى بوريه بويه وچويه ايدى امر د ويدا نابى، لاكن فعلا مضارع موجوده امر دبى و د امريدا ژى غايب نابى، الا د حاضر بن شش صيغه تين: مفرد و تثنيه و جمع و مذكر و مؤنث معلومه، مثلا وكو نها:

▒ 11) فصل في الفعل المضارع:

الفعل المضارع مشترك بين الزمنين الحاضر والمستقبل، ويكون التفريق بين الحاضر والمستقبل بعلامة؛ مثلاً إذا قيل: يأكل الآن، فإن لفظة (الآن) هي علامة الحاضر. وإذا قيل: يجيء غداً، فإن لفظة (غداً) صارت علامة الفعل المضارع الذي سيتحقق في المستقبل.

ويُشتق من المضارع أمرُ الحاضر؛ لأن الأمر يستوجب أن لا يكون زمانه قد مضى لدى إصداره.

الفعل الماضي فعل تمَّ ومضى وانتهى، فلا يكون الأمر منه. بينما الفعل المضارع فعلٌ قائمٌ، فيكون الأمر منه ممكناً. ولا يجوز أمر الغائب، بل يجب أن يكون حاضراً. وللأمر ستُّ صيغٍ في المفرد والمثنى والجمع، والمذكر والمؤنث، ويكون معلوماً؛ مثل:

اضرب دبیژین، یانی بکوت ای مفردی مذکری مخاطب، اضربا، یانی بکوتن ای تثنیه مذکرید مخاطب، اضربوا، بکوتن ای جمعا مذکرید مخاطب، اضربی، یانی بکوت ای مفردی مؤنثی مخاطب، اضربا، یانی بکوتن ای تثنیه مؤنثید مخاطب، اضربن، یانی بکوتن ای جمعا مؤنثید مخاطب، نهی ژی بڤی وجهی شش صیغه دبن، مثلا وکو نها دبیژین: لا تفعل، یانی مه‌که ای مفردی مذکری مخاطب، لا تفعلا، یانی مکین ای تثنیا مذکرید مخاطب، لا تفعلوا، یانی مکین هون ای جمعا مذکرید مخاطب، لا تفعلی، یانی مکه ای مفردی مؤنثی مخاطب، لا تفعلا، یانی مکین ای تثنیا مؤنثید مخاطب، لا تفعلن، یانی مکین ای جمعا مؤنثید مخاطب،

اِضْرِبْ للمفرد المذكر المخاطب.

اِضْرِبَا للمثنى المذكر المخاطب.

اِضْرِبُوا للجمع المذكر المخاطب.

اِضْرِبِي للمفرد المؤنث المخاطب.

اِضْرِبَا للمثنى المؤنث المخاطب.

اِضْرِبْنَ للجمع المؤنث المخاطب.

ويكون النهي على هذا الوجه في ستّ صيغٍ أيضاً؛ مثل: لا تَفْعَلْ للمفرد المذكر المخاطب. لا تَفْعَلا للمثنى المذكر المخاطب. لا تَفْعَلُوا للجمع المذكر المخاطب. لا تَفْعَلِي للمفرد المؤنث المخاطب. لا تَفْعَلا للمثنى المؤنث المخاطب. لا تَفْعَلْنَ للجمع المؤنث المخاطب.

اڤنه صيغه و الفاظيد فعلا ثلاثى مجرد بو هاته بيان كرين، لازمه مثالكه ژ فعلا رباعى مجرد ذكر بكن، لورا صيغيد وان ژى جدانه، مثالا فعلا رباعيا مجرد وكو نها: دحرج، لوزنا فعلل ماضى، يدحرج لوزنا يفعلل مضارع، دحرجةً مصدره، اڤنه واسم فاعل وصيغيد مايى حمو ژ مصدرى جدا دبن، لاكن اسم فاعل واسم مفعولى فعلا رباعى وخماسى وسداسى به ميمى تى تن، مثلا وكو رباعى يه اسم فاعل: مدحرج، يانى محركه مفردى مذكرى، مدحرجان، يانى محركن تثنيا مذكران، مدحرجون، يانى محركن جمعاتا مذكران، مدحرجة، يانى محركه مفردى مؤنثه، مدحرجتان، يانى محركن تثنيا مؤنثان، متدحرجات،[114] يانى محركن جمعا مؤنثان، أڤه شش صيغه تين د اسم فاعليدا آخرى كلمه يى مكسوره،[115] لاكن د اسم مفعوليدا آخرى كلمەيى مفتوحه[116] بڤى حركەيى فرق دبى،

كانت هذه الصيغ والألفاظ للفعل الثلاثي المجرد. ويجب ذكر مثال على الفعل الرباعي المجرد أيضاً؛ لأن الصيغ فيه مختلفة. ومثال الفعل الرباعي المجرد: دَحْرَجَ، على وزن فَعْلَلَ، وهو ماضٍ. يُدَحْرِجُ على وزن يُفَعْلِلُ، وهو مضارع. دَحْرَجَةً مصدره. أما اسم الفاعل والصيغ الباقية جميعها فهي تُشتق من المصدر. لكن صيغ اسم الفاعل واسم المفعول من الفعل الرباعي والخماسي والسداسي تكون بالميم، فمثال اسم الفاعل من الرباعي: مُدَحْرِجٌ للمفرد المذكر. مُدَحْرِجَان للمثنى المذكر. مُدَحْرِجُون لجمع المذكر. مُدَحْرِجَةٌ للمفرد المؤنث. مُدَحْرِجَتان للمثنى المؤنث. مُدَحْرِجات [متدحرجات] لجمع المؤنث. هذه هي الصيغ الستّ لاسم الفاعل، وآخر الكلمة مكسور، ولكن آخر الكلمة في اسم المفعول مفتوح، وبهذه الحركة يتمايزان.

---

[114] - الصواب: مُدَحْرِجات، لأن الصيغ المعروضة مشتقة من الفعل (دَحْرَج)، واسم الفاعل منه: مُدَحْرِج، وجمع المؤنث منه: مُدَحْرِجات. أما متدحرجات فهو اسم فاعل مشتق من الفعل (تَدَحْرَجَ).

[115] - بل ما قبل الآخر مكسور.

[116] - بل ما قبل الآخر مفتوح.

مثلا وكو نها: مُقتَلٌ، يانى هاتيه كوشتن مفردى مذكر، مقتلان، يانى هاتيه كوشتن تثنيا مذكران، مقتلون، يانى هاتنه كوشتن جماعتكى مذكران، مُقتَلَةٌ، يانى هاتيه كوشتن مفردەكى مؤنثه، مُقتلتين[117]، يانى هاتيه كوشتن تثنيه مؤنثان، مُقتَلاتٌ، يانى هاتيه كوشتن جمعكى مؤنثان.[118] ڤان اسم فاعل واسم مفعولان ژى وزن هيه مادامكو ژ مصدرى شق به حمويان وزن هيه ژ ثلاثيان دا وزن فاعل ژ بوى اسم فاعلى وزنه، مفعول ژ بوى اسم مفعولى وزنه و ژ بوى اسم فاعلى رباعى يى مفعلل وزنه، و ژ بوى اسم مفعولى رباعى را مُفعَلٌ وزنه،[119] و ژ بوى فعلا سداسى ژى دا اسم فاعليدا مُسْتَفْعِلٌ، و ژ بوى اسم مفعولى مُسْتَفْعَلٌ وزنه، معنا وكو نها: مستخرج، دبيژين يانى فاعله ژ وى درانينى اڤه اسم فاعله واسم مفعول ناڤه ژ بوى وى طشتى كوت تى ته بدرانين، وكو نها: مُسْتَخْرَجٌ، دبيژى، يانى او طشتى كو هاتيه بدرانين.

وأمثلته هي: مُقْتَلٌ؛ أي تمَّ قتلُه، للمفرد المذكر. مُقْتَلان؛ أي تمَّ قتلُهما، للمثنى المذكر. مُقْتَلُون؛ أي تمَّ قتلُهم، لجماعة الذكور. مُقْتَلَةٌ؛ أي تمَّ قتلُها، للمفرد المؤنث. مُقْتَلَتَيْن؛ أي تمَّ قتلُهما، للمثنى المؤنث. مُقْتَلاتٌ؛ أي تمَّ قتلُهنَّ، لجمع المؤنث،

إن صيغ اسم الفاعل واسم المفعول هذه لها أوزان أيضاً، لجميعها أوزان مادامت قد اشتُقّت من المصدر. فاسم الفاعل من الثلاثي وزنه فاعل، ووزن اسم المفعول منه مَفْعُول. واسم الفاعل من الرباعي وزنه مُفَعْلَل، ووزن اسم المفعول من الرباعي مُفعَلٌ. واسم الفاعل من الفعل السداسي وزنه مُسْتَفْعِلٌ، ووزن اسم المفعول منه مُسْتَفْعَلٌ.

أما من حيث المعنى؛ مثلاً: مُسْتَخْرِج؛ أي الذي قام بفعل الاستخراج، هذا اسم فاعل. أما اسم المفعول فهو اسم دالّ على ذلك الشيء الذي تمّ استخراجه؛ مُسْتَخْرَج أي ما تمّ استخراجه.

---

[117]- هكذا وردت بالنصب في الأصل.

[118] - أمثلته كلّها خاطئة بسبب أنه عدّ الفعل مزيداً، فاعتمد قاعدة صياغة اسم المفعول من غير الثلاثي. ومعلومٌ أن الصواب هو: مقتول، مقتولان، مقتولون، مقتولةٌ، مقتولتان/مقتولتين، مقتولات.

[119] - بل هو: مُفَعْلَلٌ، وكنّا سنحسب الخطأ هنا كتابيّاً، لولا أنه وضع حركة الفتح على العين.

فصل د بحثا ادات و علاماتید فعلا مضارعدانه، تو بزانی کو ژ بوی مفرد و تثنیه وجمعا مذکرید غایب لفظ یایه، وکو نها: یرکب، یرکبان، یرکبون، و ژ بوی مفردی وتثنیا مؤنثید غاییه ژی لفظ، تایه وکو نها: ترکب، ترکبان، ژبوی جمعا مؤنثید غاییه دیسانی لفظ یایه، وکو نها: یرکبن دبیژی، و ژبوی مفردی مذکری مخاطب و ژ بوی تثنیا مذکرید مخاطب و ژ بوی جمعا مذکرید مخاطب و ژ بوی مفردی مؤنثی مخاطب و ژ بوی تثنیه وجمعا مؤنثید مخاطب لفظ تایه، مثلا وکو نها: ترکب یانی سوار دبه مفردی مذکری مخاطب، ترکبان، یانی سوار دبن تثنیا مذکرید مخاطب، ترکبون، یانی سوار دبن جمعا مذکرید مخاطب، ترکبین، یانی سوار دبه مفردی مؤنثی مخاطب، ترکبان، یانی سوار دبن تثنیا مؤنثید مخاطبه، ترکبن، یانی سوار دبن جمعا مؤنثید مخاطبه، و ژ بوی نفس متکلم وحده لفظ الفه، مثلا وکو نها: ارکب، یانی از دی سوار بەبم، و ژ بوی متکلم مع الغیر ژی لفظ نونه، مثلا وکو نها: نرکب، یانی ام دی سوار بین.

▒ 12) فصل يبحث في حروف الفعل المضارع وعلاماته:

اعلم أن علامة المضارع للمفرد والمثنى وجمع المذكر الغائب هي الياء؛ مثل: يَرْكَبُ، يَرْكَبان، يَرْكَبُون. وهي التاء للمفرد والمثنى المؤنث الغائب؛ مثل: تَرْكَبُ، تَرْكَبان. وهي الياء للجمع المؤنث الغائب أيضاً؛ مثل: يَرْكَبْنَ. وهي التاء للمفرد المذكر المخاطب والمثنى المذكر المخاطب والجمع المذكر المخاطب والمفرد المؤنث المخاطب والمثنى وجمع المؤنث المخاطب؛ مثل: تَرْكَبُ للمفرد المذكر المخاطب. تَرْكَبانِ للمثنى المذكر المخاطب. تَرْكَبُونَ للجمع المذكر المخاطب. تَرْكَبِينَ للمفرد المؤنث المخاطب. تَرْكَبانِ للمثنى المؤنث المخاطب. تَرْكَبْنَ لجمع المؤنث المخاطب. وللمتكلم وحده تكون علامة الألف؛ مثل: أركب. بينما تكون علامة المتكلم مع غيره هي النون؛ مثل: نركب.

فصل د فعلاندا ضمير لازمه، بى ضمير فعل نابى، اگر فعلا ماضى واگر فعلا مضارع واگر أمر و اگر نهى و اگر اسم فاعل و اگر اسم مفعول خلاصه هر چى كو فعل بى البته دى ضمير هبى. ضمايران ژى ژ بوى ته عد بكم دا معلومى ته ببه. معلومى ته بو كو فعل اگر ماضى واگر مضارع چارده صيغه هنه ژ بوى هر يكى جدا جدا ضميرك هيه، مثلا وكو نها: ضرب واضى، يضرب مضارع، ژ بوى مفردى مذكرى غايبه، ضميرا مفردى (هو) يه، ضربا، يضربان، ژ بوى تثنيا مذكريد غايبن ضميرا تثنيه يى (هما) يه، ضربوا يضربون، ژ بوى جمعا مذكرين غايبن ضميرا جمعا غايبان (هم)، ضربت، تضرب، ژ بوى مفردى مؤنثى غايبه يه، ضميرا مفردى مؤنثى ژى (هى) يه، ضربتا، تضربان، ژ بوى تثنيا مؤنثيد غايبه ضميرا وان ژى (هما) يه، ضربن، يضربن، ژ بوى جمعا مؤنثيد غايبەنه ضميرا وان ژى (هن)،

▓ 13) فصل في وجوب وجود ضمير في الأفعال:

لا يكون الفعل من دون ضمير؛ سواء أكان فعلاً ماضياً أو مضارعاً أو أمراً، أو كان منهيّاً، أو في صيغة اسم الفاعل أو اسم المفعول. لا بدّ من وجود ضمير في كل كلمة تكون فعلاً.

سأعدّ لك الضمائر أيضاً؛ كي تعرفها. لقد اتّضح لك أن للفعل؛ سواء أكان ماضياً أم مضارعاً، أربع عشرة صيغة، ولكل منها ضمير مستقل؛ مثل: ضَرَبَ فعل ماض، يَضْرِبُ مضارع، للمفرد المذكر الغائب. وضمير المفرد هو (هو). ضَرَبا، يَضْرِبان، للمثنى المذكر الغائب. وضمير التثنية هو (هما). ضَرَبُوا يَضْرِبُون، لجمع المذكر الغائب. وضمير الجماعة الغائبين هو (هم). ضَرَبَتْ، تَضْرِبُ، للمفرد المؤنث الغائب. وضمير المفرد المؤنث الغائب هو (هي). ضَرَبَتا، تَضْرِبان، للمثنى المؤنث الغائب. وضميرهما هو (هما). ضَرَبْنَ، يَضْرِبْنَ، للجمع المؤنث الغائب. وضميرهما هو (هن).

ضربت ماضی، تضرب مضارع، ژ بوی مفردی مذکری مخاطب ضمیرا وی ژی لفظ (انتَ)، ضربا ماضی، یضربان مضارع، ژ بوی تثنیا مذکرید مخاطب ضمیرا وی ژی (انتما)[120]، ضربتم ماضی، تضربون مضارع، ژ بوی جمعا مذکرید مخاطب ضمیرا وان ژی لفظ (انتم)، ضَرَبْتِ ماضی، تضربین مضارع، ژ بوی مفردی مؤنثی مخاطب یه ضمیرا وی ژی (أنتِ) یه، ضربتما ماضی، تضربان مضارع، ژ بوی تثنیا مؤنثید مخاطبه ضمیرا وی ژی (انتما) یه، ضربتن ماضی، تضربن مضارع، ژ بوی جمعا مؤنثید مخاطبه ضمیرا وی ژی (أنتن) یه، ضربتُ ماضی، اضربُ مضارع، ژ بوی نفسی متکلم وحده ضمیرا وی ژی (انا) یه، ضربنا ماضی، نضرب مضارع، ژ بوی متکلم مع الغیره ضمیرا وی ژی (نحن) یه،

ضَرَبْتَ ماض، تَضْرِبُ مضارع، للمفرد المذكر المخاطب. وضميرهما هو (أنتَ). ضَرَبَا ماض، يَضْرِبان مضارع، للمثنى المذكر المخاطب. وضميره هو(أنتما)[هكذا]. ضَرَبْتُم ماض، تَضْرِبُون مضارع، للجمع المذكر المخاطب. وضميرهما هو(أنتم). ضَرَبْتِ ماض، تَضْرِبِينَ مضارع، للمفرد المؤنث المخاطب. وضميره هو (أنتِ). ضَرَبْتُما ماض، تَضْرِبان مضارع، للمثنى المؤنث المخاطب. وضميره هو (أنتما) أيضاً. ضَرَبْتُنَّ ماض، تَضْرِبْنَ مضارع، للجمع المؤنث المخاطب. وضميره هو (أنتن). ضَرَبْتُ ماض، أَضْرِبُ مضارع، للمتكلم وحده. وضميره هو (أنا). ضَرَبْنا ماض، نَضْرِبُ مضارع، للمتكلم مع غيره. وضميره هو (نحن).

[120] - المثالان: ضَرَبا، يَضْرِبان خاطئان. والصواب: (أنتما) ضَرَبْتُما، تَضْرِبان، كما أوردهما فيما بعد للمثنى المؤنث المخاطب.

ضمايريد مفرد وتثنيه وجمع ومذكر ومؤنث ومتكلم وحده ومتكلم مع الغير اڤنه بون كو بيان بون. د كلامى عربيدا دايم مفرد وتثنيه وجمع ومذكر ومؤنث وغايب وحاضر ومتكلم ژ تكلمى فرق دبن لورا علامت هنه. اما د لغاتيد مايى وسا نين[121] لازمه جزوك ژ وان ژى بى ته بيان كرين.

فصل د بحثا حرفيدايه، تو بزان كو حرف او لفظه كو دائما تابعه حتى تابع نه بالنفس خو بخو معنايكى تمام نادى، بلكو معنا هيه لاكن وكو دگل ما قبل وما بعدى نەبى او معنا درست نابى، لا كن حروف زافن حمو دڤى مختصرى نايى نه عد كرين. هندكى كو زيده ژ بوى تكلمى ضرور ولازمن بيان بكم.

كانت هذه هي ضمائر المفرد والمثنى والجمع، والمذكر والمؤنث، والمتكلم وحده، والمتكلم مع غيره. وقد تمّ شرحها. إن صيغ المفرد والمثنى والجمع، والمذكر والمؤنث، والغائب والحاضر، والمتكلم تتمايز في اللغة العربية عن بعضها دائماً خلال الكلام؛ لأن لها علامات. أما في اللغات الأخرى فلا يوجد هذا. ولذا يجب عرض شرح موجز لها أيضاً.

[الحَـــــــرف]

▓ 14) فصل يبحث في الحروف:

اعلم! إن الحرف هو اللفظ الذي يكون تابعاً دائماً، فإن لم يكن تابعاً لا يفيد معنى تاماً بذاته. هو ذو معنى، ولكن ذلك المعنى لا يستقيم من دون وجود سابق أو لاحق له. الحروف كثيرة، لا يمكن عدّها كلها في هذا المختصر. سأشرح عدداً من الحروف الضرورية اللازمة للكلام.

---

[121] ـ لعلّه يقصد باللغات الأخرى اللغتين الكردية والفارسية اللتين كان المؤلّف يعرفهما، وتعرّض للحديث عنهما في هذا الكتاب. لا شكّ في أن اللغة العربية غنيّة بصيغها الفعلية الدقيقة، ولكنّ اللغتين، وغيرهما، تحتويان أيضاً صيغاً متمايزة للضمائر، وإلا فكيف سيكون التمييز في التعبير! والمؤلف نفسه سيوضح ذلك في المباحث التالية التي اهتم فيها بالمقارنة.

د بحثا حرفيدانه حرف اوه كو تابعه بى تبعيت فايد نادى،[122] حروفژى زافن لاكن چندەكى قوى مستعمله بيان بكن:[123] (إنّ) و(أنّ) و(قد) و(البته) و(لابد)،[124] اڤنه ژ بوى تحقيقن وكو د كلاميدا جارى ببن يانى محقق كو أڤ خبرا وهايه لاكن بى ما قبل يى وما بعد فايده نادى. (حتى) و(الى)، اڤ هر دو ژى ژ بوى غايت ونهايته، يانى مثلا وكو نها: صرت[125] الى البصرة، يانى أز چوم ونهايتا سيرا من حتى بصرەيى بو. واكلت السمكة حتى الراس، يانى من ماسى خور حتى سرى ژى خور. (مِنْ) و(مِنَ)، أڤ هر دو ژى ژ بو ابتدايه وبمعنا ژى يه، مثلا وكو نها: مِنَ البَلَدِ، ومن نهار، يانى ژى باژيرى و ژ ابتدايا صوبەيى.

لدى البحث في الحرف نقول إنه تابعٌ، لا يفيد من دون تبعيّة. والحروف كثيرة، سأشرح عدداً من الحروف المستخدمة بكثرة:

(إنّ) و(أنّ) و(قد) و(البتّة) و(لا بُدّ): هذه حروف للتحقيق. وإذا وردت في الكلام، فإنها تؤكد صحة الخبر المذكور. ولكنها لا تفيد من دون معرفة ما قبلها أو ما بعدها. **(حتى) و(إلى):** حرفان يفيدان الغاية والانتهاء؛ مثل: صرت إلى البصرة؛ أي أني سرت، وكانت نهاية سيري في البصرة. وأكلت السمكة حتى الرأس؛ أي أني أكلت السمكة، حتى الرأس أيضاً. **(مِنْ) و(مِنَ):** حرفان للابتداء، وبمعنى المكان؛ مثل: مِنَ البَلَدِ، من نهار؛ أي من ابتداء النهار.

---

[122]- إن صفة التبعية للحرف جاءت من كونه يدلّ على معنى في غيره، ولأن تصوّر معناه متوقّفٌ على خارج عنه، وليس في نفسه. إن دلالة الحرف على معناه الإفرادي متوقّفةٌ على ذكر متعلّقه، بخلاف الاسم والفعل. راجع: المرادي، الحسن بن قاسم: الجنى الداني في حروف المعاني. ص 22.

[123] - شرحه للحروف يتناول المعاني الخاصة بها، أو التي تنصرف إليها، ولا يتعرّض لحالات إعرابها.

[124]- الكلمتان (البتّة) و(لا بُدّ) ليستا من الحروف؛ بل اسمان يتضمّنان معنى التوكيد.

[125] - (صرت) هكذا في الأصل. وصوابه: سرتُ.

و(متى) و(حيث)، أڤ هر دو ژى، (متى) بمعنا كنگى يه، و(حيث) ژى بمعنا لكويه يا كنگى ولكو، مثلا وكو نها: متى يجيء الامير، وحيث يوجد الاسد، يانى كنگى مير تى تن و لكو شير بدست دكڤه. (لا) و(ما)، أڤ هر دو ژى ژ بوى نفى وتونەينه، وكو نها مثلا: لا ربح فيه، وما خير فيه، يانى فايده وخير دڤى شوليدا نى نن. (او)،(اما)،(لاكن)،[126] اڤ هر سه ژ بوى تشكيكا د كلاميدانه مشكوكه، وكو نها مثلا: جاء زيد أو عمرو، يانى آيا زيد هاتيه يانى عمرو هاتيه، أڤه مشكوكه، رضا القوم اما انا، يانى قوم راضيه اما رضا من مشكوكه، جاء البلديون ولكن الامير، يانى اهلى باژيرى حمو هاتنه الا هاتنا اميرى مشكوكه. و(على) و(سوا)،[127] على ژ بوى استعلايه، يانى بمعنا لسر مثال، وكو نها: على السطح والدين على فلان، يانى لسر بانى وقر لسر فلانه كسى يه.

(متى) و(حيث): حرفان. (متى) بمعنى: في أي زمان. و(حيث) بمعنى: في أي مكان؛ مثل: متى يجيء الأمير، حيث يوجد الأسد. **(لا) و(ما):** حرفان للنفي ؛ مثل: لا ربح فيه، وما خير فيه؛ أي لا فائدة ولا خير في هذا العمل. **(أو)، (أما)، (لكن):** هذه الحروف الثلاثة تفيد التشكيك في الكلام؛ مثل: جاء زيد أو عمرو؛ أي إما جاء زيد أو جاء عمرو. إن الأمر موضع شك. ومثل: رضا القوم أما أنا؛ أي رضي القوم، أما رضاي أنا فمشكوك فيه. ومثل: جاء البلديون، ولكن الأمير؛ أي أن أهل المدينة جاؤوا جميعاً، أما مجيء الأمير فمشكوك فيه. **(على) و(سوا):** على حرفٌ يفيد الاستعلاء، بمعنى فوق؛ مثل: على السطح، الدين على فلان؛ أي أنه فوق السطح، والقر[ض] على ذلك الشخص.

---

[126]- (لاكن) هكذا في الأصل. وصوابه: لكن.

[127]- (سوا) هكذا في الأصل، وصواب رسمها: (سوى) بالألف المقصورة. وقد أغفل المؤلف الحديث عنها. وهي اسم لا حرف، يكون بمعنيين: يكون بمعنى نفس الشيء، ويكون بمعنى غَيْر. راجع: لسان العرب (سوا). ولكنه يعدّ من أخوات "إلّا" أداة الاستثناء الأساسية، ويعمل عملها، وكذلك "غير". راجع: خلف، عادل: نحو اللغة العربية. مكتبة كلية الآداب، القاهرة 1994، ص 153-157 ؛ الهاشمي، أحمد: القواعد الأساسية للغة العربية. ص 215.

و(لن) و(لم)، اڤ هر دو ژی ژ بوی نفین بمعنا لا وما، لكن د فعلا مضارعدا ود امريدا دبن مثلا، وكو نها: لن ينصر السلطان، ولم يحصل المرام، يانی خوندكار نصرتی نادته مه ومقصدا مه حاصل نابی. (غير) و(ماعدا)، أڤ هر دو ژی بمعنا جدانه، مثلا وكو نها دبيژی: زارنی الناس غير الامير، يانی زيارتا من كرين كافەيی خلقی الّا اميری زيارتا من نەكری يه، ما صمت ما عدا اليوم، يانی من روژی نەگرتيه الاّ روژك گرتيه. و(ماخلا)، او ژی بمعنا ما عدايه يانی غير ژ يكی. (لدى) او ژی بمعنا عند و نكه مثلا وكو نها دبيژی: لدى المرافعة، يانی لنك مرافعەيی. (بَلْ)، أڤ ژی بمعنا بلكويه و ژ بوی ثبوته وكو نها دبيژی: ما قتل الامير بل مات، يانی أو مير قتل نكر بلكو بخو مری يه ژ بوی ثبوته. و (عن) لفظ عن حرف ژ بو ژ به وكو نها: عن البلد، وعن الحكام دبيژی، يانی ژ باژيری و ژ لنك حاكمی. و(كی)، اڤه ژی مخصوصه بزمانی وقتی، وكو نها دبيژی: كی قتل الخراصون، يانی چه زمانی سارق هاتنه قتل كرين.[128]

(لن) و(لم): حرفان للنفي، بمعنى لا و ما، يكونان مع الفعل المضارع والأمر؛ مثل: لن ينصر السلطان، ولم يتحقق المرام؛ أي أن السلطان لن ينصرني، ومرامي لم يتحقق. **(غير) و(ماعدا):** حرفان مختلفان من حيث المعنى؛ مثل: زارني الناس غير الأمير؛ أي أن الناس كافة زاروني، إلّا أن الأمير لم يزرني. ومثل: ما صمت ماعدا اليوم؛ أي أني ما صمت إلّا يوماً. **(ما خلا):** بمعنى ماعدا؛ أي يكون لاستثناء واحد. **(لدى):** بمعنى عند؛ مثل: لدى المرافعة؛ أي عند القيام بالمرافعة. **(بَل):** بمعنى الإضراب، ويفيد الثبوت؛ مثل: ما قتل الأمير بل مات؛ أي أن الأمير لم يقتل، بل الثابت أنه مات بنفسه. **(عن):** حرف بمعنى من؛ مثل: عن البلد، وعن الحكام؛ أي أنه من المدينة، ومن عند الحاكم. **(كي):** حرف مخصوص بالزمان والوقت؛ مثل: كي قُتل الخراصون؛ أي في أي زمن تمّ قتلُ السارقين.

---

[128]- إن حديثه عن علاقة الحرف (كي) بالزمان والوقت غريبٌ، لم نجد في المصادر والمراجع ما يفيد بذلك، بل هو حرفٌ يفيد التعليل مطلقاً. كما أن الشاهد الذي مثّل به غير مناسب أيضاً، فهو يشير إلى الآية الكريمة **(قُتِلَ الخَرّاصون الذين هم في غَمْرَةٍ ساهون)** (سورة الذاريات 10-11). والخَرّاصون هم الكذّابون، وليس السارقون.

و(ليت) و (لعل)، أڤ هر دو ژی ژ بوی تمنی و هيڤی و رجانه، وكو نها دبيژی: ليت الشباب يعود يوما، يانی خوزيا كو جوانی روژەكی عوده بكرا، يانی ڤگريا، اڤ ليت ژ بوی تمنا ورجايا شيء محاله، لورا ڤگريانا جوانی غير ممكنه، لاكن لعل ژ بوی تمنا و رجايا شيء ممكنه وكو نها دبيژی: لعل الله شفانی، يانی خوزيا جذب خدی تعالی شفا بدته من، يانی رجا وهيڤيا شفايی دكه اڤ شفا من طرف الله ممكنه. (حاشا) و(كلا)، اڤ هر دو ژی ژ بو انكار و نفی و تونه نه ژ بوی صونده، وكو نها دبيژی: حاشا وكلا ما فعلت، يانی د مقامی قسميدايه كو أز صوند دخوم كو من اڤ شولا نكريه فعلا وی شولی انكار ونفی دكه. (ب) اڤ حرف جاره يه ژ بوی آری كاری دبه، وكو نها: بسم الله، يانی بياری كريا ناڤی خدی تعالی، و ژ بوی قسم تی تن، وكو نها: بالله، يانی صوندی دخوم بناڤی الله تعالی، و ژ بوی مصاحبت ژی تی تن، مثلا وكو نها: تكلمت بزيد،[129] يانی من مصاحبت دگل زيدی كر و خبر دا و بمعنا دگله.

(ليت) و(لعل): حرفان للتمنّي والأمل والترجي؛ مثل: ليتَ الشبابَ يعودُ يوماً. ليت هنا حرف يفيد التمنّي ورجاءَ شيءٍ مستحيلٍ، فعودة الشباب أمرٌ غير ممكن. أما لعلّ فيكون للترجّي وتمنّي شيء ممكن؛ مثل: لعلَّ اللهَ شفاني. فهو يرجو ويتمنى الشفاء، وهو أمر ممكن بعون الله. **(حاشا) و(كلا):** حرفان يفيدان الإنكار والنفي، يستخدمان في القسم؛ مثل قولي: حاشا وكلّا ما فَعَلْتُ، وذلك في سياق القسم. فأنا أقسم أني لم أفعل الأمر، أنكر فعله وأنفيه. **(الباء):** حرف جار، يفيد الاستعانة؛ مثل: بسم الله؛ أي بإعانة اسم الله تعالى. ويأتي لإفادة القَسَم؛ مثل: بالله؛ أي أقسم باسم الله تعالى. ويكون للمصاحبة أيضاً؛ مثل: تكلّمت بزيد؛ أي صاحبت زيداً وكلّمته، وهو بمعنى مع.

[129]- إن مثاله على المصاحبة (تَكَلَّمْتُ بِزَيدٍ) غير صحيح. فالباء تفيد المصاحبة، كما في قولنا: اذهبْ بأمان الله؛ أي مع أمان الله.

(فی)اڤ حرفا ژی ژ بوی ظرفیته دایما، وکو نها دبیژی: دخلت في الدار، ونظرت في الكتاب، یانی أز داخلی خانی بوم ومن نظر لکتیبی کر، خانی ظرفه وتو مظروفی، لورا تو واقع بویی د نیڤا خانیدا، اڤه مثلا ظرف حقیقة. لاکن: نظرت في الكتاب، و ظرف مجازی یه تو واقع نابی د نیڤا کتیبی بلکو نظرا ته واقع دبی د نیڤا کتیبیدا لاکن اڤه ظرف مجازه. (و)، (ت) اڤ هردو حرفانا مخصوصی ژ بوی صونده وکو نها: والله وبالله وتالله دبیژی، یانی از صوندی دخوم بخدی واو ژ بوی عطف ژی عد بکی لسر حکمی ما قبلی، مثلا وکو نها: جاء محمد وأحمد وبكر، یانی او حکمی کو هاتنه دوی کلمیدا احمد وبکر ژی داخلن، یانی محمد ژی واحمد ژی وبکر ژی هاتن. خلاصه حروف وبحثا حروفی زافه لاکن ژ بوی مبتدیان هنده قدر کافیه، اڤنه ضبط بکه پاشی ژ کتیب صرف سعدین[130] تفتازانی میسّر دبی دخونی، کنه و ماهیتی دزانی،

(في): حرف يفيد الظرفية دائماً؛ مثل: دخلت في الدار، ونظرت في الكتاب؛ أي أني دخلت داخل الدار، ونظرت إلى الكتاب. فالدار ظرف، وأنت مظروف، لأنك صرت واقعاً في داخل الدار. هذا المثال ظرف حقيقي. ولكن: نظرت في الكتاب ظرف مجازي، لأنك لم تصر أنت واقعاً في داخل الكتاب، بل نظرك صار في داخل الكتاب. هذا ظرف مجازي. **(و) و(ت):** حرفان مخصوصان للقسم؛ مثل: والله وبالله وتالله؛ أي أُقسم بالله. وتكون الواو للعطف على ما قبلها أيضاً؛ مثل: جاء محمد وأحمد وبكر؛ أي أن الحكم بمجيء محمد يسري على أحمد وبكر أيضاً؛ أي جاء محمد، وكذلك أحمد، وكذلك بكر.

الخلاصة: إن البحث في الحروف واسع، ولكن هذا القدر كافٍ للمبتدئين. لتحفظ هذا، ثم تكون دراستك لها في كتاب الصرف لسعدين تفتازاني ميسّرةً، وتفهم كنهها وماهيتها.

---

[130] - (سعدين) صيغة كردية معدّلة للاسم (سعد الدين). ويقصد هنا شرحه على تصريف الزنجاني (التصريف العزّي) الذي كثر استخدامه في المدارس الدينية الكردية، حتى زمننا هذا.

جزوى معلومى ته ببه كو أڤ حروفانه ببال ضميريڤه ضم دبن،[131] وهندك ژ وان حروفان وقتى ضما ضميران مؤنث و مذكر و مفرد وتثنيه دبن. (هذا) و(ذا)، اڤنه حرفن، لكن اسماء الاشارة دبيژنه ڤان.(هذا) ژ بو مفردى مذكرى حاضره، يانى أڤه،(هذين)، ژ بوى تثنيه مذكريد حاضريه، يانى اڤه هردوكانه.(هؤلاء)، هم ژ بوى جمعا مذكرين حاضريه، يانى أڤنه جمعا.(هذه)، ژبوى مفردى مؤنثى حاضرەيه، يانى اڤه ژنه.(هاتين)، ژ بوى تثنيه مؤنثيد حاضرەيه، يانى أڤه هردو ژنانه.(هؤلاء) ژ بوى جمعا مؤنثيد حاضرەيه، يانى جماعتكى ژنانى حاضره.(ذاكَ)، ژ بوى مفردى مذكرى حاضره، يانى اڤه مفردى مذكرى حاضره. (ذاكما) ژ بوى تثنيا مذكريد حاضريه، يانى دو نفريد مذكريد حاضره.(ذاكم)، ژ بوى جمعا مذكريد حاضرەيه، يانى جمعاتكى مذكريد حاضره.(ذاك) [132] ژ بوى مفردى مؤنثى حاضرەيه، يانى نفره كى ژنان.(ذاكما)[133] ژ بوى تثنيا مؤنثيد حاضرەيه، يانى دو نفر ژنان.(ذاكنّ) ژ بوى جمعا مؤنثيد حاضرەيه، يانى جماعتكى ژنان.

باختصار؛ سيتضح لك أن هذه الحروف تُضمّ إلى الضمائر، وبعض تلك الحروف تُؤنّث وتُذكّر، وتُفرد وتُثنّى عندما تُضمّ إلى الضمائر.

▒ 15)[أسماء الإشارة]

(هذا) و(ذا):هذان حرفان. لكنهما يُسمّيان "أسماء الإشارة". وهي: **(هذا)** للمفرد المذكر الحاضر. **(هذين)** للمثنى المذكر الحاضر. **(هؤلاء)** للجمع المذكر الحاضر. **(هذه)** للمفرد المؤنث الحاضر. **(هاتين)** للمثنى المؤنث الحاضر. **(هؤلاء)** للجمع المؤنث الحاضر. **(ذاكَ)** للمفرد المذكر الحاضر. **(ذاكما)** للمثنى المذكر الحاضر. **(ذاكم)** للجمع المذكر الحاضر. **(ذاك)** للمفرد المؤنث الحاضر. **(ذاكما)** للمثنى المؤنث الحاضر. **(ذاكنّ)** للجمع المؤنث الحاضر.

---

[131] - يقصد بالضمّ الإضافةَ إلى الضمائر. ولا يشمل هذا الحكمُ الحروفَ كلَّها، فممّا ذكره المؤلّف يُستثنى: قد، حتى، متى، حيث، لا.... ويتضح ذلك لديه في الأمثلة التي أوردها في نهاية الفصل.

[132] - (ذاك) هكذا في الأصل، وصوابه (تلك).

[133] - (ذاكما) هكذا في الأصل، وصوابه (تلكما).

حروفيد مايژى بضميرى متصل دبن، و مفرد و تثنيه و جمع دبن، مثلا وكو نها: (إنَّكَ)، ژ بوى مفردى مذكرى حاضرەيه، يانى به تحقيق تو. (انّكما)، ژ بوى تثنيا مذكريد حاضرەيه، يانى به تحقيق هون هر دو.(انّكم)، يانى به تحقيق كو هون جماعتك ژ مذكريد مخاطبه. (إنَّك) ژ بوى مفردى مؤنثى حاضره يه، يانى به تحقيق تو فرده كى مؤنثه. (إنّكما)، ژ بوى تثنيا مؤنثيد حاضره، يانى به تحقيق هون هر دو ژنيد حاضره. (إنّكُنَّ)، ژ بوى جمعا مؤنثيد حاضرەيه، يانى به تحقيق هون جمعاتكى ژنان. (مِنْكَ) و (عَنْكَ) و (بكَ) و (لكَ) و (منكما) و (عنكما) و (بكما) و (لكما) و (منكم) و (عنكم) و (بكم) و (لكم) و حروفيد مايى ژى لڤان قياس بكه لورا بتفصيل ذكر وبيان ببه دريژ دبه و ژ ذهنا زاروكان زيده دبه.

▒ 16)[اتصال الحروف بالضمائر]

وتتصل الحروف الباقية بالضمير، وتكون في المفرد والمثنى والجمع؛ مثل: (إنّكَ) للمفرد المذكر الحاضر؛ أي أنتَ بالتأكيد. (إنَكما) للمثنى المذكر الحاضر؛ أي أنتما بالتأكيد. (إنّكم)؛ أي أنتم جماعة من الذكور المخاطبين بالتأكيد. (إنّكِ) للمفرد المؤنث الحاضر؛ أي أنتِ شخص مؤنث بالتأكيد. (إنّكما) للمثنى المؤنث الحاضر؛ أي أنتما شخصان مؤنثان حاضران بالتأكيد. (إنّكُنَّ) للجمع المؤنث الحاضر؛ أي أنتنّ جماعة من الإناث بالتأكيد.

وقس عليها أيضاً: (مِنْكَ) و(عَنْكَ) و(بكَ) و(لكَ) و(منكما) و(عنكما) و(بكما) و(لكما) و(منكم) و(عنكم) و(بكم) و(لكم) والحروف الباقية. وذلك لأن ذكرها وشرحها بالتفصيل سيطول، ويتجاوز قدرة الصغار على الاستيعاب.

فصل د بحثا صرفا لغت فارسیدایه، معلومی ته ببه کو دا زمانی فارسیدا ژی فعل و فاعل و مصدر و اسم فاعل و اسم مفعول و ماضی و مضارع و امر و نهی و غایب و حاضرو مفرد و تثنیه و جمع وضمیر، اڤه حمو لازمه کو ژ ڤان ژی جزوکی ژ بوی ته بیان ونقل بکن دا تو بکلامی فارسی ژی آشنا به بی وختا خبر دانی نه غلطی و سوقا کلامی معلومی ته ببتن.

فصل د بحثا فعلا ماضی دایه، ژ فعلا ماضی د فارسیدا چار لفظ ژ مصدری جدا دبه.[134] ایدی زیده نابی فرقا تثنیه و جمعی مؤنث و مذکری و حاضر و غایبی د آخری فعلیدا بعلامتکی دبی، مثلا وکو نها: (رفت)، فعلا ماضی یه، مصدری وی (رفتن) ژ بو مفردی یه غایب چه مذکر چه مؤنث فرق نی نه، یانی چویه د زمانی ماضی دا مروڤك،

فصل يبحث في صرف اللغة الفارسية [والكردية]

ليكن معلوماً لك أن اللغة الفارسية أيضاً تحتوي على الفعل والفاعل والمصدر واسم الفاعل واسم المفعول، والماضي والمضارع والأمر والنهي، والغائب والحاضر، والمفرد والمثنى والجمع، والضمير. ويجب عرض شرح موجز لها من أجلك، كي تعرف الفارسية أيضاً، ولا تغلط لدى الحديث، وتفهم سياق الكلام.

▒ 17) فصل يبحث في الفعل الماضي:

يُشتق الفعل الماضي في الفارسية من المصدر، ويكون في أربع صيغ، ليس فيها فارق كبير بين صيغ التثنية والجمع، والمؤنث والمذكر، والحاضر والغائب. وهي تتمايز عن بعضها بعلامةٍ في آخر الفعل؛ مثل: (رفت) فعل ماض، مصدره (رفتن). وهو للمفرد الغائب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً، لا فرق. ومعناه: ذهب (شخص) في الماضي.

---

[134] - إن صيغ الفعل الماضي في اللغة الفارسية هي ستٌّ. وقد ذكر المؤلف أنها أربعٌ، ثم زاد عليها بشكل منفصل صيغتي المتكلم والمتكلمين، ومبرر هذا الفصل غير واضح.

و ژ بوی حاضری یایك د آخری زیده دبه او علامتی حاضری وخطابی یه، مثلا وکو نها: (رفتی) یه. أف یا ژ بوی مفردی مخاطبه چه مذکر چه مؤنثه، یانی تو چویی ای مفردی مخاطبه د زمانی ماضیدا، (رفتید)، ایجاری د آخری لفظی نون و دال علامتید تثنیه و جمعانه،[135] یانی هون چون د زمانی ماضیدا ای تثنیه وجمعید مخاطبان چه مذکر چه مؤنثه،(رفتند) ژ بوی تثنیه وجمعید غایبانه چه مذکر چه مؤنثه، یانی د زمانی ماضیدا چونه تثنیه وجمعید غایبان چه مذکر چه مؤنثه،[136]

وفي الحاضر تُضاف ياء إلى آخره، وهي علامة الحاضر والمخاطب؛ كما يلي:

(رفتي) الياء للمفرد المخاطب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً. ومعناه: أنتَ ذهبت أيها المفرد المخاطب، في الزمن الماضي.

(رفتيد) النون والدال في آخر الكلمة علامة التثنية والجمع؛ أي أنتم ذهبتم، في الزمن الماضي، للمثنى وجمع المخاطب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً.

(رفتند) للمثنى وجمع الغائب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً. ومعناه: ذهبوا في الزمن الماضي. للمثنى وجمع الغائب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً.

[135] ـ قوله (النون والدال في آخر الكلمة (رفتيد)) خطأ وقع فيه المؤلّف سهواً، وصوابه: الياء والدال.

[136] ـ الجملة مكررة خطأً في الأصل.

ژ فعلا ماضى أڤ چار صيغه بدر دكڤن وعلامتا متكلم وحده ژى ميمه، وكو نها: (رفتم)، يانى د زمانى ماضيدا أز بخو چومه و ژ بوى متكلم مع الغير ژى علامت ميم ويايكه وكو نها: (رفتيم)، يانى أم د زمانى ماضيدا چونه.

فصل د بحثا فعلا مضارعدايه، علامت فعلا مضارع ژى ميمه بى وى نابى دا تيدا يا فعلى ميم كو علامتى مضارعيه لازمه، وكو نها: (ميروى) و (ميرود) (و (ميروويد) و (ميروند) و (ميروم) و (ميرويم)، شش صيغه دبى. (ميروى)، يانى تو دچى اى مخاطب نها يان پاشى، لورا معلومه كو مضارع مشتركه د نيڤ حال واستقبالى،(ميرود)، يانى دچه مفردى غايبه چه مذكر چه مؤنثه، (ميروويد)، يانى هون دچن تثنيه وجمعيد مخاطبه چه مذكر وچه مؤنث،

هذه هي الصيغ الأربع للفعل الماضي. وعلامة المتكلم وحده هي الميم؛ مثل: (رفتم) أي في الزمن الماضي، ذهبت أنا وحدي. وللمتكلم مع غيره، تكون العلامة ميماً وياء؛ مثل: (رفتيم) أي نحن ذهبنا، في الزمن الماضي.

▒ 18) فصل يبحث في الفعل المضارع:

علامة الفعل المضارع ميمٌ، لا يجوز من دونها، وتلحقها ياء؛ مثل: (ميروى) و(ميرود) و(ميرويد) و(ميروند) و(ميروم) و(ميرويم). هي ستّ صيغ:

(ميروي) أي أنت تذهب أيها المخاطب؛ الآن أو مستقبلاً، لأن الفعل المضارع – كما هو معلوم لك – مشترك بين الحال والمستقبل.

(ميرود) أي يذهب، للمفرد الغائب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً.

(ميروويد) أي تذهبون أنتم، للمثنى وجمع المخاطب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً.

(میروند)، یانی دچن جماعتکی غایبه چه مذکر چه مؤنثه، (میروم) ژ بوی متکلم وحدەیه یانی أز بخو دچم، (میرویم)، ژ بوی متکلم مع الغیره یانی أم دچین علامتا متکلم وحده و متکلم مع الغیر ژ هر دویان د آخری کلمه یی میم دبه. لاکن د زمانی کورمانجیدا پینج صیغه[137] بدر دکڤن زیده نابی وکو نها: (دچی)، (دچه)، (دچن)، (دچم)، (دچین)، افعالید مایی ژی لڤان قیاس بکه، اڤنه پینج صیغان ژی ضمایرید کورمانجی هنه وکو نها:[138] تو، او، هون، اوان، ام، مه، أڤه شش ضمیر ژی ضمایرید وان افعالانه دگل وان تی ته عملاندین.

(میروند) أي تذهب جماعة غائبة؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً.

(میروم) للمتكلم وحده؛ أي أذهب وحدي.

(میرویم) للمتكلم مع غيره؛ أي نذهب.

وتتفرد صيغتا المتكلم وحده، والمتكلم مع غيره بأنهما تنتهيان بالميم.

أما في الكردية فيكون في خمس صيغٍ لا أكثر؛ مثل: (دچي)، (دچه)، (دچن)، (دچم)، (دچين). وقِس الأفعال الأخرى عليها. ولهذه الصيغ الخمس ضمائر في الكردية، هي: تو، أو، هون، أوان، أم، مه. هذه الضمائر الست هي لتلك الأفعال تُستخدم معها.

[137] - بل يكون المضارع Dema niha في أربع صيغ؛ ثلاث منها لحالات المفرد، وواحدة متماثلة لحالات الجمع الثلاث.

[138] - هو يستخدم لضمير المتكلم صيغة (مه) بدلاً من (أز)، ولضمير الغائبين صيغة (أوان) بدلاً من (أو). والأولى خاصة بصيغ الفعل الماضي لا المضارع، أما الثانية فمستخدمة في لهجات دون غيرها.

فصل د بحثا أمرى حاضريدايه، معلوم ببه كو أمرى حاضرى به حرفا بايى دبه، وكو (با) دا ابتدادا واقع به بى علامتى أمرى يه، ژ كلامى فارسى او ژى ديسانى شش صيغه دبن،[139] مثلا وكو نها: (بده)، (بدهد)، (بدهيد)، (بدهند)، (بدهم)، (بدهيم)، امرى حاضر ژى ژ حمو افعالان بڤى قياسى جدا دبه. بزمانى كورمانجى ديسانى پينج صيغه د امرى حاضريدا ژى دبه،[140] مثلا وكو نها:(بِدەَ)، يانى مفردى مخاطبه چه مذكر چه مؤنثه، (بِدن)، يانى مفردى غايبه چه مذكر چه مؤنثه، (بِدِن)، يانى هون تثنيه وجمعا غايبان چه مذكر چه مؤنثه، (بِدِم)، يانى أز كو متكلم وحدەمه، (بِدَين)، يانى أم كو متكلم مع الغيرين ام (بدين).

▒ 19) فصل يبحث في أمر الحاضر:

اعلم أن أمر الحاضر يكون بحرف الباء، وأن الباء الواقعة في أول الفعل هي علامة الأمر في الفارسية. ويكون الفعل في ست صيغ أيضاً؛ مثل: (بده)، (بدهد)، (بدهيد)، (بدهند)، (بدهم)، (بدهيم). ويقاس عليها أمر الحاضر من الأفعال كلها.

أما في اللغة الكردية فيكون أمر الحاضر في خمس صيغ؛ مثل:

(بِدَه) للمفرد المخاطب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً. (بِدن) للمفرد الغائب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً. (بِدِن) للمثنى وجمع الغائب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً. (بِدِم) للمتكلم وحده. (بِدَين) للمتكلم مع غيره، نحن (بدين).

---

[139] - قوله أن فعل الأمر في الفارسية يكون في ستّ صيغ غير صحيح، بل هو في صيغتين. وفي المثال الذي أورده (المصدر: دادن " العطاء"، وجذره: ده) لا يصحّ غير الصيغتين: بده، بدهيد. أما الصيغ الأخرى فهي خاطئة، ليست من الأمر.

[140] - لا يكون أمر الحاضر في الكردية في خمس صيغ؛ بل هو كذلك في صيغتين كالفارسية، ويتماثلان في التركيب، ما عدا أن لاحقة أمر الجماعة هي نون ما قبلها مكسور. وسنوضح ذلك في الدراسة التحليلية.

فصل د بحثا مصدريدايه، مصدر كويا اصلى فعلى يه،[141] بى زمان وبى فاعل ومفعول مطلق عبارت ژ وى فعلى يه، مثلا وكو نها لفظ (فعل) بخو مطلق عباره ژ كرينى، لاكن مجرد ژ زمانى ومصدره، يانى جهى صدور وشق بونا افعالانه، ژ فعلان را مشتق ژى دبيژين، لورانى هنده صيغەيد، مختلفه ژ مصدران شق وجدا دبن كو هر يكى جدا جدا معنا هنه، لورا برى مجرد كرينه، پاشى ماضى تى ومضارعى واسم فاعل ومفعولى، اڤنه ژى تين (كردن) يانى مطلق كرين، و (بردن) يانى مطلق برين، و (خوردن) يانى مطلق خوارين، ايجارى افعاليد مايى حمو ژ مصدران جدا دبن، لورا مصدر دبيژين كو جهى صدورا افعالانه. اكثرى د آخريد مصاديد الفاظيد فارسيه دال و نون دبن او ژى علامتى مصدرانن.

▒ 20) فصل يبحث في المصدر:

المصدر أصل الفعل، وهو تعبير مطلق عن الفعل من دون زمان، ولا فاعل ومفعول. ولفظة (فِعْل) بحدّ ذاتها تعبير مطلق عن الفعل والإنجاز، مجرد من الزمان.

والمصدر منبع الأفعال وانقسامها، وتسمّى الأفعال مشتقّات أيضاً، لأن صيغاً متعددة مختلفة منها تُشتق من المصدر، ولكل منها معناها الخاص. إنه يكون في البداية مجرّداً، ثم يُشتق منه الماضي والمضارع واسم الفاعل واسم المفعول.

وهذه أمثلة: (كردن) أي العمل المطلق. (بردن) أي الأخذ المطلق. (خوردن) أي الأكل المطلق.

وهكذا تُشتق سائر الأفعال كلها من المصادر؛ لأن المصدر مكان صدور الأفعال. ومعظم ألفاظ المصادر الفارسية تنتهي بدالٍ ونون، هما علامتا المصدرية.

[141] - يعود المؤلّف إلى تأكيد أسبقية المصدر، وهي حقيقة في الفارسية والكردية، وبها قال نحاة المدرسة البصرية في اللغة العربية.

مصادريد افعاليد كورمانجى ژى حسيبكه وكو مصادريد افعاليد فارسيه نه الّا د آخرى واندا دال تونه[142] بلكو اكثرى يا و نون دبن،[143] مثلا وكو نها: (كرين) و (برين) و (خورين)، يانى مطلق (كرين) و (برين) و (خورين) مراده، پاشى وكو صيغه ژى جدا دبن وى وقتى فعل و فاعل و مفعول و ماضى و مضارع ژى معلوم دبه. د كورمانجيدا ژى علامتى مضارع داله د ابتدادا دبه اگر فعل متعدى به، مثلا وكو نها: (دده)، (دبه)، (دچه)، اگر فعلا لازم بى ايجارى او دال د آخرى فعليد هيه،[144] وكو نها: (سوار دبه)، (را دبه)، (را دكه)، اڤنه فعليد مضارع علامتى فعلا مضارع داله لاكن د آخرى كلمه يى دبه.

أما مصادر الأفعال الكردية فتكاد تكون كمصادر الأفعال الفارسية؛ إلا أنها تخلو من دالٍ في آخرها، وينتهي معظمها بالياء والنون؛ مثل: (كرين) و(برين) و(خورين). والمقصود هو الشراء والأخذ والأكل؛ بشكل مطلق. ثم تتمايز من حيث الصيغة؛ فيتكشّف آنذاك الفعل والفاعل والمفعول، والماضي والمضارع.

وفي الكردية أيضاً تكون علامة الفعل المضارع دالاً في بدايته؛ إذا كان الفعل متعدياً؛ مثل: (دده)، (دبه)، (دچه). أما إذا كان الفعل لازماً فإن تلك الدال تكون في آخر الفعل؛ مثل: (سوار دبه)، (را دبه)، (را دكه). هذه أفعال مضارعة أيضاً، ولكن الدال - علامة الفعل المضارع- تقع في آخر الكلمة.

---

[142] - القول بأن مصادر الأفعال في الكردية تخلو من دال في آخرها، بخلاف الفارسية، غير صحيح، بل ثمّة مصادر كثيرة جداً في الكردية تنتهي بالدال، نحو kişandin, êşandin, kelandin, nivîsandi.
ويبدو أن الدال الفارسية تقابلها تاء في الكردية أحياناً، نحو: شماردن -jimartin " العدّ"، ديدن - dîtin " الرؤية"، نوشيدن – noştin "الشرب".

[143] - لا تنتهي المصادر في الكردية بالياء والنون، بل بنون ما قبلها مكسور، نحو: axaftin, bihîstin, bijartin, firotin.

[144]- تفريق المؤلّف بين صيغتي المضارع؛ بحسب اللزوم والتعدي، وربط انتقال الدال إلى آخر الفعل بذلك غير صحيح. إن انتقال دال المضارعة يعود إلى أن هذه الأفعال مركّبة من كلمتين (اسم وفعل)، وتسمى في الكردية nexwerû، وهي ظاهرة موجودة بكثرة في اللغة الفارسية أيضاً. ويتضح ذلك في الأمثلة التي استشهد بها: سوار دبه (راكباً يصير= يركب) siwar **di**be (di- b- e) وكذلك: را دبه (قائماً يصير= يقوم). را دكه (مرفوعاً يجعل = يرفع) ra **di**ke (di- k- e). وقد ظلت الدال في بداية الفعل التالي للاسم.

فصل د بحثا اسم فاعليد الفاظيد فارسيه، اسم فاعل ناڤى فاعلى وى فعلى يه. او ژى ابتدايا مضموم دبه و د آخرى لفظى دا ژى دال و هايك دبى، مثلا وكو نها: (كوشنده)، (كوننده)، (خورنده)، اڤنه مفردين، يانى ايكو دكوژه و ايكو دكه و ايكو دخو، د اسم فاعلى فارسيدا بتنى مفرد وجمع هيه، تثنيه ژى وكو جمعى يه، لاكن مذكر و مؤنث جدا نى نن بلكو حمو ژى صيغهيكن الا تثنيه وجمع ژى هر دو يكن، مثلا وكو نها: (كوشندهكان) و (كوننده‌كان) و (خورنده‌كان)، اڤنه ژ بوى تثنيه يى ژى تى نه گوتن، يانى دو قاتل ودو ايد كو شولكى دكن و دو ايدى كو دخون، و ژ بوى جمعكى ژى تى نه گوتن، يانى جماعتكى قاتلان و شول كران و خواريان.

▒ 21) فصل يبحث في اسم الفاعل في الألفاظ الفارسية:

اسم الفاعل هو اسم فاعل ذلك الفعل. ويكون مضموماً في أوله، وينتهي بدالٍ وهاء؛ مثل: (كوشنده)، (كوننده)، (خورننده). وهي في صيغة المفرد، وتعني: قاتِل، عامِل، آكِل.

ويكون اسم الفاعل في الفارسية في صيغتي المفرد والجمع فقط. وتكون التثنية كالجمع، ولا فرق بين المذكر والمؤنث. الصيغ متماثلة كلها، ماعدا صيغة التثنية والجمع الموحدة؛ مثل: (كوشنده كان) و(كوننده كان) و(خورنده كان). هذه تُقال للمثنى؛ أي: قاتِلان، عامِلان، آكِلان. كما تُقال للجمع أيضاً؛ أي: قاتِلون، عامِلون، آكِلون

لاكن د الفاظيد كورمانجى بخو سر اسم فاعل بلفظ بتنى نابى، بلكو لازمه لفظ (اى)[145] د برى وى كلامى بى نه ذكر كرين وكو نها ژ بوى مفردان دبيژين: (اى كوشتى)، (اى كرى)، (اى خورى)، اڤنه مفردين چه مذكر چه مؤنث چه حاضر چه غايب. اما اسم فاعليد تثنيه وجمعيد زمانيد كورمانجى بغير ژ لفظ (اى) د ابتدادا د آخريدا لفظ نون وهايك دبى كو دلالت دكه كو اڤه فاعلانه تثنيه و يا خود جمعن، مثلا وكو نها: (اى كوشتنه)، (اى كرى نه)، (اى خورى نه)، يانى او تثنيه وجمعيد كو كوشتنه وكرينه وخورينه.

فصل د بحثا اسم مفعوليد الفاظيد فارسيه، اسم مفعول ناڤه ژ بوى وى طشتكى كو او فعل لسر وى طشتى و يا خو لسر وى حروفى واقع بويه،

أما في الكردية فلا يُعبّر عن اسم الفاعل بلفظه وحده، بل يجب أن يُسبق بذكر لفظ (اِى)، فللمفرد (اى كوشتي)، (اى كري)، (اى خوري). هذه صيغٌ في حالة الإفراد؛ سواء أكانت دالّةً على المذكر أو المؤنث، على الحاضر أو الغائب. أما صيغة اسم الفاعل للمثنى والجمع في اللغة الكردية فهي تبدأ ب(اى) أيضاً، وتأتي في آخرها نون وهاء تدلان على أن اسم الفاعل في حالة المثنى أو الجمع؛ مثل: (اى كوشتنه)، (اى كرى نه)، (اى خورنه)؛ أي أنها تعبّر عن المثنى والجمع من القاتل والعامل والآكل.

▓ 22) فصل يبحث في اسم المفعول في الألفاظ الفارسية:

اسم المفعول هو اسم دال على الشيء أو الشخص الذي وقع الفعل عليه.

---

[145] - هذه اللفظة الكردية (ê) هي بمنزلة اسم الموصول (الذي) أو(أل) التعريف التي تفيد الموصولية في العربية، وإذا تلاها فعلٌ أفاد معنى اسم الفاعل؛ كالأمثلة التي أوردها المؤلّف، وكقولنا في العربية: الذي قَتَلَ، للتعبير عن القاتل. وفي المثنى والجمع تأتي اللاحقة ne في نهاية الفعل، نحو: ê kuştine, ê kirine. وتجدر الإشارة هنا إلى أن اللغة الكردية لغة لصقيّة في كثير من مظاهرها اللغوية (الصرفية والنحوية)، وليست متصرّفة كالعربية، ولذلك فإنها تعتمد على سوابق ولواحق في الاشتقاق.

مثلا: مقتول، اڤه قتلا واقع بويه لسر وى حروفى، و مأكول اڤه اكلا واقع بويه لسر وى طشتى، يانى او حروف هاتيه كوشتن و او شيء هاتيه خورين اسم مفعول. اڤيه اسم مفعول د آخريدا لفظ (ها) دبه، وكو نها: (كوشته) و (برده) و (خورده)، اڤنه ژ بوى مفردانن يا ايكو هاتيه كوشتن و هاتيه برين وهاتيه خورين چه مذكر و چه مؤنث چه حاضر و چه غايب، اما ژ بوى تثنيه وجمعيد اسم معفولى د اخريدا لفظ (كان) هيه كو او علامتى تثنيه وجمعى يه، وكو نها: (كوشتكان)[146] و (برده‌كان) و (خورده‌كان)، اڤنه ژ بوى تثنيه و ياخو جمعانه، يانى او تثنيه و جمعيد هاتنه كوشتن و برين و خورين، لاكن د اسم مفعولى زمانى كورمانجيدا د آخريدا لفظ (يا) دبى او علامتى اسم مفعولى يه، وكو نها: (كوشتى) و (برى) و (گرتى)، اڤنه ناڤن ژ بوى مفرديد مقتول و برى گرتيان، يانى فرده‌ك هاتيه كوشتن و برين وگرتن چه مذكر چه مؤنث چه حاضر چه غايبه.

مثل: مقتول، حيث وقع القتل على ذلك الشخص . ومأكول، حيث وقع الأكل على ذلك الشيء؛ أي أن ذلك الشخص تمّ قتله، وذلك الشيء تمّ أكله. وعلامة اسم المفعول (هاء) في آخر الكلمة؛ مثل: (كوشته) و(برده) و(خورده).

هذه للمفرد؛ أي الذي قُتل، الذي أُخذ، الذي أُكل؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً، حاضراً أم غائباً. أما اسم المفعول في المثنى والجمع فعلامته لفظة (كان) في آخر الكلمة؛ مثل:(كوشتكان) و(برده كان) و(خورده كان). هذا للتثنية والجمع، أي اللذين قُتلا أو الذين قُتلوا، اللذين أُخذا أو الذين أُخذوا، اللذين أُكلا أو الذين أُكلوا.

اسم المفعول في اللغة الكردية ينتهي بياءٍ، هي علامة اسم المفعول؛ مثل: (كوشتي) و(بري) و(گرتي). هذه أسماء للمفرد: المقتول والمأخوذ والمحبوس؛ أي أن شخصاً قد قُتل، أُخذ، حُبس؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً، حاضراً أم غائباً.

---

[146] ـ صوابه في الرسم الكتابي (كوشته كان)، كما في المثالين التاليين اللذين أوردهما المؤلّف.

اما تثنيه و جمعيد وان ژى يا الف يا و نون دبن، مثلا وكو نها: (كوشتيان)، (بريان)، (گرتيان)، اڤنه ژ بوى تثنيه وجمعيد اسم مفعولانه، يانى اڤنه اسمن ژ بوى تثنيه وجمعيد مقتولان وشيىء برى ومحبوسان چه مذكر چه مؤنث چه حاضره و چه ژى غايبه.

فصل د بحثا نهى يدانه، معلومى ته ببه كو نهى بمعنا منعه، يانى منعا فعلا شولكى يه. او ژى عكسا امرى يه، لورا او امرى بفعلا وى شولى يه. لاكن نهى منعا فعلا وى يه، مثلا د عربيدا وكو نها: افعل لا تفعل، يانى بكه ويانى مكه، لاكن اڤ نهى ژى د زمانى فارسيه وكو لسانى عربى اداتى نهى هبن كو علامتى نهى ونفى نه، علامتى نهى و نفى أڤ هر دو حروفن (م)، (ن) او هر دو حروفژى مخصوصى فعلا مضارعن، لورا نهى ژى وى د حال واستقبالدا بى كو خاصه بفعلا مضارع، لاكن ميم ژى خاصه بحالى، وكو نها: (مكن)؛ ژ بوى مفردى حاضرى مخاطبه، يانى بلانى نه كه مفردى حاضرى مخاطبه چه مذكر چه مؤنث، د نهادا حاضرا

أما تثنيتها وجمعها فيكون بإضافة (يا) أو (يان)؛ مثل: (كوشتيان)، (بريان)، (گرتيان). هذه صيغ لتثنية اسم المفعول وجمعه، تدل على المقتولَين والمقتولِين، وعلى الأشياء المأخوذة والمحبوسة مثناةً أو جمعاً؛ سواء أكانت مذكرة أم مؤنثة، حاضرة أم غائبة.

23) فصل في النهي:

ليكن معلوماً لديك أن النهي بمعنى المنع؛ أي منع حصول فعل. هو عكس الأمر، لأن الأمر يطلب تنفيذ الفعل، بينما النهي يمنعه؛ كما في العربية: افعل، لا تفعل. وللنهي في اللغة الفارسية –كما في العربية- أدواتٌ تكون علاماتٍ للنهي والنفي، هما الحرفان: (م)، (ن). وهما مخصوصان للفعل المضارع، لأن النهي يكون في الحاضر أو المستقبل، وخاصاً بالفعل المضارع. الميم خاص بالحاضر؛ مثل: (مكن) للمفرد الحاضر المخاطب؛ أي: لا تفعل، للمفرد الحاضر المخاطب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً.

(مكونيد)،[147] ژ بوى تثنيه وجمعيد حاضريد مخاطبنه مذكر ومؤنث، يانى هون نكن أى تثنيه وجمعيد حاضريد مخاطبه مذكر و مؤنث، د نهادا يانى حاضرا (نكوند) ژ بوى مفردى غايبه يه چه مذكر چه مؤنث.[148] لاكن د زمانى استقبالدا يانى ژ نها بشوڤه بلانى او مفرد وى شولى نكه، (نكونند) ژ بوى تثنيه وجمعيد غايبنه ژ حضورى يانى بلانى او تثنيه وجمعيد مذكر ومؤنثان كو غايبنه اوى شولى نكن. نهيا كورمانجى ژى حسيبكه كو او ژى مثلى نهيا فارسييه، أو ژى بميم و نونه وكو نها دبيژى: (مكه)، (مكن)، (نكه)، (نكن)، (ناكم)، (ناكين).[149]

(مكونيد) للمثنى والجمع الحاضر، المخاطبين، في المذكر والمؤنث؛ أي: لا تفعلا، لا تفعلوا، للمثنى والجمع الحاضر، المخاطبين، في المذكر والمؤنث.

(نكوند) للمفرد الغائب؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً، في الزمن المستقبل؛ أي: من الآن فصاعداً دعه –ذاك المفرد- لا يفعل ذلك الفعل.

(نكونند) للمثنى والجمع الغائب؛ أي: دعهما أو دعهم أو دعهنّ –أولئك الغائبين- أن لا يفعلوا ذلك الفعل.

والنهي في الكردية يكون كما في الفارسية. هو بالميم والنون أيضاً؛ مثل: (مكه)، (مكن)، (نكه)، (نكن)، (ناكم)، (ناكين).

---

[147] - (مكونيد) أخطأ في مدّ الضمّ، وإبدالها واواً، والصواب كما ذكرنا (مَكُنيد).

[148] - (نكوند) خطأ، صوابه (نَكُن) للمفرد الغائب.

[149]- أداة النهي في الكردية ميمٌ مفتوحة في أول فعل الأمر، وتقتصر على المخاطب (في الإفراد والجمع)، نحو: bike "افعلْ": meke "لا تفعل، لا تفعلي"، mekin "لا تفعلا، لا تفعلوا، لا تفعلن".

فصل د بحثا غايبدانه و ضمايريد واندايه، لورا ضميرا غايب وحاضران جدانه، لاكن فرقا مفردى و تثنيه و جمعى هنه لاكن فرقا مذكر ومؤنثى نابى، وكو نها: (او)، يانى مفردى غايبه، (اونان)، (اونها) يانى تثنيه يا غايبا مذكر و مؤنث، وجمعكى مذكر ومؤنثيد غايبه. ضمايريد غاييبيد زمانى كورمانجى ژى حسيبكه وكو زمانى فارسييه: (أو)، (أوى)، (وان)، (اوان) ضمايريد غايبه اڤنه معلومى تيه.[150]

فصل د بحثا ضمايريد حاضرەيه،معلومى ته ببه كو ژ بوى حاضران ژى مخصوصه ضمير هين، وكو نها:(تو) و(من) و(ما) و(شما) يه، يانى(تووَ)، (أز)، (أم)، (هون)، اڤ ضميرەنه زاف مثال هين لاكن هنده قدر ژ بوى مبتديان كافى يه،تفصيلا وان ژ كتيبيد صرفى معلومى ته دبى.[151]

---

24) فصل يبحث في الغائب وضمائره:

إن ضمائر الغائب والحاضر مختلفة. وثمّة فارق بينها؛ من حيث الإفراد والتثنية والجمع، ولكنها لا تختلف في التذكير والتأنيث. وهي: (او) للمفرد الغائب. (اونان) (اونها) للمثنى الغائب، المذكر والمؤنث، ولجمع المذكر والمؤنث الغائب. وضمائر الغائب في اللغة الكردية هي كما في الفارسية، وهي: (أو)، (أوى)، (وان)، (أوان). هذه هي ضمائر الغائب.

25) فصل يبحث في ضمائر الحاضر:

ليكن معلوماً لك أن هناك ضمائر خاصة بالحاضر، هي: (تو) أنتَ، (من) أنا، (ما) نحن، (شما) أنتم. وهي في الكردية: (تووَ)، (أز)، (أم)، (هون). وثمّة أمثلة كثيرة على هذه الضمائر. لكن هذا كافٍ للمبتدئين، ويمكن الاستزادة من تفصيلاتها في كتب الصرف.

---

[150] ـ لقد أورد الصيغ الكردية بشكل صحيح، وهي تختلف عن الفارسية في صيغة ضمير الجماعة الغائبين: (ايشان) في الفارسية، (أو، وان، أوان، wan , ewan ew) في الكردية.

[151] ـ يذكّر هذا الكلام بما ذكره في خاتمة حديثه عن الحروف، ولكنه وجّه الطلبة المبتدئين هناك إلى كتاب معيّن، هو كتاب الصرف لسعد الدين التفتازاني، بينما لم يصرّح هنا باسم كتاب معيّن.

فصل د بحثا اسما لغتى فارسيه، معلومى ته ببه كو اسميد ڤى زمانى ژى مفرد و تثنيه و جمع دبن، لاكن مذكر ومؤنث فرق چونه،[152] وكو نها: (غوك) مفرده، (غوكان)، (غوكها) جمعه چه مذكر چه مؤنث، اڤ لفظ (ها) يا كو د آخرى اسميدا تى تن او علامتى جمعى نه، وكو نها: (ادمها) و (كبتها) ايدى مايى ژى لڤى قياسى يه، اسمايد كورمانجى ژى مفرد جدانه، وكو نها: (مرف) و (دار) و (هسپ) اڤنه مفردين يانى فردك ژ ڤانا، لاكن تثنيه و جمعيد وان ژى وكو فارسيان بالف ونونان تى تن وكو نها: (مرفان)، (داران)، (هسپان) اڤنه ژ بوى تثنيه يى ژى و جمعى ژى تى تن وفرقا مذكر ومؤنثى ژى نابى، يانى ژ ڤانا هر دو و يانى ژ ڤانا جماعتك هر دو ژى دبن.

▒ 26) فصل يبحث في الاسم في اللغة الفارسية:

اعلم أن الاسم في هذه اللغة أيضاً يكون مفرداً أو مثنى أو جمعاً، ولكن صيغته لا تختلف بين المذكر والمؤنث؛ مثل: (غوك) مفرد، (غوكان)(غوكها) جمع للمذكر والمؤنث. ولفظة (ها) الواردة في آخر الاسم هي علامة الجمع؛ مثل: (ادمها) و(كبتها). وقِس الأسماء الأخرى عليها.

والأسماء في الكردية تكون مفردةً؛ مثل الأسماء: (مرف) و(دار) و(هسپ) الدالة على شخصٍ وشجرةٍ وحصانٍ واحد. ويكون تثنيتها وجمعها –كما في الفارسية- بألف ونون؛ مثل: (مرفان)، (داران)، (هسپان). وهي للمثنى والجمع معاً، ولا فرق فيها بين المذكر والمؤنث.

[152] - أي أنه لا توجد في الفارسية علامة شكلية خاصة بالاسم المؤنث تميّزه عن المذكر، نحو: برادر "أخ"، زن "امرأة".

فصل معلومی ته ببه کو د الفاظید فارسیه ژی وکو زمانی عربی اسماء الاشارة هین، وکو نها دبیژی: (این) ژ بوی حاضری مفرد (اینها) ژ بو تثنیه وجمعید حاضران، (آن) ژ بوی مفردی غاییه، (آنها) ژ بوی تثنیه وجمعید غاییان، (او) او ژی ژ بوی مفردید غاییه نه، (اونها) او ژی ژ بوی تثنیه وجمعید غاییانه اسماء الاشارة وهم اسماء الاشارەتید کورمانجی ژی هین، وکو نها: (اڤ) ژ بوی حاضری مفرد چه مذکر چه مؤنث، (اڤنه) و (اڤانا) ژ بوی تثنیه و جمعید حاضران بلا فرق، (أو) ژ بوی مفردید غاییه نه بلا فرق، (وَهَ) ژ بوی مفردی مخاطبی حاضرەیه بلا فرق، (وان)، (اوان) اڤ هر دو ژی ژ بوی تثنیه وجمعید غاییانن بلا فرق.

▓ 27) فصل [في أسماء الإشارة]:

ليكن معلوماً لديك أن الفارسية كاللغة العربية تحتوي على أسماء الإشارة. وهي: (اين) للحاضر المفرد. (اينها) للحاضر، المثنى والجمع. (آن) للمفرد الغائب. (آنها) للغائب، المثنى والجمع. (او) للمفرد الغائب أيضاً. (اونها) للغائب، المثنى والجمع أيضاً. هذه هي أسماء الإشارة.

وتحتوي الكردية أيضاً على أسماء الإشارة. وهي:

(أڤ) للحاضر المفرد؛ سواء أكان مذكراً أم مؤنثاً. (أڤنه) و(أڤانا) للحاضر، المثنى والجمع، بلا فرقٍ. (أو) للمفرد الغائب، بلا فرقٍ. (وَهَ) للمفرد المخاطب الحاضر، بلا فرقٍ. (وان)، (أوان) للغائب، المثنى والجمع، بلا فرقٍ.

فصل د بحثا ندادايه، معلومى ته ببه ندا بمعنا گازى كرنه، يانى گازى فردەكى ويا جماعتكى بكى، او ژى مخصوص صرفا ندايى هيه. د لسانى عربيەدا (يا) و (وا)، وكو نها دبيژى: يا عبد الله، وا احمد، يانى بحرفا ندايى گازى ڤان مروڤان دكى فردا فردا. د ندابيدا ژى تثنيه وجمع دبى وكو نها دبيژى: يا عبد اللهين، و يا احمدين، تثنيه، و يا عبد اللهون، و يا احمدون، د منادا جميعدانه.[153] د لسانى فارسيه حرفا ندايى لفظ (اَىْ) وكو نها دبيژى: (اي سيّد) و (اى سيّدە)، سيّد اولادى رسولى نير، سيده اولاد رسولى مى، هايا د آخريدا علامتى تأنيثى يه، د زمانى كورمانجى ژى حرفا ندايى لفظ (أو)[154] وكو نها: دبيژى: أو محو، أو عيشى، يايا د آخرى علامتى تأنيثى يه.[155]

▒ 28) فصل يبحث في النداء:

ليكن معلوماً لديك أن النداء هو دعوة فرد أو جماعة، وله حالات صرفية خاصة. وحروف النداء في اللسان العربي اثنان، هما:(يا)، (وا)؛ مثل: يا عبدالله، وا أحمد. فبحرف النداء تمّت دعوة هذين الشخصين؛ فرداً فرداً. ويمكن نداء المثنى والجمع أيضاً؛ مثل: يا عبد اللهين، ويا أحمدين للمثنى، ويا عبد اللهون، ويا أحمدون لنداء الجماعة.

والنداء في اللغة الفارسية يكون بلفظ (اَىْ)؛ مثل: اى سيّد، اى سيّده. سيّد تدل على حَفَدة الرسول الذكور، بينما سيّده تدل على حَفَدة الرسول الإناث، فالهاء الموجودة في آخر الكلمة هي علامة التأنيث. والنداء في اللغة الكردية يكون بلفظ (أُو)؛ مثل: أُو محو، أُو عيشى. والياء الموجودة في آخر الكلمة هي علامة التأنيث.

---

[153] - سبق أن أشرنا إلى خطأ المؤلّف في تثنية اسم العلم المركّب وجمعه، فإذا كان الاسم العَلَم مركّباً تركيباً إضافياً فإن تثنيته وجمعه تكون للجزء الأول منه. كما أن المنادى المفرد العلم يكون مبنياً على الضم، ولذلك فإن صواب شواهده - ماعدا الأخير، فهو صحيح- هو: يا عبدَي الله، يا أحمدان (للمثنى)، يا عبيدَ/عبادَ الله.

[154] - يقصد بأداة النداء في الكردية الأداة O ...، وثمّة أدوات أخرى مستخدمة للنداء: wa وهي (وا) العربية، ey, hey وهما (أَي) العربية، ax وتقابل (آهٍ) في العربية. راجع: Tan, Samî: Rêzimana Kurmancî. r.390.

[155] - الياء الموجودة في آخر الكلمة (المنادى المؤنث) ليست ياءً، بل إمالةٌ نحو الكسر(عيشى Eyşê).

فصل د بحثا استفهاميد د لسانى عربيەدا، استفهام اوه كو دخوزه كو طشتكى پرسْيار بكه و فهم بكه كو بويه و يانى نه بويه، حرفا استفهامى ژى همزەيه، وكو نها دبيژى: أ جاء فلان، يانى فلان مروف هاتييه، بڤى حرفى دخوزه كو فهم بكه كو او فلان هاتيه و يا خود نهاتيه، استفهام د زمانى فارسيه و كورمانجيدا هر دوكان ژى بلفظ (آيا)[156] وكو نها دبيژى: (آيا فلانه كار تمام شد)، يانى دخوزه كو بزانه عجب او شولا معلومه تمام بو و ياخو نه بويه، اڤژى استفهاما فارسيه. د زمانى كوردى ژى، وكو نها دبيژى كو: (آيا سرى هيڤى بويه)، اڤژى استفهاما كورمانجيه.

---

29) فصل يبحث في الاستفهام:

الاستفهام في اللسان العربي هو الاستعلام عن شيء لفهمه؛ سواء أكان قد حصل أم لم يحصل بعد.

وحرف الاستفهام هو الهمزة؛ مثل: أ جاء فلان. فهو بالهمزة يريد أن يعلم ويفهم إن كان فلان قد جاء أم لم يجيء.

والاستفهام في اللغتين الفارسية والكردية كليهما يكون بلفظ (آيا)؛ مثل: آيا فلانه كار تمام شد. أي أنه يريد أن يعلم إن كان ذلك العمل قد تمّ أم لم يتم. هذا هو الاستفهام في الفارسية.

أما في اللغة الكردية فمثاله (آيا سرى هيڤى بويه). هذا هو الاستفهام في الكردية.

---

[156]- إن ربطه بين اللغتين في مبحث الاستفهام، وتأكيده ذلك بلفظة (كليهما) غير صحيح، وسنوضح ذلك في الدراسة التحليلية.

فصل د بحثا مضاف ومضاف اليه دانه، اڤ مضاف ومضاف اليه د حمو لساناندا هيه و لازمه،[157] يانى نسبت طشتكى ببال يكى دنى ددى او طشتى برى مضاف دبيژين او طشتى پاشين مضاف اليه دبيژين، يانى نسبتا شيئيكى ببال شيئيكى ددى، وكو نها دبيژى: غلام امير، غلام مضافه و امير مضاف اليه يه، يانى غلامى مير، و ابن يزيد، ابن مضافه و يزيد مضاف اليه يه، يانى كورى يزيد، اڤه نسبت غلامى ببال اميرى، و نسبتا ابن ببال يزيديڤه هبه. اڤ مضاف ومضاف اليه د زمانى فارسيه و كورديه ژى هين، لاكن د فارسيەدا تو علامتى نسبتى تو نى نه، بلكو ژ روشا كلامى معلوم دكه مضاف ومضاف اليه يه، وكو نها دبيژى: (اسپ خواجه) و (فرزند ملا)،[158]

▒ 30) فصل يبحث في المضاف والمضاف إليه:

إن حالة المضاف والمضاف إليه موجودة في الألسنة كلها، وضرورية. وهي نِسبة شيء إلى شيء آخر، يسمى الأول مضافاً، والثاني مضافاً إليه. أي نِسبة شيء إلى شيء آخر؛ مثل: غلام أمير، غلام مضاف، وأمير مضاف إليه. ومثل: ابن يزيد، ابن مضاف، ويزيد مضاف إليه. وهكذا تمّت نسبة الغلام إلى الأمير، ونسبة الابن إلى يزيد.

حالة المضاف والمضاف إليه هذه موجودة في اللغتين الفارسية والكردية أيضاً. في الفارسية لا توجد علامة خاصة للنسبة، بل يتضح المضاف والمضاف إليه من سياق الكلام؛ مثل:(اسپ خواجه) و(فرزند ملا).

---

[157] ـ موضوع الإضافة ليس من مباحث الصرف؛ بل النحو. كما إن أنواعها وأحكامها في العربية أوسع بكثير مما ذكره المؤلّف.

[158] ـ لا نجد علامة خاصة بالمضاف في الفارسية في الكتابة، ولكنها عند اللفظ كسرة خفيفة تلحق بآخر حرف في الاسم، مثل: درختِ سيب "شجرةُ التفاح"، وكذلك تكون الصفة في الفارسية، مثل: كتابِ جديد "الكتابُ الجديدُ"، ويتمّ تمييز المقصود من سياق الكلام. راجع الطرازي، عبد الله مبشر: المختصر في قواعد اللغة الفارسية. ص28. حلمي، أحمد كمال الدين: المرجع في قواعد اللغة الفارسية. ص66.

لاكن د زمانى كورمانجيدا علامتى اضافه يى (يايه) د آخرى مضافيدا لفظ دبى، او علامته اڤنه مضاف ومضاف اليه نه، مثلا وكو نها: (هسپى خواجه)، (كورى ملا)، (غلامى مير) اڤ يايه دلالت دكه كو اڤنه مضاف مضاف اليه نه.

فصل اڤه ژى مجرد د بحثا نسبتى مثلا وكو مروڤكى و يا خو مالكه نسبت بدى ببال جهكى، او ژى د هر سى لساناندا ژى بلفظ (يا) دبى و ژ وى يايى يايا نسبتى دبيژين، وكو نها: بغدادى، يانى اڤ مروڤ منسوبه ببال بغدايى و ژ اهلى وى درى يه، د لسانى فارسيه و كورديدا ژى (بصره‌وى) فارسى، (شامى) بكوردى.[159]

أما في اللغة الكردية فتكون علامة الإضافة (ياء) في آخر المضاف، وهي علامة تدل على أن الاسمين في حالة المضاف والمضاف إليه؛ مثل: (هسپى خواجه)، (كورى ملا)، (غلامى مير). هذه الياء تدل على أنهما مضاف ومضاف إليه.

▒ 31) فصل يبحث في النسبة:

النسبة هي أن تنسب شخصاً أو أسرة إلى مكان. وهي تكون في الألسنة الثلاثة بلفظ (الياء)، وتسمى ياء النسبة؛ مثل: بغدادي؛ أي أن هذا الشخص ينتسب إلى بغداد، وهو من أهلها. وكذلك في اللسانين الفارسي والكردي؛ مثل (بصره وي) في الفارسية، (شامي) في الكردية.

[159]- ومن أمثلة النسبة في الكردية أيضاً: ... Botî, Xerzî, Batmanî, Mêrdînî, Amûdî أي: بوطي، خَرْزي، باطماني، ماردیني، عامودي...

فصل ختم الكتاب، معلومى ته به بى اى طالبى علم صرفى كو اڤ علمه زيده فنكى مشكله و زاف صيغه و اعلال و تبدلات و ضمير و كيفيات هين، لازمه كو تو بجدّ و سعى دقت و غيرت بكى.

اڤنه بعض قواعديد جزئيه بون كو من بحيث القدرت تنظيم كرى يه، لاكن اڤنه جزوى نه، بجزوى كل حاصل نابى، لازمه تو كتيبيد صرفيه بخونى ايجارى باصل و فرع قواعيد صرفيه معلومى ته دبى، يانى علم صرف مطلق ژ حمو علمان چتين تره،

[خاتمـــة الكتاب]

فصل خُتم الكتاب. ليكن معلوماً لك أيها الطالبُ علم الصرف أن هذا العلم فنٌّ ذو مشكلات عديدة، وفيه كثير من الصيغ والإعلال والتبدلات والضمائر والكيفيات، ويجب عليك أن تهتم به بجدّ وسعيودقّة وهمّـة.

كانت هذه بعض القواعد الموجزة التي صنّفتها بحسب قدرتي. ولكنها جزئية، وبالجزء لا يتمّ تحصيل الكل. عليك أن تقرأ كتب الصرف لتعرف أصول قواعد الصرف وفروعها. إن علم الصرف أصعب من العلوم كلها على الإطلاق.

لورانى شاعريد تركان گوتنه كو اڤ بيتا تركى د علم صرفيدا – بيت:[160]

صرفنك اعلالى چوقدر بر دميردن باش كرك

اقويان درّاك كرك يا اقودان قرداش كرك

ايجارى بهر وجهى موقوف دقت و سعى و غيرەتا طالب

والله الموفق والمستعان على كل الامور

لذا قال أحد الشعراء الترك هذا البيت التركي في علم الصرف:

صرفنك اعلالى چوقدر بر دميردن باش كرك

اقويان درأك كرك يا اقودان قرداش كرك

لذلك فهو يحتاج من الطالب دقّة وسعياً واهتماماً، بالوسائل كلها.

والله الموفق، والمستعان على كل الأمور

[160] - ومعناه: في الصرف حالات إعلال كثيرة، لذا يجب على متعلّمه أن يكون صلباً كالحديد، كما يجب أن يكون الأخُ المعلّمُ راسخاً في علمه.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİTABIN İNCELEMESİ

Bu çalışma, yazma kitabın hem şekli hem de kapsamı açısından daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla, metniyle ilgili olan genel konuları açıklamayı hedeflemektedir. Biraz da kitapta arz edilen özellikle yazarın vecîz bir şekilde açıkladığı konuların sayısını incelemektedir.

Yazarın arz ettiği bütün konuları ele almak mümkün değildir. Çünkü müellifin asıl mesleği öğretimle ilgili olduğu için, bu kendisini pek çok sarf konuları üzerinde durmaya sevk etmiştir. Özellikle İslamî dinî medreselerde Kürt öğrencilerin seviyelerine uygun vecîz Arapçayı öğretmek müellifin amacı olmuştur. Bu durum Arapça sarfında yeni bir kitabın ortaya konmasını gerektirecektir. Ama bu ayrı bir konudur ve bu çalışmanın amacı değildir.

Görünüşe bakılırsa müellifin Farsça ve Kürtçenin sarfından sunduğu konularda durum biraz farklıdır. Çoğu daha fazla açıklanmaya, genişletilmeye ve Arapçayı okuyucunun zihnine yaklaştırılmaya ihtiyaç duymaktadır.

3.1. KİTABIN TARİFİ

Bu araştırmanın konusu olan Ali Teramâhî'nin *"Kitâbu's-Sarf bi'l-Luğati'l-Kurdiyye"* isimli eserini, sarf konusunda yazılmış bir elyazması olarak tarif etmek mümkündür. Büyük bir bölümünde Arapça sarftan bahsetmektedir. Az bir kısmında da Farsça ve Kürtçenin sarfından söz eder.

Ali Teramâhî kitabını 16. Yüzyılın sonlarında Kürtçe (Kurmanci Lehçesi) telif etmiştir. Van vilayetine bağlı Miks kazasının yakınındaki Teramâh isimli köyündeki medresesinde öğrencilerine Arapça öğretmek amacıyla yazmıştır. Bu kitabı genel olarak Kürt beldelerinde (doğudaki) İslamî dinî medreselerde okutulmuştur. Dinî ilimlerin anlaşılması için Arapçanın temel bir araç olması hasebiyle, bu medreselerde Arapçaya büyük bir önem verilmiştir.

3.2. KİTABIN YAZILIŞ AMACI

Müellif çalışmasının mukaddimesinde sarf ilminin önemini ve öğrencinin sarfta güçlenmesinin zaruretini vurgular. Öğrencinin hem doğru konuşabilmesi hem de doğru telaffuz edebilmesi için uygulama yapması gerekmektedir. Çünkü sarf ilmi olmaksızın doğru konuşma gerçekleşmez. Bu esnada müellifin, örneklerini Arapça ve Farsça olarak sunduğu halde, Kürtçe sarf kitabını ortaya koymadaki niyetini açıklaması gariptir. Müellif kitabını iki kısma ayırır. Birinci kısmı Arapça sarfa tahsis eder. Bu kitabın büyük bir bölümünü oluşturur. İkinci kısımda ise, Farsça sarfın konularından söz eder ve konunun bitiminde Kürtçedeki mukabilini arz eder. Bundan dolayı başlangıçtaki niyetine aykırı olarak hareket ettiğini görüyoruz. Zira Kürtçe çok az bir özenle şekillendirilmiştir.

Yazdığının sonunda Arapçadaki isimden söz eder ve amacının yeni başlayan Kürt öğrencilere (Arapça sarf ilminin kaidelerini bilmeleri ve bu kaideleri imkân ölçüsünde Farsça ve Kürtçeye uygulamaları için) bunu öğretmek sonra da sarf ilmini Arapça olarak temel kitaplardan öğrenmek ve onu anlamak olduğunu belirtir. Sarf ilmiyle ilgili olarak pek çok tafsilatlı kitap vardır. Dolayısıyla sarf ilminin alimi olabilmeleri mümkündür. Müellif, çalışmasının kısa ve öz olduğunun, amacını tamamıyla karşılamadığının farkındadır. Gelecekte sarf ilminde derinşlemek gerekir.

Yazmanın müstensihi Mellâ Mahmûd Bâyezîdî de mukaddimesinde Ali Teramâhî'nin bu kitabını yazma amacını açıklar. O, -dolaylı olarak- onun gayretini över. Çünkü Kürt öğrencilere ve fakihlere sarf ilminin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Halbuki Arapça kitapları tedrisatları esnasında bir takım zorluklarla karşılaşıyorlardı. Mesela Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin 'İzzî olarak meşhur olan kitabını şerh eden Zencânî'nin kitabında, Çârperdî'nin nahiv konusundaki el-Muğni kitabında,

Sa‘duddîn el-Mervezî’nin Hadâiku’d-Dekâik fî Şerhi Risâleti ‘Allâmeti’l-Hakâik kitabında karşılaştıkları zorluklar gibi. Bâyezîdî, kitabın kabul gördüğünü ve ihtimamla karşılandığını ve Kürt öğrenciler nezdinde arzulanan bir ihtiyacı karşıladığını da vurgular.

Buradan kitabın sadece öğretim amacıyla yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı müellif kitabın mucîz, basit ve yeni başlayanların seviyelerine uygun olmasına gayret göstermiştir. Onun için kitabı öğrencilerinin anadilleriyle (Kürtçe) ve yörelerinin lehçesiyle (Kurmanci) yazmıştır.

3.3. MÜELLİFİN METODU

Müellifin kitabında takip ettiği metot, öğretim amacına yöneliktir ve son derece basittir. Kitabında konularını özellikle Arapçaya göre dağıtmaya çabalamıştır. Bu da kaynaklarda yaygın olarak görülen metoda yani kelimenin üç çeşidine (isim, fiil, harf) göre 16 konudur. Harfler sarf çerçevesinde ele alınmadığı halde, o harfleri ihmal etmemiştir.

Farsça ve Kürtçeyle ilişkisine gelince, bu açıdan tertibi karışıktır (fiil, müştak isim, nehiy, zamirler, isim). Ona, üslûp ve nahivle ilgili olan üç konu daha (nida, istifam, izâfet) eklemiştir. Kitabı nispetten söz ederek bitirmiştir. Bunun için bu metodunda uyduğu bir kaynağın olması mümkün değildir. Aksine kendisine has bir metot uygulamıştır. Öğrenciye uygun ve yeterli gördüğü bir şekilde konuları işlemiştir.

3.4. DİL VE YAZI

Müellif kitabını, kendi yurdunda (Van Gölünün güneybatısı) kullanılan Kürt diliyle yazmıştır. Şimdi, kendisinde önce Kürtçenin yazıda kullanılıp kullanılmadığını bilmiyoruz. Buradan onun çalışmasının önemi ve Kürt dili tarihi çerçevesindeki öncülüğü ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de Kürtlerin yaşadığı yerlerde yaygın olan Kurmanci lehçesini örnek almıştır. Bundan dolayı onda, lehçelerle ilgilenen kişinin, o lehçeyi konuşanların coğrafi bölgelerine göre kolaylıkla ayırt edebileceği ince lehçesel özellikler vardır. Bunlar basit farklılıklardır ve anlaşmada herhangi bir engel teşkil etmez. Bu yazma eser üzerinde çalışırken, bu durumu açıkça

fark ettim. Çünkü daha farklı ve daha uzak bir Kürt bölgesinde büyümeme rağmen, anlamada herhangi bir zorlukla karşılaşmadım.

Buradan müellifin bu ilmî çalışmasında, basit ve açık bir üslûp kullanmaya ve Mellâ Cezîrî ve Faki Teyrân gibi kendi çağdaşları olan Kürt şairlerin zaman zaman kullandıkları gibi, nadir ve yabancı kelimeleri kullanmaktan uzak durmaya çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Sunduğu metot, onun açısından mantıklıdır ve sonuç elde etme ilkesine dayanmaktadır. Bundan dolayı müellif önce bu ilmî konuyu özetleyerek ve kısaltarak takdim eder. Sonra da onu açıklayacak ve ona delil olabilecek örnekleri ekler.

Onun yazımında Kürtçe-Arapça (Kurdo-Arabic) olarak bilinen özel bir metodu yani Kürtçe metinleri Arapça harflerle yazma metodunu uyguladığı fark edilir. Ali Teramâhi'nin yaşadığı asırdan sonra Kürtçe olarak yazılan bütün şiir ve nesirlerde bu metot kullanılmış ve günümüze kadar devam etmiştir. Latin Alfabesinin kullanımı ise yavaş yavaş başlamış, birkaç din alimi veya eski yazma eser müstensihinin yazdıklarıyla sınırlı kalmıştır. Daha sonra 1932'de Celâdet Bedirhân'ın Kürtçe dergi çıkarmasından ve yazımda bu alfabeyi kullanmaya çağırmasından sonra Kürtler arasında Latin alfabesi kullanılmaya başlanmıştır.

Kürtçe-Arapça yazı, Arapçada mevcut olmayan bazı Kürtçe seslerin (p, j, g, v, ç, gibi) düzenlendiği Arapça bir yazıdır. Bu yazıda kesreye doğru imaleyi göstermek için ی harfinin kullanılması da böyledir. Mesela; مفردی، مذکری، علمی صرفی gibi. Bazen de ortada gelen hemzenin yâ'ya dönüşmesi (طایفا) gibi yâ'dan bedel olur. Mesela, Kurmancî, Bezânî gibi. Bazen تاء harfi طء harfine dönüşür. طشتك gibi[161].

Kürt aydınların bu yazı çeşidini kullanması, Arapça ve İslamî ilimleri öğrenmeyi önemsemeleri, müfredat açısından Arapçadan gerçekten büyük oranda etkilenmeye yol açmıştır. Bundan dolayı bir satırda bile Arapça kelimeleri bulabiliyoruz. Bazen Kürtçe siğalarda kelimenin Arapça asıllı olduğu gizlenmeyecek

[161] Abdurrahman Adak, Di Elîfbêya Kurdî-Erebî de Rênivîsên klasîk û Nûjen, Mulemma 2, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2013, 63-75.

kadar kısmen tasarrufta bulunulmaktadır. Bunu açıklığa kavuşturmak için kitabın ilk parçasını buraya almak istiyoruz:

اعلم تو بزان **ای مفردی مذکری مخاطب** کو ذ بوی **طایفا** اکرادان را ذی **لازمه** کو بزمانی کورمانجی او ذ **علمی صرفي** بزانن. لورا **بنا واساسا** حمو **علمان** لسر **علمی صرفی** یه. **علم حسیب**که وکو **میزینه** ذ بوی **علومید** مایی را **فنونید** به **علم صرف** تی نه **وزناندین** کو درست **وغلطیا** وی **علمی وخبر**دانا وی **کلامی** راست ودرست ببه. لورا وکو طشتك نه ایته **وزناندین** کسك **تمام** وکیماسیا وی نزانه. بس وکو هایه **واجبه** کو مروف **علمی صرف** بزانه دا **تکلم وخبر**دانا راست ودرست ببه[162].

"Ey müfret, müzekker muhatap! Bilmelisin ki Kürt topluluğunun, sarf ilmini de Kürtçe olarak bilmeye ihtiyaıvardır. Bütün ilimlerin binası ve esası sarf ilmi üzerine kurulmuştur. Onu diğer ilimler ve sanatlar için ölçü olan bir ilim sayabilirsin. Bir ilimde doğru ile yanlışın ortaya çıkması ve bu kelamla konuşmanın doğru olabilmesi için onun sarf ilmiyle ölçülmesi gerekir. Bunun için ölçülmeyen bir şeyin doğruluğu ve ayıpları bilinemez"**.**

3.5. ÖRNEKLER VE DELİLLER

Müellif sarf ilminin kaidelerini açıklayan pek çok örnek vermiştir. Anlamı zihinlere iyice yerleştirmek için bu örnekler genel olarak Kürtlerin günlük hayatlarından alınmıştır. Kürtler arasında yaygın olan Hasan, Yûsuf, Abdullah, Fatma, Hatice, Ayşe, Zeynep… özel isimleri; kalem, bayrak, ağaç, kılıç, yay, mızrak gib cins isimleri; çalmak, öldürmek, dövmek, yardım etmek, yapmak, binmek, yuvarlamak gib fiilleri; Talha, Üsâme, Habeş gibi yabancı isimleri kullanmıştır.

Müellif, "Tasrîf" kitabından farklı olarak, harflerden bahsederken basit bazı cümleler hariç genel olarak örnekleri, Kur'an-ı Kerîm ve şiirden getirdiği delilleri

[162] Metinde koyu (bold) olarak yazılan Arapçadır.

cümle içinde vermez. İki kitabını birbiriyle karşılaştırdığımızda, örnekler ve deliller açısından aralarında zikre değer bir benzerlik göremedik.

3.6. KAYNAKLARI

Kitapta kaynaklarına yönelik herhangi bir işaret yoktur. Fakat ifade biçimi, ikinci kitabında uzun uzun açıklamaya kalktığı "Tasrîfu'l-'İzzî" kitabının üslûbunu çağrıştırmaktadır. Müellif örneğe önem verir ve öğrencileri örneklere özen göstermeye yönlendirir.

3.7. KİTABIN KONULARI

Müellif çalışmasına genel bir mukaddimeyle başlamıştır. Mukaddimesinde sarf ilminin tarifini, önemini, her üç dilde ilkelerini beyan etmenin ehemmiyetini açıklamıştır. Sonra kelimenin kısımları konusu üzerinde durmuştur.

Bundan sonra 31 konu arz etmiştir. Müellif bu konuları fasıl olarak isimlendirmiştir. Bu fasılların çoğu kısa ve son derece vecîzdir. Fasılların sayıları bakımından bir yönüyle Arapça sarfı ilgilendirenlerle bir münasebetinin olduğu görülmektedir. Bunlar 16 fasıldır. Diğer bir yönden de Farsça ve Kürtçe sarfıyla ilgilidirler. Bunlar da 15 fasıldır. Fakat Arapça sarf fasılları hacim açısından kitabın dörtte üçünü oluştururlar. İleri de bu konu müstakil olarak ele alınacaktır.

Yazma nüshayı tahkîk ve tercüme ederken, ona nüfûzu kolaylaştırmak için her faslın başına ayırt edici işaretler ve rakamlar koydum.

3.7.1. Arapça Sarf Hakkında

Kitapta incelenen Arapça sarf konularını şu şekilde özetlemek mümkündür:

-Sarf ilminin önemi, tarifi ve kelimenin kısımları

-İsim: Bu konuda bir mukaddime ve altı müstakil konu vardır. Bunlar: Özel isim, künye isim, cins isim, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i alet.

-Fiil: Bu konuda bir mukaddime ve yedi müstakil konu vardır. Bunlar: lazım ve müteaddi fiil, fiillere bitişik zamirler, ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl, müzâri fiil, müzâri

fiilin harfleri ve alametleri, fiilerde zamirlerin bulunmasının gerekliliği, salim ve illetli fiiller ve fasıl olarak isimlendirmediği müstakil bir fıkrada illetli fiillerin çeşitleri.

-Harf: Harf konusunu üç fasılda sunmuştur. Bunlar: Harfler, "işaret isimleri" olarak isimlendirilen harfler, harflerin zamirlere bitişmesi.

Burada müellifin zikrettiği bazı hüküm ve görüşlerin kemiyetine not düşmek gerekmektedir. Kitabın bölümlerine göre onun sözlerini köşeli parantez içine alıyoruz.

Kitabın Mukaddimesi hakkında:

[Bu ilim (sarf ilmi) başlangıçta ve asıl olarak Arapça için konulmuştur]. Sözü edilen üç dil (Arapça, Farsça, Kürtçe) arasında bir karşılaştırma açısından bu doğru bir hükümdür.

Sarf ilmi genellikle Arapça için konulmuştur ve bu ilim Ebû Müslim Muâz el-Herrâ'ya (ö. 187) nispet edilir. Fakat Şevkî Dayf bunu şüpheyle karşılar ve şöyle der: "Bu konuda kendisinden aktarılan sadece onun bazı tasrîf konularını arzettiği şeklindedir. Bir de bir gün kendisiyle tartışana şöyle demiştir: ازّا تؤزهم "Onları kaynatıp kıvrandırıyorlar"[163] ifadesini nasıl söylersin: يافاعل افعل (Ey Fâ'il yap)? Onu (واذا الموؤدة سئلت) "Diri diri toprağa gömülen kız çocuğuna sorulduğu zaman"[164] ifadesinden يا فاعل افعل ile bitiştir. Suyûtî bu habere dayanarak onun sarf ilminin kurucusu olduğunu söylemiştir. Haber bu ilimde ona bir kitap isnat etmemekte ve sarf ilmini bildiğini de engellememektedir. Sîbeveyhi'nin kitabı ise sarf ilmiyle ve sayılamayacak kadar sarfın örnek ve yapılarıyla doludur. Mâzînî, Sîbevehi'den özetlemiş ve bu konuda "et-Tasrîf" kitabını ortaya koymuştur[165].

[163] Meryem, 19/83.
[164] et-Tekvîr, 81/8.
[165] Şevkî Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye,** Yedinci Baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, Trz. s. 154.

Şevki Dayf'ın sözlerinden onun, sarf ilmini nahiv ilminden ayıran ilk kişinin Ebû Osmân el-Mâzînî (ö. 274) olduğu görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Mâzînî, et-Tasrîf isimli kitabında sarf konularını sınıflara ayırmıştır[166].

Bu kitabın sonunda Kürt dilinin sarfıyla ilgili özlü bir şekilde sarfedilen, araştırmamızın konusu olan ve 1000/1591 yılına ait olan sözler, bu konuda yazılanların en eskisi sayılarlar. Farslıların, Fars dili alanındaki telif çalışmalarıyla ilgilenme konusunda daha çok geciktiklerini görüyoruz. Çünkü Mirzâ Habîb Isfahânî'nin (1835/1893) 1289/1872 yılında İstanbul'da yayınlanan "Dustûr-i Suhen" isimli eseri bu konuda yazılmış ilk eser kabul edilir. Isfahânî, şair, nahiv bilgini, Farsça mütercimi bir şahsiyettir ve hayatının çoğunu İstanbul'da mülteci olarak geçirmiştir[167].

[Arap dilinde sarf, tek bir aslın muhtelif emsile'ye taşınmasıdır]. Teramâhî sarf ilminin tarifinde, Abdulvehhâb b. İbrâhîm ez-Zencânî'nin "Tasrîfu'l-'İzzî" kitabında yapmış olduğu tarifi esas almıştır. 'İzzî kitabı Kürt beldelerindeki dinî medreselerde öğretim için tercih edilen seçkin bir kitaptır. Birinci bölümde Ali Teramâhî'nin ikinci çalışmasının bu kitabın şerhi olduğunu belirtmiştik.

Teramâhî, Zencânî'nin tarifindeki iki tamamlayıcı cümleyi ihmal etmiştir. Bu "لمعان مقصودة، لا تحصل الا بها" cümlecikleridir. Bu önemli iki cümledir. Sarfın hedefinin ve kendisinden hasıl olan neticenin, lafızların kastedilen muhtelif anlamlarını sınırlandırmak olduğunu açıklamaktadır.

Teftâzânî, Zencânî'nin tercih etmiş olduğu dönüştürmek değil de taşımak anlamına gelen **"tahvîl"** lafzına dikkat çeker. **"Asıl",** bir şeyin üzerinde bina edildiği şey demektir. Burada asıldan maksat mastardır. **"Emsile"** ile bina ve siğaları kastediyor. **"Muhtelifetun"** ise, yapıların ihtilafı yani müştak olan türler demektir[168].

---

[166] Ebû Osmân el-Mâzînî, en-Nahvî, el-Basrî'nin **et-Tasrîf** kitabı, İbn Cinnî Ebu'l-Feth Osmân 'ın **Şerhu Kitâbi't-Tasrîf** isimli kitabıyla beraber, Abdullah Emîn'in tahkîkiyle,1954 yılında Kahire'de Mustafa el-Bâbî el-Halebî tarafından neşerdilmiştir.

[167] Tahsin Yazıcı, **Habib Esfahani,** www. Encyclopaedia Iranica, 2002.

[168] et-Teftâzânî, Mes'ud b. Ömer Sa'duddîn, **Şerhu Muhtasari't-Tasrîfi'l-'İzzî fî Fenni's-Sarf,** şerh ve Tah. 'Abdul'âl Sâlim Mukerrem, 8. Baskı, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, Kahire, 1997, s. 25.

Sarf veya Tasrîf ilminin konuları nahiv ilminden bağımsız değildir. Sîbeveyhi'den beri eski nahivcilerin çoğunun nezdinde sarf ilminin sınırları belli değildir. Bu durum Ebû Ali el-Fârisî'nin (ö. 377) nahiv tarifinde de görülmektedir. Ebû Ali el-Fârisî şöyle der: Nahiv, "Arap kelamının incelenmesinden istinbat edilen kıyaslar ilmidir. İki kısma ayrılır. Birincisi, kelimelerin sonlarındaki değişikliktir (nahiv). İkincisi, bizzat kelimelerdeki değişikliktir (sarf)[169].

Fakat ikisi arasındaki fark büyük ölçüde açıklığa kavuşmaya başlamıştır. Bunu İbn Cinnî'nin (ö. 392) şu sözlerinde görüyoruz: "Tasrîf, bizzat sabit kelimeleri bilmek içindir. Nahiv ise, kendisine nakledilen halleri bilmek içindir… Nahiv ilmini bilmek isteyen kimsenin önce sarf ilminden başlaması gerekmektedir. Çünkü sabit bir şeyin özünü bilmek, kendisine nakledilen halin bilinmesi için asıl olması gerekmektedir[170]. Abdulkâdir el-Curcânî'nin el-"'Umud" isimli kitabında da durum böyledir[171]. İki ilmi birbirinden ayırmaya çalışan İbnul-Hâcib'in (ö. 646) eliyle bu konudaki gayretler tamamlanmıştır. Çünkü İbnu'l-Hâcib, "eş-Şâfiye" isimli kitabının başında açıkladığı gibi, sarf ilmini nahiv ilminin bir cüzü olarak gördüğü halde, nahiv konusunda "el-Kâfiye fi ʿİlmi'l-İʿrâb", sarf konusunda da "eş-Şâfiye fi ʿilmi's-Sarf evi't-Tasrîf" kitaplarını yazmıştır[172].

Çağdaş nahivciler, dil çalışmalarında Avrupalıların metotlarından etkilenmişlerdir. Sarf ile tasrîf kavramlarının da birbirinden ayrılması görüşündedirler. Lübnanlı araştırmacılar Reymûn Tahhân ve ʿIsâm Nureddîn gibi. Onlara göre tasrîf fiillerin siğa yönleriyle, sarf da isimlerle ilgilenir[173].

Aşağıda verilecek olan sarf ilminin tarifinin muhtelif yönleri meseleyi açıklığa kavuşturacağı umulur. "Sarf, kelimenin bir şekilden başka bir şekle değişikliğini ve çekimini araştıran bir ilimdir". Mesela, كرم–يكرم=كريم gibi.

---

[169] el-Fârisî, Ebû Ali, **Kitâbu't-Tekmile**, Tah. Kâzım Bahru'l-Mercân, 2. Baskı, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut, 1999, s. 163.

[170] İbn Cinnî en-Nahvî, **el-Munsif,** s. 4.

[171] el-Curcânî, Ebû Bekr ʿAbdulkâhir, **el-Umud, Kitâbun fi't-Tasrîf,** Tah. el-Bedrâvî Zehrân, 3. Baskı, Dâru'l-Meʿârif, Kahire, 1995, s. 8.

[172] el-Esterâbâdî, en-Nahvî, eş-Şeyh Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasen, **Şerhu'ş-Şâfiyeti'bni'l-Hâcib,** I. Kısım. I. Cüz, Tah. Muhammed Nûru'l-Hasen-Muhammed Zefzâf- Muhammed Muhyuddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1982, s. 6.

[173] Nureddîn ʿİsâm, **el-Mustalahu's-Sarfî: Mumeyyizâtu't-Tezkîr ve't-Te'nîs**, eş-Şirketu'l-ʿÂlemiyye li'l-Kitâb-Dâru'l-Kitâbi'l-ʿÂlemî- Mektebetu'l-Medrese, I. Baskı, Beyrut, 1988, s. 10.

Kelimenin siğasında ve yapısında yapılan değişiklik de sarf ilminin konusuna girer. Çünkü kelimenin asıl veya ziyade, hazf veya idğâm, iʿlâl veya ibdâl olan harflerini ortaya çıkarır. Veya kelimenin muhtelif yapılara nakledilmesini de içerir. İsm-i tasğîr, teksîr (çoğul yapma), tesniye, cemiʿ, iştikâk, nâib-i fâʿil, ism-i fâʿil ve ism-i mefʿûl gibi. Yine tenvîn, temkîn (pekiştirme), iştikâk ve hilâf da sarf/tasrîf ilminin konusudur[174].

[Farsçada fiillerde müzekkerlik ile müenneslik arasındaki fark belirgin değildir], Bu durum munfasıl zamirler için söz konusudur. Mesela تو: أنتِ، انتَ, أُو: هو، هي gibi.

Fiil siğalarında da zamirlerin müzekkerlik-müenneslik durumu belli değildir. Mesela, تو نوشتی : Sen (eril-dişil) yazdın. أُو نوشتی: O (eril-dişil) yazdı.

[O, hazır ve gâib siğalarında ayırt edilerek ortaya çıkar]. Fiil siğaları şimdiki zaman (müzâri) ve geçmiş (mâzî) zamanda farklı olur. Mesela, من می نویسم: Ben yazarım; من نوشتم: Ben yazdım.

[Müfred ve cemiʿde]. من نوشتم: Ben yazdım; ما نوشتیم: Biz yazdık.

Farsçada tesniye için özel bir siğa yoktur. Tesniyeyi göstermek için müfret kelimenin başına iki anlamına gelen دو veya اثنان kelimeleri getirilir[175].

[Kürtçede -zamire bitişenlerin dışındaki- filler, iki farklı siğada olur: müfret ve cemiʿ]. Mesela;

---

[174] el-Esmer, Râci, **el-Muʿcemu'l-Mufassal fî ʿİlmi's-Sarf,** Muracaat: İmîl Bedîʿ Yaʿkûb, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1997, s. 287.

[175] Hânlarî Pervîz Nâtil, **Kavâʿidu'l-Luğati'L-Fârisiyye,** Taʿrîb: Emîn Abdulmecîd Bedevî, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kâhire, Trz. s. 32 vd.

Wî namek **şand:** O bir mektup gönderdi; wan namek **şandin:** Onlar bir mektup gönderdiler. (Müzekker ve müenneslikte aralarında fark yoktur).

Wî namek **şand:** O (erkek) bir mektup gönderdi.

Wê namek **şand:** O (kadın) bir mektup gönderdi.

[Ancak bir zamirle bitiştiğinde, mâzî ile hâzır siğaları arasında ufak bir fark olur]

Min te dît(î): Ben seni gördüm; Ez te dibînim: Ben seni görüyorum.

Min ev firoşt: Ben onu sattım; Ez wî difroşim: Ben onu satarım.

Biz iki siğa arasındaki farkın, Ali Teramâhî'nin dediği gibi, küçük olmadığını düşünüyoruz[176].

[Kendisiyle konuşma tamamlanan ve tek bir mana ifade eden her lafız, isimdir].

Onun isim tanımının özel bir karakter taşıdığı görülmektedir. Müracaat ettiğimiz kaynaklarda böyle bir tanım göremedik. Bunun açıklaması şudur: O, zaman olmaksızın, müstakil tek bir mananın karinesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Dilcilerin büyük çoğunluğunun, ismin, herhangi bir zamanla bağlantılı olmaksızın, kendi zatında bir manaya delaletini vurguladıklarını görmekteyiz. Zaman, isim ile fiil arasındaki sınırdır. Bununla Teramâhî, manevi isnâdın sıfatını birinci veya tek bir makama döndürür.

Onun isim tarifi, daha çok kelime tarifine uygundur. Kelime, müfret bir lafızdır. Onu vazʿ eden, bir manaya delalet etmesi içi vazʿ etmiştir. Bu lafız her zikredildiğinde, kendisi için konulan bu mana anlaşılır[177]. Kelime, müfret bir sözdür

[176] Sami Tan**, Rêzimana Kurmancî,** Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, 2. Baskı, 2011, s. 257 vd.
[177] el -Hamlâvî, Ahmeb b. Muhammed b. Ahmed, **Şeza'l-ʿUrf fî Fenni's-Sarf,** Takdîm ve Taʿlîk: Muhammed b. Abdilmuʿtî, XII. Baskı, Dâru'l-Keyân li't-Tibâʿati ve'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Riyâd, 1957, s. 50.

yani bir manaya delalet eden bir lafızdır. رجل (adam) ve فرس (at) gibi. Şüphesiz ki kelime müfret bir mana için konulmuş bir lafızdır[178].

Buna şunlar da eklenebilir: O, esmâ-i hamse'nin (beş isim) alametlerine işaret etmeyi ihmal etmiştir. Onlar, İbn Mâlik'in "Elfiye"sinde zikredildiği gibi:

بالجر والتنوين والنداء وال ومسند للاسم تميز حاصل

[Böylece kelime üç kısma ayrılır: İsim, fiil, harf].

Sibeveyhi, kelamın kısımları konusunda şöyle demiştir: Kelime isim, fiil ve ne isim ne de fiil manasında olan harftir. Muberred (ö. 286)[179] ve Zeccâcî (ö. 337-339) de böyle demişlerdir. Fakat Zeccâcî bunları biraz daha açıklamış ve şöyle demiştir: İsim, müsemmadan haber verendir. Fiil, müsemmanın eyleminden haber verendir. Harf ise, isim ve fiil olmayan bir manadan haber verendir[180].

Fâdıl Mustafa Sâkî, kelimenin taksimi konusunda eski nahivcilerin kafa karışıklılığını yazar ve bu bağlamda farklı bakış açılarını ayrıntılarıyla anlatır. Basralı ve Kûfeli nahivcilerin, Arapçada kelimenin isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısma ayrıldığı konusunda neredeyse icma ettiklerini açıklayarak sözlerine başlar. Sonra da bazılarının dördüncü bir kısmı yani isim-fiil konusunu eklediklerini ve buna خالفة "hâlifeh" dediklerine işaret eder. Bunun peşinden şunları söyler:

"Biz nahivcilerin kelimeyi kısımlara ayırma konusundaki kafa karışıklıklarını, kelimeyi "esmâu'l-efʿal" (isim fiiller) olarak isimlendirmeye kalkışırlarken açıkça gözlemledik". Nahivcilerin "esmâu'l-efʿal" konusundaki görüşlerini altı görüş olarak anlatır. Bunlar:

---

[178] İbn Hişâm el-Ensârî, **Metnu'l-katri'n-Nedâ el-Musemmâ Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ,** Tsh. Ebu'l-Hasen Ali b. Sâlim Bâvezîr, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, 1. Baskı, Riyâd, 1419/1999, s. 11.

[179] Sîbeveyhi**, el-Kitâb,** Tah. Abdusselâm Hârûn, Dâru'l-Kalem, Kahire, 1966, s. 1, 12; el-Muberred, Ebu'l-ʿAbbâs Muhammed b. Yezîd, **el-Muktadab**, Tah. Muhammed ʿAbdulhâlık ʿUdayme, ʿÂlemu'l-Kutub, Beyrut, 1944, s. 1-3.

[180] ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım, **Emâliyu'z-Zeccâzî,** Tah. Abdusselâm Hârûn, I. Baskı, el-Muessessetu'l-Hadîse, Kahire, Trz. s. 238 vd.

1- Onlar hakikatte isimdirler. Delili de lafızların ismin alametlerini kabul etmesidir. Bunların en belirgini tenvîndir. Fiilin alametlerini kabul etmezler.

2- Onlar hakikatte fiildirler. Bazıları bu görüşü Kûfelilere nispet etmişlerdir. Onların oluş ve zamana delalet etmelerini, fâ'ili merfu yapmalarını, mef'ûlü nasbetmelerini, emir ve nehiy olarak fiilin manalarını yerine getirmelerini delil getirerek fiil olduklarına hükmetmişlerdir.

3- Onlar fiildirler, isimler gibi kullanılmışlardır.

4- Onlar isim ile fiil arasında bir yerdedirler.

5- Onlar kelimenin dördüncü kısmıdırlar. İsim, fiil ve harfin ortağıdırlar.

6- Orada müfretleri arasında bir ayırım vardır. Onlardan zarf ve mastar olarak kullanılanlar isim üzere kalırlar. Bir kısmı ses isimleri olarak kabul edilir. Diğer bir kısım ise mastarlardır. Bir kısım da isim-fiillerdir[181].

Çağdaş araştırmacılar, Avrupalı metotlardan etkilenerek, eski nahivcilerin kelimenin taksimi konusundaki görüşlerini yeniden gözden geçirmişler ve konuyu çok ayrıntılı olarak ele almışlardır. Temmâm Hassân'a göre kelime, isim, sıfat, fiil, zamir, hâlifeh, zarf ve edat olmak üzere yedi kısımdır[182].

İsmin Mukaddimesi Hakkında: (Tarifi ve Açıklaması):

[İsim sekiz çeşittir]. Onları özel isim, künye, cins isim, zaman ismi, mekân ismi ve âlet ismiyle sınırlar ve her birini teker teker ele alır. Bu sınırlama seçme ve öznel görünmektedir. Teramâhî bu sınırlamada, öğrenci açısından duyduğu ihtiyaca dayanmıştır. Sarf alimlerine göre ismin çeşitleri onun zikrettikleriyle sınırlandırılamaz. Aksine daha birçok çeşide ayrıldığı kabul edilir[183].

1. [Özel isim (ʿalem), belirli, bilinen bir şahsa özgü olan bir isimdir]. Bu tarifinden ve verdiği örneklerden, onun özel isimden maksadı şahıslarla sınırladığı hususu açıklığa kavuşmaktadır. O, belde, devlet, kabile, nehir, deniz ve dağ

[181] Sâkî, Fâdıl Mustafa, **Aksâmu'l-Kelâmi'l-'Arabî min Haysu'ş-Şekl ve'l-Vazîfe,** Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1977, s. 33.

[182] Temmâm Hassân**, el-Luğatu'l-ʿArabiyye Maʿnâhâ ve Mebnâhâ**, el-Hey'etu'l-ʿÂmme li'l-Kitâb, Kahire, 1973, s. 88-90.

[183]Bkz. el-Hamlâvî, **Şeza'l-ʿUrf,** s. 107-145; Kabâve, Fahruddîn, **Tasrîfu'L-Esmâ ve'l-Efʿâl,** II. Baskı, Mektebetu'l-Meʿârif, Beyrut, 1988, s. 123-242;

isimlerini de bu kapsama sokmaktadır. Künye isimleri de özel isim kapsamından çıkarmakta ve özel bir türe sokmaktadır[184].

[Te'nîs alametiyle biten fakat te'nîse delalet etmeyen isimler vardır]. Sarf alimleri, bir alametle te'nîse delalet edenle bağlantılı olması yönünden müennesi, lafzî, manevî ve lafzî-manevî olarak kısımlara ayırırlar.

Lafzî Müennes: Müzekker için konulan isimdir. Te'nîs alametlerinden biriyle biter. Müellifin zikrettiği örnek: Talha (طلحة), Usâme (اسامة) gibi[185].

Manevî Müennes: Müennes için konulan isimdir. Te'nîs alametlerinden biriyle bitmez. Meryem ve Zeynep gibi.

Lafzî-Manevî Müennes: Müennes için konulan isimdir ve Te'nîs alametlerinden biriyle biter. ʿİzzet (عزة), Neclâ (نجلاء) gibi.

2. [Künye, haber vermek veya güzel bir sıfatla nitelemek amacıyla olur].

Muhtemelen bununla şahsın şanını yüceltmeyi ve ona tazîm etmeyi kastetmiştir. Künye: Bir şahsa isim ve lakap dışında verilen özel bir isimdir. Ebu'l-Hasen, Ümmü'l-Hayr gibi. Eb, İbn, Bint, Eh, Uht, ʿAm, ʿAmme, Hâl, Hâle gibi lafızlarla başlar. İsim ve lakapla beraber kullanılabildiği gibi onlarsız da kullanılabilir. Künye sahibinin mücerret olarak ismi zikredilerek şanını yüceltmek amacıyla verilir. İnsanların ileri gelenleri için kullanılır. Bazen de çocuğa iyimserlik için künye verilir. Bazı hayvan türlerine de künye verildiği olmuştur. Mesela aslana, ebu'l-hâris; sırtlana, ümmü ʿâmir demek gibi. Bunların benzerleri Arap kelamında çoktur ve yaygındır[186].

Künye, özel isim konularından sayılır. İbn Hişâm şöyle der: Künye, lakap özel isimlerdendir (ʿalem). Mutlak olarak isimden sonra gelir ve ismin muzafun ileyhi olması hasebiyle mecrurdur[187].

---

[184] el-Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmiʿu'd-Durûsi'l-ʿArabiyye,** Dâru'L-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1971, s. 97 vd.

[185] Bakara ismini de buna ekler ve peşinden gelen özetinde de bunu tekrarlar. Bakara, hakiki bir müennestir, çoğalır ve doğurur.

[186] İbnu'l-Manzûr, **Lisânu'l-ʿArab,** k-n-y maddesi.

[187] İbn Hişâm en-Nahvî, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf, **Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fî Maʿrifeti Kelâmi'l-ʿArab,** Tah. Muhammed Ebû Fadl ʿÂşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-ʿArabî, I. Baskı, Beyrut, 2001, s. 77; el-Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmiʿu'd-Durûsi'l-ʿArabiyye,** s. 110; ed-Dakr, Şeyh Abdulğanî, Muʿcemu Kavâʿidi'l-Luğati'l-ʿArabiyye, dijital nüsha.

Teramâhî'nin lakaptan ve onun künyeyle ilişkisinden, genel olarak da 'alem isimden söz etmeyi ihmal ettiği gözlenmiştir.

3. [Cins isim, cinse delalet eden bir isimdir…Hem topluluk hem de fert için kullanılır. At ve Habeş gibi].

Esterâbâdî'nin, İbnu'l-Hâcib'in eş-Şâfiye kitabına yazmış olduğu şerhte şöyle geçmektedir: "Bilmelisin ki müfret bir lafızla hem tekil hem de çoğul için kullanılan isim, onunla müfret ismin belirlenmesi, kastedilmişse, sonuna tâ gelir ve cins isim olarak isimlendirilir"[188].

İbnu'l-Hâcib'in el-Kâfiye kitabına yazmış olduğu şerhte ise cins ismi açıklamakta ve kendisiyle cemi' ve ismu'l-cemi' arasındaki farkı izah etmektedir. O şöyle der: "Cins isim de cemi'den çıkar: Yani kendisiyle müfredi arasındaki fark, ya tâ iledir. تمرة ve تمر kelimelerinde olduğu gibi. Veya yâ iledir. رومى ve روم kelimelerinde olduğu gibi. Bu sayılar için konulmuş değildir. Çünkü lafız sayılar için konulmamıştır. Aksine ister tekil olsun ister ikil olsun isterse çoğul olsun, onda var olan belirli bir mahiyet için konulmuştur". Daha sonra cins ismin özelliklerini şöyle sınırlandırır:

1- Genellikle çoğul vezinlerinde değildir.
2- Kendisiyle müfredinin arası sadece tâ veya yâ ile ayırtedilir.
3- Cins ismi müzekkerdir.
4- Kendi lafzından müfredinin olması gerekir[189].

Galâyînî gibi çağdaş dilcilerde cins ismin tarifinin şöyle yapıldığını görmekteyiz: Cins isim, bir cinsin bütün fertlerine mahsustur. Adam, kadın, ev, kitap ve at gibi[190].

Cins isim, mücerret zihnî hakikatin fertlerinden yaygın olan bir ferde delalet bir lafızdır. Yani hissedilir bir şeye delalet eder. Bir cinsin bütün fertlerine mahsustur. Adam, çocuk gibi insan için; at, köpek gibi hayvan için; elma, gül gibi bitki için; yer, duvar gibi camit varlıklar için de olur.

---

[188] el-Esterâbâdî,**Şerhu'ş-Şâfiye li'bni'l-Hâcib,** I. Kısım, II. Cüz, s. 193.
[189] Bkz. Mısrî, Yahyâ Beşîr, **Şerhu'r-Radî li Kâfiyeti'bni'l-Hâcib,** Tah. Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûdi'l-İslâmiyye, I. Baskı, 1996, s. 659.
[190] el-Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye,** s. 108.

Sonra cins ismin iki türünü birbirinden ayırır. Biri el-cinsu'l-cem'î'dir. O da cinse delalet eden cemi' manasını içerendir. Müfredi, sonuna ilave edilen bir tâ ile veya nispet yâ'sı ile ondan ayırt edilir. Örnek: تفاح (elma), طرفاء (Ilgın), عرب (Arap), ترك (Türk). İkincisi ise el-cinsu'l-ifrâdî'dir. Bu da cinse delalet eder. Hem az için hem çok için uygundur. Örnek: ماء، لبن، عسل gibi[191].

Anlatılanları şöyle özetleyebiliriz: Teramâhî'nin cins ismi tarifi son derece basittir, yetersizdir ve açık değildir.

4. [İsm-i zaman, zamana özgü bir lafızdır] genel manevî delaleti sınırlayan bir tariftir. İsmin fiille ilişkisini gösteren işaretten yoksundur. Kendisiyle ilgili olan fiilin zamanına özgüdür.

Müellif, ism-i zamanın fiilden iştikakının siğalarından bahsetmeyi ihmal ettiği gibi, ism-i mekândan bahsederken de böyle yapmıştır. "Müzârisinin aynu'l-fiili fetha veya zamme olan ve nakıs fiilin ism-i zaman vezni مَفْعَل dir. meşreb, maktel ve mermâ gibi. Kesre ise مَفْعِل vezninde gelir. Madrib, mav'id, mensik, menhir gibi. Minhir ise mintin gibi bir alt bölümdür. مظنّة ve مقْبرة gibi hem fethalı hem de kesreli vezinler kıyasî değildir. Bunun dışındakiler مفعول veznindedir"[192].

"Bunun dışındakiler مفعول veznindedir" ifadesiyle kastettiği şudur: Sülâsî mücerret dışındaki fiillerin ism-i zaman ve ism-i mekân vezinleri, ism-i mef'ûl

[191] Kabâve Fahruddîn, **Tasrîfu'l-Esmâ ve'l-Ef'âl,** s. 126-223.

[192] el-Esterâbâdî, en-Nahvî, eş-Şeyh Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasen, **Şerhu'ş-Şâfiyeti'bni'l-Hâcib,** I. Kısım. I. Cüz, 181; el-Hamlâvî, Ahmeb b. Muhammed b. Ahmed, **Şeza'l-'Urf fî Fenni's-Sarf,** 133; Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye,** s. 201; Kabâve, Fahruddîn, **Tasrîfu'L-Esmâ ve'l-Ef'âl,** s. 170; Salah, Şa'bân, **Tasrîfu'l-Esmâ fi'l-Luğati'l-'Arabiyye,** s. 48; es-Samerrâî, Fâdıl Sâlih, **Me'âni'l-Ebniyye fi'l-'Arabiyye,** II. Baskı, Dâru 'Ammâr, 'Ammân, 2007, s. 36.

siğasında gelir. Yani müzaraat harfi zammeli bir mîm'e değiştirilir ve son harfinden bir önceki harfin harekesi fetha yapılır. Örnek: مُجْتَمَع، مُنْطَلَق، مُسْتَخْرَج gibi.

5. [İsm-i mekân, yer isimlerine mahsustur] ismi zaman hakkında söylediklerimiz, ism-i mekâna da uygulanır.

6. [Aletlere delalet eden isim, kullanılmaya kabildir] İnsanın, kendisi vasıtasıyla bir işi yerine getirmeye yardımcı olan alet veya cihazdır. Mesela; فأس (balta), كأس (fincan), ثَلاّجَة (buzdolabı), مِنْشار (testere) gibi[193].

Teramâhî ism-i alet vezinlerinden bahsetmemiştir. ism-i alet, مِفْعَل، مِفْعال، مِفْعَلَة vezinlerinde gelir. مِحْلَب (Süt kabı), مِفْتاح (anahtar), مِكْسَحَة (süpürge) gibi. مُسْعُط (enfiye kutusu), مُنْخُل (elek/kalbur), مِثْدُقّ (tokmak), مُدْهُن (yağlık), مُكْءحُلَة (sürmelik) ve مُحْرَضَة (bir çeşit sabun kabı) kıyasî değildir[194].

Çağdaş dilciler ism-i aletin durumlarını ve iştikakını ayrıntılı olarak açıklamışlardır. İsm-i alet, sülâsî mücerret, mutasarrıf müteaddi bir fiilin mastarından türetilen bir isimdir. Bazen sülâsî mücerredin dışındaki bir mastardan da türetilir. Örnek: مِئْزَر (önlük), مِحْراق (…) gibi. Lazım fiilin mastarından türetilen ism-i alete örnek: مِصْباح (ampul), مِدْخَنَة (baca) gibi.

Dilciler, ism-i alet için, İbnu'l-Hâcib'in eş-Şâfiye isimli eserinde zikrettiği üç siğanın dışında kıyasî başka siğalar da zikretmişlerdir. Onlar şu vezinlerde geleceğini de eklemişlerdir: فاعول، فاعلة، فعال، فعالة. Çağdaş asrın isimlendirmelerinde, bazen

[193] el-Fâhirî, Sâlih Selîm, **Tasrîfu'l-Ef'âl ve'l-Mesâdir ve'l-Muştekkât,** 'Asmî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, 1996, s. 236.
[194] Esterâbâdî, en-Nahvî, **Şerhu'ş-Şâfiyeti'bni'l-Hâcib,** I. Kısım. I. Cüz, 186.

فاعولة vezninde de gelir. ناعورة (su dolabı), طاحونة (değirmen) gibi. Bazen فعّال vezninde gelir. جرّار (çekmece) ve برّاد (soğutucu) gibi. Bazen مُفَعِّل vezninde gelir. مُوَلِّد (jeneratör), مُحَرّك (motor) gibi. Bazen مُفَعَّلَة vezninde gelir. مُسَجَّلة (kaset) gibi. Bazen de فاعِل vezninde gelir. هاتف (telefon) gibi[195].

Fiil Faslının Mukaddimesi

[Fiilin birkaç kısmı vardır]. Fiil kelimenin üç kısmından (isim, fiil, harf) biridir. Fiil, her ne kadar ondan zayıf olsa da ismin ikincisidir. Zira fiil harften daha kuvvetlidir. Fiil haber olabildiği gibi, bazen isim de haber olabilir. زيد أبوك (Zeyd babandır) ve زيد قام (Zeyd kalktı) örneklerinde olduğu gibi. Hem isim hem de fiil iştikak ve tasrîfe maruz kalır[196].

-[Fiilin manası oluştur]. Sözlükte fiil, iş demektir ve her işten kinaye olmuştur. Istılahta ise; Bir zaman diliminde bir oluşa delalet eden kelimedir[197].

Dilciler isimle fiili şu şekilde birbirlerinden ayırırlar: Fiil, oluş ve yenilenmeyi yani olmamış bir fiilin oluşunu veya bir daha yenilenmesini ifade eder ve bir zamanla sınırlıdır. Mesela يدرس سعيد فى المعهد (Said Enstitüte de öğrenim görüyor) gibi. İsim ise sübûtu ifade eder. سعيد مدرس فى المعهد (Said Enstitü'de öğretmendir) sözümüzde olduğu gibi[198].

-[Fiil, bütün kısımlarıyla bu mastardan türetilmesi için bir mastara ihtiyaç duyar, yani ondan ayrılır].

---

[195] Kabâve Fahruddîn, **Tasrîfu'l-Esmâ ve'l-Ef'âl,** s. 173.
[196] İbn Cinnî, **el-Munsif,** s. 57.
[197] İbnu'l-Manzûr, **Lisânu'l-Arab,** fe'ale maddesi; el-Esmer, **el-Mu'cemu'l-Mufassal fî 'İlmi's-Sarf,** s. 307.
[198] Daha çok Kur'ânî ve diğer örnek ve deliller için Bkz. es-Sâmerrâî, **Me'âni'l-Ebniyye fi'l-'Arabiyye,** s. 9-16.

Müellif, Basralı nahivcilerle Kûfeli nahivciler arasındaki temel ihtilaf konularından biri hakkında Basralıların metodunu izler. O konu da iştikakın aslı etrafındadır. O fiil midir, mastar mıdır? Kûfelilere göre mastar fiilden türetilmiştir. Basralılara göre ise fiil, mastardan türetilmiştir.

Sa'leb, İbn Keysân, Enbâri ve diğerleri gibi eski dilciler, Ebû Ali Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî'nin (ö. 289) el-Muhezzeb kitabından beri ihtilaflı pek çok nahiv konusu hakkında yazmışlardır. Çağdaş dilciler de ihtilaflı konuları açıklamışlardır. Bu konunun değişik yönlerini ele alan pek çok kapsamlı çalışma vardır[199].

Teramâhî'nin bu görüşünü defalarca kitabında vurguladığını müşahede etmekteyiz.

-[Fiil sülâsî…veya rübâ'î olur] Fiilin aslî harfleri açısından böyle olduğunu kastetmektedir. O, farklı yapıların üzerine bina edildiği ve hepsinde var olan bir unsurdur ve cevher mesabesindedir. Cevherin manası, bir şeyin kaçınılmaz olarak kendi kendisiyle var olması demektir[200]. Araştırmacılar bir aslın lafzî ve manevî olmak üzere iki tabiatlı olduğu görüşündedirler: Lafzî, aslî harflerle bilinir. Manevî ise aslî harflerden meydana gelen bütün kelimelerin müşterek olduğu genel manadır[201].

Fiil, herhangi bir ziyadeden soyutlandığı zaman mücerret olur. Mücerret fiil, bütün harfleri aslî olan fiil demektir. Herhangi bir illet olmaksızın kelimenin çekimlerinde aslî harflerinden hiçbiri düşmez. Mücerret iki kısımdır. Sülâsî mücerret ve rubâ'î mücerret. Hümâsi mücerret yoktur. Çünkü o zaman, müzaraat harfinin kendisine bitişmesi durumunda telaffuzu ağır olur[202].

---

[199] Bkz. 28. Konu. el-Enbârî, Ebu'l-Berekât, **el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, tah. Muhyuddîn 'Abdulhamîd, IV. Baskı, Matba'atu's-Se'âdet, Kahire, 1961.

[200] İbn Ya'îş el-Mavsılî, Mubafakuddîn Ebu'l-Bekâ, **Şerhu'l-Mulûkî fi't-Tasrîf,** Tah. Fahruddîn Kabâve, el-Mektebetu'l-'Arabiyye, I. Baskı Halep, 1973, s. 108-109.

[201] 'Abdulvâhid, 'Abdulhamîd, **Bunyetu'l-Fi'l: Kırâetun fi't-Tasrîfi'l-'Arabî,** Menşûrâtu Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Safâkes, 1996, s. 15.

[202] el-Esterâbâdî, en-Nahvî, **Şerhu'ş-Şâfiyeti'bni'l-Hâcib,** I. Kısım. I. Cüz, s. 9.

Mâzîsi itibarıyla sülâsî mücerredin sadece üç babı vardır. فَعَلَ كنَصَرَ، فَعُلَ ككَرُمَ، فَعِلَ كفَرِحَ

Mâzî- müzâri itibarıyla da altı babdır.

فَعَلَ يَفْعُلُ، مثل: نَصَرَ يَنْصُرُ

فَعَلَ يَفْعِلُ، مثل: ضَرَبَ يَضْرِبُ.

فَعَلَ يَفْعَلُ، مثل: فَتَحَ يَفْتَحُ.

فَعِلَ يَفْعَلُ، مثل: فَرِحَ يَفْرَحُ.

فَعُلَ يَفْعُلُ، مثل: شَرُفَ يَشْرُفُ.

فَعِلَ يَفْعِلُ، مثل: حَسِبَ يَحْسِبُ[203]

Bu baplar bir şiir beytinde şöyle ifade edilmiştir:

فتحُ ضمٍّ، فتحُ كسرٍ، فتحتان كسرُ فتحٍ، ضمُّ ضمٍّ، كسرتان

Rübâ'î mücerredin tek bir vezni vardır. O da فَعْلَلَ، كدَحْرَجَ يُدَحْرِجُ، دَرْبَخَ يُدَرْبِخُ veznidir[204].

[203] el-Esterâbâdî, en-Nahvî, **Şerhu'ş-Şâfiyeti'bni'l-Hâcib,** I. Kısım. I. Cüz, s. 67, 113; el-Hamlâvî, **Şeza'l-'Urf fi Fenni's-Sarf,** s. 61-67.

[204] دربخ itaatkâr olmak/boyun eğmek/itaat etmek anlamlarına gelir. Bkz. İbnu'l-Manzûr, Lisânu'l-Arab, d-r-b-h maddesi.

Bu baptan Arapların terkipler şeklinde oluşturduğu fiiller vardır. O fiiller öylece ezberlenir ve kıyas kabul etmezler. بسم الله demeye besmele; لا حول ولا قوّة إلا : بالله demeye havkale demek gibi.

Burada esas vezne mülhak olanlar vardır. فعلل vezni. Mülhakların sayısı yedidir. .فَعْلَلَ، فَوْعَلَ، فَعْوَلَ، فَيْعَلَ، فَعْيَلَ، فَعْلى، فَعْنَلَ

Mülhak olmanın delili, iki mastarın bir olmasıdır[205].

Bazen Mücerret rübâ'î, belirli bir manaya delalet eden isimlerden türetilir[206]. Mesela, قَمْطَرَ (kitap) yani kitabı çantaya koymak, عَلْقَمَ (acı elma), تَلْفَنَ (telefon etmek) gibi.

[Bir fiile, bir, iki ve üç harf eklemek mümkündür, bundan sonra buna "mezîd fîh" denilir]

Bir harf ilave edilen sülâsî mezîd üç vezinde gelir: أَفْعَلَ، فاعَلَ، فَعَّلَ :

İki harf ilave edilenler beş baptır: اِنْفَعَلَ، اِفْتَعَلَ، اِفْعَلَّ، تَفَعَّلَ، تَفاعَّلَ :

Üç harf ilave edilenler dört baptır: اِسْتَفْعَلَ، اِفْعَوعَلَ، اِفْعالَّ، اِفْعَوَّلَ

Rübâ'îye tek bir vezne bir harf ilave edilir: تَفَعْلَلَ

[205] Teftâzânî, Mes'ud b. Ömer Sa'duddîn, **Şerhu Muhtasari't-Tasrîfi'l-'İzzî fî Fenni's-Sarf, s. 35; el-**Hamlâvî, **Şeza'l-'Urf fî Fenni's-Sarf,** s. 72; Bûhdûd, Ali Bahâuddîn, **el-Medhalu's-Sarfî: Tatbîk ve Tedrîb fi's-Sarfi'l-'Arabi,** el-Muessesetu'l-Câmi'iyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1988, s. 29.

[206] Bûhdûd, Ali Bahâuddîn, **el-Medhalu's-Sarfî: Tatbîk ve Tedrîb fi's-Sarfi'l-'Arabi,** s. 27.

Veya اِفْعَنْلَلَ، اِفْعَلَلّ vezinlerine iki harf ilave edilir. Bir veya iki harf ilave edilen rübâ'îye mülhak olan fiiller vardır. Bunlar çok az kullanılırlar[207].

[Fakat mâzî fiil, geçmiş zamana özgüdür] Nahivciler, mâzî fiilde daha hassas olan diğer belirtiler üzerinde yoğunlaşırlar. Mâzî fiil, müzâri fiilin aksine isimlere daha az bir benzerlikle isimlere benzerler. Mâzî fiil meydana geldikten sonra kaybolup gidendir. Meydana geliş zamanından sonraki bir zamanda kendisinden haber vermek vaki olur[208].

Mâzî fiil, konuşanın zamanından önce bir şeyin oluşuna delalet eden şeydir. Alameti fâ'il tâ'sı ve sakin te'nîs ta'sını kabul etmesidir[209].

[Müzâri fiil] müzaraat, benzerlik demektir[210]. Müzâri fiil, i'râb gibi bazı özellikleri açısından isimlere benzer[211].

Müzâri fiil, bir şeyin konuşma esnasında veya daha sonra oluşuna delalet eder. Müzâri fiilin alameti لم edatından sonra gelmesinin doğru olmasıdır. انيت harflerinden birisiyle başlaması gerekir. ٱلu harflere müzaraat harfleri denir[212].

Müzâri fiil, hal ve istikbale muhtemel olan bir zamanla bağlantılı olarak bizzat bir manaya delalet eden şeydir. Alameti, sîn, sevfe, lem ve len edatlarını kabul etmesidir[213].

Müzâri ıstılahı, mâzî ıstılahının ifade ettiği gibi, sınırlı bir zamanı ifade etmez. İbn Ya'îş kendisinde bulunan iki dereceyi birbirinden ayırır. Müstakbel, sonrası olmayandır. Aksine varlığından önce kendisinden haber verilen bir zaman

[207] Hamlâvî, **Şeza'l-'Urf fî Fenni's-Sarf,** s. 73-75.
[208] İbn Ya'îş el-Mavsılî, Mubafakuddîn Ebu'l-Bekâ, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî,** Tah. Îmîl Bedî' Ya'kûb, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 2001, VII, 4.
[209] el-Hamlâvî, **Şeza'l-'Urf fî Fenni's-Sarf,** s. 56.
[210] İbnu'l-Manzûr, Lisânu'l-Arab, d-r-'a maddesi.
[211] el-Fâhirî, Sâlih Selîm, **Tasrîfu'l-Ef'âl ve'l-Mesâdir ve'l-Muştekkât,** s. 106.
[212] el-Hamlâvî, **Şeza'l-'Urf fî Fenni's-Sarf,** s. 56.
[213] el-Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye,** s. 33.

vardır. Hazır ise, müstakbelin kendisine ulaştığı ve mâzînin kendisinden çıktığıdır. Kendisinden haber verilen zaman, meydana geldiği zamandır[214].

[Ma'lûm fiil] ecveften ise başına değişimler gelir. Kendisine harekeli merfu zamir bitişir. Eğer فَعَلَ يَفْعَلُ babından ise سامَ يسومُ، ورامَ يرومُ، وقادَ يقودُ، gibi, baş harfi zammelenir. Örnek: سُمْتُهُ الأمر (Ona emri verdim), ورُمْتُ الخير (hayır diledim),قُدْتُ الجيش (orduyu sürdüm) gibi.

Eğer فَعَلَ يَفْعِلُ babından ise, نالَ ينالُ، وخافَ يخافُ gibi, ilk harfi kesrelenir. Örnek: بِعْتُهُ، وحِئْتُهُ، وضِمْتُ الخائنَ، ونِلْتُ الخيرَ، وخِفْتُ الله gibi[215].

[Mechul fiil, fâ'ili zikredilmeyen fiildir]. Fâ'ilinin hazfedilmesi bir maksada binaendir. Hazfedilmesi ya dinleyicinin zekâsına güvenerek îcâz (kısa ve özlü anlatım) için ya fâ'il bilindiği için ya bilinmediği için ya başına bir şeyin gelmesinden korkulduğu için ya kendisinden korkulduğu içindir. Veya onu tahkîr etmek için yapılır. Böylece onu diline almamış olursun. Veyahut onu yüceltmek için yapılır. Böylece hatırlanmasını sağlar, eğer o işi yapmışsa onun gibi birisine yakıştırmamış olursun. Veyahut da onu dinleyiciye belirsiz bırakmak için yapılır[216].

Hem mâzîde hem de müzâride yeni bir şekilde gelir. Mâzî fiilin son harfinden bir önceki harfe kesre yapılır ve kendisinden önceki bütün harekeliler zammelenir. Müzâri fiilin müzaraat harfi zammelenir ve sondan bir önceki harf de fethalanır. Mechul kalıbında gelmesi gereken bazı fiiller vardır. عُنِيَ، زُهِيَ، حُمَّ، جُنَّ gibi.

7. [Müteaddi, haddi aşan anlamındadır] veya geçen anlamındadır. Yani lâzım veya fâ'iliyle yetinen ve mef'ûlüne geçmeyen geçişsiz fiilin hilafına fâ'ili bizzat mef'ûle geçen demektir. Müteaddi fiil bir, iki veya üç mef'ûl alabilir.

---

[214] İbn Ya'îş el-Mavsılî, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî,** VII, 4.

[215] es-Suyûtî, Celâluddîn, **Şerhu'l-Kasîdet'il-Kâfiye fi't-Tasrîf,** Tah. Nâsır Hüseyin Ali, el-Matba'atu't-Te'âvuniyye, Dımaş, 1989, s. 25; el-Hamlâvî, **Şeza'l-'Urf fi Fenni's-Sarf,** s. 90; el-Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye,** s. 49.

[216] el-Hamlâvî, **Şeza'l-'Urf fi Fenni's-Sarf,** s. 90; el-Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye,** s. 49.

Ne müteaddi ne de lâzım olan fiiller vardır. Bunlara vâsıta (الواسطة) denir. Bir fiil hem müteaddi hem lâzım olabilir. شَكَرَ، نَصَحَ، أنكرَ gibi. Bir fiil hem müteaddi hem vâsıta olabilir. جَعَلَ، أنشأَ، بَرَحَ gibi. Bir fiil hem lazım hem vâsıta olabilir. كانَ، شرعَ، عادَ، أصبحَ، انفكَّ رجعَ gibi. Bir fiil hem müteaddi hem lâzım hem de vâsıta olabilir.

Müteaddi fiillere özgü olan siğalar, lâzım fiillere özgü olan siğalar ve ikisi için müsterek olan siğalar vardır[217].

8. [İsm-i fâ‘il, fiilin fâ‘iline delalet eden isimdir]. Doğrusu "olmak"a (hades), oluşa (hudûs) ve fâ‘iline delalet eden şeydir. Hades ile kastedilen mastar manasıdır. Hudûs ile subûtun zıddı kastedilmiştir. أنا ناجحٌ dediğimiz zaman, bu, böyle olmasa da işin bittiğini ve fâ‘ili için vaki olduğunu ima eder[218].

İsm-i fâ‘il, çekimli, ma‘lûm fiilin mastarından türetilen bir sıfattır. Kendisinden fiilin meydana geldiğinin sübût değil hudûs olduğuna delalet eder. دافِعٌ، سائِرٌ gibi. دافِعٌ sözü\ defeden bir şeye delalet eder. Bu defetmesi bazen sınırlı zaman ve saatler içinde olur. Devam etmez ve sonsuza kadar sürmez. Eğer fâ‘ilinde sabit olan bir sıfata delalet ederse, bu sıfat-ı müşebbehe olur. ميّتٌ gibi[219].

Müellif, ism-i fâ‘ilin siğalarının ve fiilden iştikakının keyfiyetine değinmemiştir. Sülâsî mücerredin ism-i fâ‘il kalıbı فاعِل veznidir. Diğerlerinin ise

---

[217] es-Suyûtî, Celâluddîn, **Şerhu'l-Kasîdet'il-Kâfiye fi't-Tasrîf,** s. 24; el-Hamlâvî, **Şeza'l-ʿUrf fî Fenni's-Sarf,** s. 87; el-Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmiʿu'd-Durûsi'l-ʿArabiyye,** s. 34 vd.; Kabâve Fahruddîn, **Tasrîfu'l-Esmâ ve'l-Ef‘âl,** s. 246

[218] İbn Hişâm, **Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti'bni Mâlik,** Tah. Muhammed Muhyuddîn ʿAbdulhamîd, Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-ʿAsriyye, Sayda-Beyrut, Trz. III, 216; es-Samerrâî, **Me‘âni'l-Ebniyye fi'l-‘Arabiyye,** s. 41-51; Salah, Şa‘bân, **Tasrîfu'l-Esmâ fi'l-Luğati'l-‘Arabiyye,** s. 25.

[219] Kabâve Fahruddîn, **Tasrîfu'l-Esmâ ve'l-Ef‘âl,** s. 149.

müzârilerinin müzaraat harflerinin zammeli bir mîm'e dönüştürülmesiyle ve eğer kesre değilse sondan bir önceki harfin harekesinin kesre yapılmasıyla elde edilir. مُلْهِم، مُحارب gibi.

9. [İsm-i Mef'ûl…] Müellifin de dediği gibi sadece şahıs ve manaya delalet eden şey değildir. Aksine hades, hudûs ve mef'ûlün zatına delalet eden şeydir. مقتول ومأسور gibi. Geçmiş, hal, gelecek, süreklilik ve sübûta delalet eder. İsm-i mef'ûl, çekimli mechul fiilin mastarından türetilen bir sıfattır. Fiilin üzerinde gerçekleştiğinin sübût değil hudûs olduğuna delalet eder. Onunla sübût ve devamlılık kastedilirse sıfat-ı müşebbehe olur[220].

Müellif, siğalarının ve fiilden iştikakının keyfiyetini açıklamayı göz ardı etmiştir. İsm-i mef'ûl sülâsî mücerret için مفعول kalıbında gelir. Diğerlerinde ise müzâri fiilin mechul siğasında gelir ve müzaraat harfi zammeli bir mîm'e dönüştürülür. Her iki durumda da illetli muzaaf fiillerde bir takım değişiklikler olur.

10. [Müzâri fiilden emr-i hazır türetilir] İfade ettikleri zamanda (hazır ve müstakbel) müşterek olmaları hasebiyle iki fiil arasında sağlam bir ilişki vardır. Bundan dolayı emir siğası, sülâsî mücerret müzâriden çıkar. Eğer fiil mezît ise, başına fethalı bir elif getirilir. أَفْعَلَ يُفْعِلُ أفْعِلْ، أَكْرَمَ يُكْرِمُ أَكْرِمْ gibi.

Bu harf harekeli olursa, emir bu harekeli harf ile başlar. Herhangi bir harf eklenmez. تَكَلَّمَ يَتَكَلَّمُ تَكَلَّمْ، قَدَّمَ يُقَدِّمُ قَدِّمْ : gibi.

İlletli fiillerin siğalarının başına gelen pek çok değişiklik vardır[221].

11. [Müfret, tensiye ve cemi' siğaları, Arapçada konuşma esnasında daima birbirlerinden ayrılırlar. Çünkü bu siğaların bazı alametleri vardır.

[220] es-Samerrâî, **Me'âni'l-Ebniyye fi'l-'Arabiyye,** s. 52; Kabâve Fahruddîn, **Tasrîfu'l-Esmâ ve'l-Ef'âl,** s. 155.

[221] Udayme, Muhammed Abdulhâlık, **el-Muğnî fî Tasrîfi'l-Ef'âl,** II. Baskı, Dâru'l-Hadîs, 1999, s. 186; ; Kabâve Fahruddîn, **Tasrîfu'l-Esmâ ve'l-Ef'âl,** s. 91.

Fakat diğer dillerde böyle bir durum yoktur.] Muhtemelen müellifin "diğer dillerle" kastettiği, kendisinin bildiği ve bu kitapta kendilerinden bahsettiği Farsça ve Kürtçe dilleridir. Yoksa mutlak anlamda bütün dillere genelleştirmeyi kastetmemektedir.

Arapçanın fiil siğalarıyla zengin bir dil olduğunda herhangi bir şüphe yoktur. Bununla beraber müellifin böyle bir yargıda bulunması doğru değildir. Kürtçede de zamir, zaman, sayı ve cins açısından fiil siğalarını birbirinden ayırmaya yardım eden bir takım alametler vardır. Fakat bazı siğalarda da müştereklik söz konusudur. Bunlar üç gruptan oluşmuştur ve Arapçada muhtemel olduğu gibi, her siğada tek başına değildir.

Meselenin açıklığa kavuşması için, aşağıdaki örneği veriyoruz. Bu örnek "rabûn" (kalkma) mastarından türetilen mâzî ve müzâri siğalarıdır.

Ez **rabûm-radibim**: Ben kalktım-kalkarım (müzekker-müennes).

Em **rabûn-radibin**: Biz kalktık-kalkarız (müzekker-müennes).

Tu rabû-radibe: Sen (erkek-kadın) kalktın-kalkarsın

Win **rabûn–radibin:** Siz ikiniz kalktınız-kalkarsınız (müzekker-müennes).

Win **rabûn–radibin:** Siz kalktınız-kalkarsınız (müzekker-müennes).

Ew **rabû-radibe**: O (erkek-kadın) kalktı-kalkar.

Ew **rabûn–radibin:** O ikisi (erkek-kadın) kalktı-kalkar.

Ew **rabûn–radibin:** Onlar (erkek-kadın) kalktılar-kalkarlar.

Bu örnekler incelendiği zaman, onların üç grupta özetlendiğini göreceğiz. Her birinde mâzî ve müzâri siğaları birbirine bağlanmıştır. Bu siğalar da:

Rabûm-radibim: Müfret mütekellim müzekker ve müennes için.

Rabûn-radibin: Çoğul mütekellim, tesniye muhatap, çoğul muhatap, gaip tesniye gaip çoğul (müzekker-müennes) için.

Rabû-radibe: Müfret muhatap, müfret gaip (müzekker-müennes) için.

Farsçada da fiil sığaları arasında bazı farklılıkların olduğunu görüyoruz. Bu farklılıkları mutlak mâzî (basit), fiilin şimdiki zamanda oluşuna delalet eden ve *kerden* fiilinden türetilen müzâri (iltizâmî) yani fiil ve işe delalet eden müzâri altı grupta gelir[222].

کردم – می کُنَم : Ben yaptım-yaparım (müzekker-müennes).

کردیم – می کُنیم: Biz yaptık-yaparız (müzekker-müennes).

کردی – می کُنی: Sen yaptın-yaparsın (müzekker-müennes).

کردید – می کُنید : Siz ikiniz yaptınız-yaparsınız (müzekker-müennes).

Siz yaptınız-yaparsınız (müzekker-müennes).

کرد – می کُند: O yaptı-yapar (müzekker-müennes).

کردند – می کُنَنْد: O ikisi yaptı-yaparlar (müzekker-müennes).

Onlar yaptılar-yaparlar (müzekker-müennes).

12. [Harf daima tabi olan bir lafızdır…] Eski nahivciler, harfin, isim ve fiilin üçüncü ortağı olduğunu vurgulamışlardır. Onların çoğuna göre harf kendisi dışındaki bir manaya delalet eder. Fakat onlar harfin sınırı ve alametlerini açıklama konusunda ihtilaf etmişlerdir[223].

---

[222] et-Tırâzî, Abdullah Mubeşşir**, el-Muhtasar fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye,** I. Baskı, ʿÂlemu'l-Maʿrife li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Cidde, 1983, s. 35-43; Hilmî, Ahmed Kemâluddîn**, el-Merci' fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, II. Baskı, Menşûrât Zâtu's-Selâsil li't-Tibâʿa ve'n-Neşr ve't-Revzîʿ, Kuveyt, 1986, s. 141-165.

[223] el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** Tah. Fahruddîn Kabâve-Muhammed Nedîm Fâdıl, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1992, s. 20; Sâkî, Fâdıl Mustafa, **Aksâmu'l-Kelâmi'l-'Arabî min Haysu'ş-Şekl ve'l-Vazîfe,** s. 82.

Harf, fiillerin özelliklerinden olan dokuz alametin kendisi için uygun olmamasıyla bilinir. هَل، في، لَمْ gibi. Bu benzerlerle harflerin çeşitlerine işaret edilmiştir. Çünkü harflerde, herhangi bir şeye amel etmemesi gibi, isim ve fiillere özgü olmayan harfler vardır. Mesela, هل زيدٌ أخوك؟ هل يقوم؟ örneklerinde olduğu gibi. İsimlere özgü olan ve onlarda amel eden harfler vardır. فى gibi. Mesela, وفي الأرض آياتٌ *"Yerde bir takım deliller vardır"*[224]. في السماء رزقُكم *"Gökte de rızkınız vardır"*[225] ayetlerinde olduğu gibi. Fiillere özgü olan ve onlarda amel eden harfler vardır. لم gibi. لَمْ يَلِدْ ولَمْ يُولَد *"O doğmamış ve doğurmamıştır"*[226] ayetinde olduğu gibi.

Nahivciler, harf olarak isimlendirilmesinin sebebi konusunda ihtilaf etmişlerdir. Kelamda bir tarafı ve fazlalık olduğu için böyle isimlendirilmiştir diyenler olmuştur. Harf, sözlükte taraf demektir. Arapların, harfu'l-cebel (dağ tarafı, sınırlandırılmış en üst tarafı) sözü de bu anlamdadır[227].

[(إنّ)، (أنّ)، (قد)، (البتة)، (لا بد) tahkîk harfleridir. Bir kelamda geldikleri zaman söz konusu edilen haberin sıhhatini te'kît ederler]. Müellifin bu konuyu, harfleri açıklama konusuna alması garip bir durumdur. Sadece ilk üç tanesi tahkîk ve te'kît ifade ederler. إنَّ isim cümlesinde te'kît içindir. Mübteda ve haber cümlesinin başına gelir. Mübtedayı nasb ederek kendisine isim yapar. Haberi de ref ederek kendisine haber yapar[228].

[224] ez-Zâriyât, 51/20.
[225] ez-Zâriyât, 51/22.
[226] el-İhlâs, 112/3.
[227] İbn Hişâm, **Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti'bni Mâlik,** I, 25.
[228] el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. ʿAbdinnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** Tah. Ahmed Muhammed el-Harrât, Matbûʿât Mecmaʿ, Dımaşk, Trz. s. 118.

Kûfelilere göre إنّ haberde herhangi bir amel etmez. Kendisine إنّ girmeden önceki hali üzere kalır. Bazıları da إنّ ve kardeşlerinin hem isimlerinin hem de haberlerinin mansup olmasını caiz görmüşlerdir[229].

أنَّ te'kît harfi olur. إنَّ gibi haberi ref eder. Hemzesi fethalı olan (أنّ) konusunda ihtilaf edilmiştir. Kesrelinin (إنَّ) bir şubesi olduğu söylenmiştir. Bu Sîbeveyhi, Muberred ve Serrâc'ın görüşüdür. Fethalının kesreliye asıl olduğu da söylenmiştir. Ayrıca ikisinin de asıl olduğunu söyleyenler de vardır[230].

قَدْ ihbâr harfidir. Mâzî veya müzâri fiil ister. Bazen mâzî ile beraber tahkîk harfi anlamında kullanılır. قد قام زيدٌ (Kesinlikle Zeyd kalktı) sözünde olduğu gibi. Bazen de müzâri ile birlikte ihtimal veya tahkîk için kullanılır. قد يَعْلَمُ ما أنتم عليه "Şu anda içinde bulunduğunuz durumu da pek iyi biliyor"[231]. Aynı şekilde takrîb (yaklaştırma), taklîl (azaltma) veya teksîr (çoğaltma) için de kullanılır[232].

Son iki kelimeye gelince (البتة، لا بد), onlar harflerden değildirler. Aksine te'kît anlamını içeren isimdirler:

---

[229] el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 393.

[230] el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. ʿAbdinnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 125; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 402.

[231] en-Nûr, 24/64.

[232] el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. ʿAbdinnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 392; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 253; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, II. Baskı, Mektebetu Dâri'ş-Şark, Beyrut, 1975, III, 177.

بَتَّة والبَتَّة kesinlikle, sonsuza kadar, dönüşü olmayan anlamına gelen birer isimdir. Genellikle nefiyle beraber gelir. Mesela, لا أفعل ذلك بَتَّةً أو البَتّةَ yani sonsuza kadar onu yapmaya kalkmayacağım[233].

البُدُّ bir isimdir. Çoğulu أبداد ve بِدَدَة dür. Her şeyden nasip, misil, benzer ve ayrılık anlamlarına gelir. Bazen firar ve kaçış anlamında kullanılır. Te'kît, kesinlik ve zaruret anlamını ifade eder. Örnek: هذا شرٌّ لا بُدّ منه (Bu kötüdür, ondan kaçış yoktur). Kesin olarak te'kît için gelir. لا بُدَّ من حضورِكَ (Senin huzuruna çıkmak zorunludur). Genellikle lâ li nefyi'l-cins ile beraber olumsuz bir cümlede kullanılır. لا بُدَّ أنّ ve لا مَحيدَ، لا مناصَّ، لا محالةَ gibi. إنَّ gibi te'kît edatı olduğu için onun gibi amel eder[234].

[حتّى ve إلى son ve sınır anlamını ifade ederler]. حتّى sözün bütününde son manasını ifade eder. Bazen isimleri cer eden harf-i cer olur. Bazen kendisinden sonra gelen müzâri fiili nasp eder. Bazen de atıf harfi olur.

Cer harfi olan حتّى gayenin sınırı anlamına gelir. Cer için olmasının iki şartı vardır. Birincisi zahir ismin başına gelmesidir. Zamiri cer etmez. İkincisi, mecrurunun son parçası veya son parçasına mülaki olması gerekir. Müellifin verdiği son parçası olmasına örnek:أكلْتُ السمكةَ حتى رأسِها (kafasına varıncaya kadar balığı yedim). Son parçasına mülaki olmasına örnek سرْتُ النهارَ حتى الليلِ (Geceye varıncaya kadar gündüzün yürüdüm).

[233] İbnu'l-Manzûr, Lisânu'l-ʿArab, be-te-te maddesi.
[234] İbnu'l-Manzûr, age., be-de-de maddesi.

Bu yani mecruru, bunun zıddını gerektirecek bir karinenin olmaması durumunda, bir öncekinin hükmüne dâhildir. Yani balığın başını da yedim; geceleyin de yürüdüm.

إلى zaman, mekân ve bu ikisinin dışındakilerde intihâ-i gaye (hedefin son sınırı) için olur. Bu asıl manasıdır. Bunun dışında yedi manada daha kullanılır. Bunlar, مع (beraberlik), tebyîn (açıklama), lâm'a muvafakat, من ،في ve عند ve ziyade manalarıdır.

حتى ile إلى arasındaki ilişki sağlamdır. Basralılara göre حتى bizzat cer eder. Ferrâ'ya göre ise, إلى harfine vekâletinden dolayı cer eder. Fakat إلى kastedilen manayı belirleyen bir karine olmadığında, mecrurunun kendinden öncekine girip girmemesine göre farklılık arz eder. قرأتُ الكتاب إلى الفصل الخامس (kitabı beşinci bölüme kadar okudum) dediğin zaman, beşinci bölümde durduğun ve onu okumadığın anlaşılır. Müellifin verdiği سرْتُ إلى البصرة (Basra'ya kadar yürüdüm) örneği de böyledir.

Bu, nahivcilerin ihtilaf ettiği bir konudur. إلى harfinin sonrası öncesine girer mi girmez mi? Bazılarına göre ikincisi, birincinin cinsindense, öncesine girer, değilse girmez. Şu âyette olduğu gibi: **ثمّ أَتِمّوا الصيامَ إلى الليل** *"Sonra geceye kadar orucu tam tutun"*[235]

[مِن ve مِنَ ibtidâ (başlangıç) için olan iki harftir ve mekân anlamındadır.]

Müellifin bunları iki ayrı harf olarak görmesi gariptir. Halbuki ikisi tek harftir ve مِنْ

[235] el-Bakara, 2/187. el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. ʿAbdinnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 80, 180; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 385, 542; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 134.

şeklindedir. Bu harfin peşinden harf-i tarif geldiği zaman, iki sakinin bir araya gelmesinden kaçınmak için ن harfi fetha ile harekelenmiştir.

من aslî bir harfi cerdir. Bazen zait (fazlalık) olur. Zait olmadığında birkaç manaya gelir. Bunların en barizi:

-İbtidau'l-gayeti'l-mekâniyye: Allah Teâlâ'nın şu sözünde olduğu gibi: سُبحانَ الذي أسرى بعبده ليلاً منَ الْمسجد الحرام إلى المسجد الأقصى *"Kulunu bir gece Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya yürüten Allah her türlü noksanlıktan münezzehtir"*[236]

-İbtidau'l-gayeti'l-zamâniyye: سأعمل من الصباح إلى المساء (Sabahtan akşama kadar çalışacağım) örneğinde olduğu gibi. Burada من harfi مذ anlamındadır.

-Cinsi beyan için: قبضْتُ رطلاً من قمح (Bir rıtıl buğday teslim aldım) örneğinde olduğu gibi.

-Tab'îz (bölümleme) için: كُلْ من هذا الطعام (bu yemekten ye) örneği gibi.

-İlgilenme veya yakınlık için: الذي أطعمهم من جوع وآمنهم من خوف *"O Rab ki onları açlıktan doyurdu ve onları korkudan emin kıldı"*[237].

Aynı şekilde ta'lîl, bedel, isti'lâ, fasıl, kasem, bâ'ya ve rubbe'ye eşlik etme ve fî manasında kullanılır[238].

---

[236] el-İsrâ, 17/1.
[237] Kureyş, 106/4.
[238] el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. ʿAbdinnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 322; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 308; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 233.

[متى zarfı فى yani zaman anlamındadır.] متى harf değildir. Aksine isim olup bir zarftır. Şart veya istifhâm için olur. Müellifin açıklamalarından ve verdiği (متى يجيء الأمير) "Emir ne zaman gelir" örneğinden, onu zamandan istifhâmı kastettiği anlaşılır.

Burada onun Huzeyl lehçesinde min harfi ceri anlamında kullanıldığına da işaret etmek yerinde olacaktır. أخرَجَها متى كُمِّهِ (onu yeninden çıkardı) sözlerinde olduğu gibi[239].

[حيث kelimesi فى yani mekân anlamındadır]. Bu da bir zarf ismidir. Olayın zamanını veya mekânını ifade eder. Müellifin verdiği حيثُ يوجدُ الأسدُ örneğinden, onun mekân zarfı, zamme üzerine mebni ve nasp mahallinde olduğu anlaşılmaktadır. Kendisinden sonra gelen fiil cümlesi ise onun muzafun ileyhidir.

[لا ve ما olumsuzluk harfidirler. لا ربح فيه، ما خير فيه gibi]. Verdiği örnekten, te'kîtte benzerliğinden dolayı إنّ harfinin ameli gibi amel eden olumsuzluk لا sını kastettiği anlaşılmaktadır. إنّ olumlunun te'kîdi içinken, لا olumsuzun te'kîdi içindir.لا nâfiye li'l-cins olarak bilinir. Çünkü isminin cinsinden olan bütün fertlerden hükmü nefyetmektedir. Fakat amel etmesi bir takım şartlara bağlıdır. Bu şartlar:

-Cinsin nefyini belirlemesi. Örnek: لا رجلَ في الدار (evde hiçbir adam yoktur).

-İsminin ve haberinin nekre olması: لا خبرَ معلومٌ عنه (Bilinen hiçbir haber yoktur).

[239] el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 505; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 299.

-Haberinin isminden önce gelmemesi: Eğer önce gelirse, ihmal edilip tekrar edilmesi gerekir. Örnek: لا في الدار رجلٌ ولا امرأةٌ (Evde hiçbir erkek ve hiçbir kadın yoktur).

-Başına harfi cerin gelmemesi: Eğer harfi cer gelirse, amelden düşürülmesi gerekir. Örnek: سافرْتُ بلا زاد (azıksız yolculuğa çıktın)[240].

ما nefiy harfi olur. Fiil ve isim cümlesinin başına gelir. Fiil cümlesinin başına geldiğinde amel etmez. Örnek: ما جاءَ زيدٌ (Zeyd gelmedi). İsim cümlesinin başına gelmesi durumunda, Hicâzlılar, Tihâmeliler ve Necdliler bazı şartlarla ليس gibi amel ettirmişlerdir. Temîmliler ise amel ettirmemişlerdir. Örnek: ما زيدٌ قادمٌ

Bazen ما li nefyi'l-cins için kullanılır. Bu durumda إنّ gibi amel eder. Bu nadir görülen bir durumdur[241].Müellifin zikrettiği misalden, bu durumu kastettiği görülmektedir.

[لكن ،اما ،او bu üç harf, sözde şüpheye düşürmeyi ifade ederler].

أو atıf harfi olur. Müfredi müfrede, cümleyi cümleye atfeder. Birçok manaları vardır. tahyîr (seçenek göstermek), ibâhe (yetkilendirme), ibhâm (belirsiz kılma), tafsîl (açıklama), taksîm (kısımlara ayırma), idrâb, vâv manası ve lâ manası.

Müellifin zikrettiği جاء زيدٌ أو عمرو örneği şüphe ifade etmektedir. Çünkü fâ'ili belirlememiştir. Bundan dolayı ikisinden her birinin gelmesi şüphe konusu olmuştur.

---

[240] el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. ʿAbdinnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 257; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 290; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 206.

[241] el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 224; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 322.

Bununla birlikte fiil ikisinden birinde meydana gelmiştir. Yani Zeyd veya Amr gelmiştir[242].

أما basit (tek) bir harftir. Kendisinde şart manası vardır. "ne olursa olsun" manasına yorumlanmıştır. Çünkü, şart fiili ve edatı makamına geçmiştir. Bundan dolayı cevabının başına fâ harfi gelmiştir. Bazılarına göre tafsîl harfidir. Bazılarına göre ise şart manasını içeren bir ihbâr harfidir. أمّا زيدٌ فمنطلقٌ dediğin zaman, bunun aslı "Eğer Zeyd'in halini öğrenmek istiyorsan, Zeyd gitmiştir" şeklindedir. Şart edatı ve şart fiili hazfedilmiş ve onların yerine اما getirilmiştir[243].

Bu, müellifin verdiği رضي القوم، أما أنا örneğine de uygundur. Bu cümlenin asıl manası şudur: "Ne olursa olsun kavim razı oldu. Bana gelince…". Cümlenin tamamlayıcısının olumlu veya olumsuz olması muhtemeldir. Yani "ben de razı olurum" veya "kesinlikle razı olmam". Burada cevapta açıklamak istediği bir şüphe gizlidir. Ama harfin kendisinde böyle bir şüphe yoktur.

لكن harfini müellif لاكن şeklinde yazmıştır. لاكن harfi müşebbehe bi'l-fiil'dir. İsmi nasp haberi ref eder. İstidrâk harfidir. İstidrâkin anlamı, kendisinden önce verilen hükme aykırı bir hükmün ismine nispet edilmesidir. Sanki birincisinden bir haber bildirdiğin zaman, ikincisinde de bunun gibi bir haberin vehmedilmesini gizlemiş oldun. Bundan dolayı ister olumlu ister olumsuz olsun onun haberini telafi ettin.

لكن sadece herhangi bir şekilde birbiriyle çelişen iki şeyin arasında gelir. Olumsuz olumluyla, olumlu olumsuzla düzeltilir. Örnek: ما جاءني زيدٌ، لكنّ عمراً جاءني

[242] el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. ʿAbdinnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 131; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 227.

[243] el-Herevî, Ali b. Muhammed en-Nahvî**, Kitâbu'l-Uzhiyye fî ʿİlmi'l-Hurûf,** Tah. Abdulmuʿîn el-Mellûhî, Matbûʿât Mecmaʿu'l-Luğati'l-ʿArabiyye, Dımaşk, 1993, s. 139; ; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 522.

"Bana Zeyd gelmedi fakat Amr geldi". جاءني زيدٌ، لكنّ عمراً لم يجيء "Bana Zeyd geldi fakat Amr gelmedi". لكن harfinin aslı ve terkibi konusunda nahivcilerin farklı görüşleri vardır[244].

Müellifin söz konusu ettiği şüphe, لكن harfinin manasından kaynaklanmamaktadır. Aksine gizlenen ve hazfedilen kelamın bakiyesinde gizlidir ve kelamın siyakıyla irtibatlıdır. Zahiri açıdan tamamlayıcı olması farzedilir. Müellifin zikrettiği جاء البلديون، ولكن الأمير örneği olumsuzla biter. Yani fakat emir gelmedi demektir.

[على isti'lâ ifade eden bir harftir ve فوق anlamındadır]. على cer harfidir. Başına herhangi bir harf-i cer gelince isim olur. Örnek: غَدَتْ مِن عليه Burada فوق anlamındadır. على hissî bir isti'lâ'yı ifade eder. كلُّ مَنْ عليها فانٍ *"Onun üzerinde olan her şey fanidir"*[245] ayetinde veya فَضّلْنا بعضَهُم على بعض *"Birkısmını bir kısmına üstün tuttuk"*[246] ayetinde olduğu gibi. على harfi aynı zamanda musâhabe (eşlik etme), mücâveze (feragat), ta'lîl, zarfiyyet, من ile uygunluk, باء ile uygunluk ve bedel için fazlalık ifade eder[247].

[لن ve لم nefiy harfleridir] İkisi de sadece müzâri fiilin başına gelirler. Müellifin bu kitapta vehmettiği gibi emir fiiliyle bir ilişkileri yoktur.

---

[244] el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. 'Abdinnûr, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî,** s. 274-278; el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî,** s. 586, 615.

[245] er-Rahmân, 55/26.

[246] el-Bakara, 2/253.

[247] er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. 'Îsâ, **Kitâbu Me'âni'l-Hurûf,** Tah. Abdulfettâh İsmâ'îl Şelbî, II. Baskı, Dâru'ş-Şurûk li'n-Neşr ve't-Tevzî'li't-Tibâ'a Cidde, 1981, s. 107, el-Herevî, **Kitâbu'l-Uzhiyye fî 'İlmi'l-Hurûf,** s. 193; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî,** s. 371; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî,** s. 470.

Fakat fiili zamanından kurtarma konusunda birbirlerinden farklıdırlar. لن müzâri fiilleri nefyeden ve onları nasp eden bir harftir. Her ne kadar lafızda hal ve istikbal için olma ihtimali kalsa da, fiilin manasını istikbale çevirir.

Nahivciler kelimenin aslı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Sîbeveyhi ve Cumhura göre o, basit (tek) bir kelimedir. Halil ve Kissâî'ye göre لا ve أنْ kelimelerinden oluşmuş bir terkiptir. Hemzesi tahfîf için hazfedilmiştir. Bu durumda elif ve nûn kalmış ve içtimâ-i sakineyn olmuştur. Bundan dolayı elif hazfedilmiş ve geriye لن kalmıştır[248].

لم de müzâri fiilleri nefyeden ve cezm eden bir harftir. Her ne kadar lafzı hal ve istikbal için uygun olsa da müzâri fiili mâzî manasına çıkarır[249].

İkisi de fiili nefyederler. Fiili mana ve zaman açısından birbirine zıt iki yöne döndürürler. Bu durum, müellifin zikrettiği iki örnekte de açıktır.

-[غير ve ما عدا mana açısından birbirinden farklı iki harftir]

غير isimdir ve esas istisna edatı olan إلا nın kardeşlerinden sayılır ve onun ameli gibi amel eder. سوى anlamındadır. İstisna olmanın dışında irabta altı durumu daha vardır. Nefiyden sonra sıfat veya tahkîk olur. Bu durumda, istisna edilenin haberi olarak merfu bir isim gibi irap alır. Veya لكن anlamındadır. Veyahut ليس veyahut da zıt anlamındadır[250].

---

248 er-Rummânî, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 100; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 285; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 470.

249 er-Rummânî, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 100; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 280; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 266.

250 İbnu'l-Manzûr, Lisânu'l-Arab, Ğ-y-r maddesi; -Herevî, **Kitâbu'l-Uzhiyye fî ʿİlmi'l-Hurûf,** s. 179-182; Halef, 'Âdil, **Nahvu'l-Luğati'l-'Arabiyye,** s. 153-157; el-Hâşimî, Ahmed, **el-**

ما عدا ise ما ve عدا kelimelerinden oluşmuştur. Bazen عبر (Geçmek) جرى (akmak/koşmak ve ركض (koşmak) fiilleri anlamlarında çekimli bir fiil olur. Bazen camit (çekimsiz) bir fiil veya istisna için kullanıldığında خلا ve حاشا gibi harf olur ve kendisinden sonra gelen kelimeyi cer eder. Örnek: قام القوم عدا زيدٍ (Zeyd hariç insanlar ayağa kalktı).

Kendisine ما bitiştiği zaman, ما ile beraber mastariyye harfi olur. Çünkü o durumda sadece fiil için kullanılır ve kendisinden sonra gelen kelimeyi nasp eder. Örnek: قام القوم ما عدا زيداً

Bazıları ما nın zâit veya zâite benzer olmasını caiz görmüşlerdir. Bu durumda mecrur olarak kalır. Örnek: جاء القوم ما عدا زيدٍ gibi[251].

Müellifin verdiği örnekte (ما صمْتُ ما عدا اليوم), istisna olumsuz olarak gelmiştir. Bu istisna mufarrağ olarak isimlendirilmiştir. Mufarrağ istisna müstesna minhu'dan arınmış olan istisnadır. Burada nefiy edatıyla beraber kasr veya hasr üslûplarından biri olması için, istisna edatı, irabî amelini yitirdiği gibi gerçek istisnaî anlamını da yitirmiştir[252].

Kavâ'idu'l-Esâsiyye li'l-Luğati'l-Arabiyye, s. 215; el-Antâkî, **el-Muhît fî Asvâti'l-'Arabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 167.

[251] el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî,** s. 366; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Me'ânî,** s. 461; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-'Arabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, II, 331; III, 155.

[252] Halef, 'Âdil, **Nahvu'l-Luğati'l-'Arabiyye,** s. 155; el-Hâşimî, Ahmed, **el-Kavâ'idu'l-Esâsiyye li'l-Luğati'l-Arabiyye,** s. 215; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-'Arabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, II, 327.

-[ما عدا ,ما خلا manasındadır. Tek bir istista için kullanılır]. ما عدا için söylediklerimiz bunun için de geçerlidir. Fakat tek bir istisnayla sınırlandırılması açık değildir. Muhtemelen çoğulun tek bir parçasını kastediyordur.

-[لدي ,عند anlamındadır]. لدي .mutasarrıf olmayan bir zarftır. Zaman veya mekanı sınırlandırmak için kullanılır. Örnek: التقينا لدى العصر، أقمْتُ لدى صديقتي

Her iki örnekte de عند anlamında kullanılmıştır.

-[بل ta'lîl anlamındadaır ve sübût ifade eder]. İdrâb ve isti'nâf harfidir. Kendisinden sonra cümle gelir. Bu durumda öncekinden idrâb olur ve kendisinden önceki hükmü nefyeder. Kendisinden sonra zikredilen hükmü ispatlar. Şu ayette olduğu gibi: أم يقولون به جِنَّةٌ، بل جاءهم بالحقّ *"Yoksa onda bir delilik var mı diyorlar? Oysa o, onlara gerçeğin ta kendisini getirdi"*[253]. Müellifin zikrettiği örnekte de durum böyledir. Zira emirin öldürülmüş olmasını nefyetmekte, ölümünü ispat etmektedir. Buna da "idrâbu'l-ibtâlî" demektedir. Onda بل ibtida harfi, sonrası da yeni bir cümle olur[254].

-[عن ,من manasında bir harftir]. Aslî cer harfidir ve pek çok mana ifade etmektedir. Mücâveze, bedel, ta'lîl, istiʿâne gibi. على، في، من، باء gibi harfler onun

[253] el-Müminûn, 23/70.

[254] er-Rummânî, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 94; el-Herevî, **Kitâbu'l-Uzhiyye fî ʿİlmi'l-Hurûf,** s. 219; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 153; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 235; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 125.

manasının delaletini ifade ederler[255]. Müellif anlaşılmayan bir sebepten dolayı bunlardan sadece bir durumu tercih etmiştir.

[لعل ve ليت temenni, beklenti ve dilek harfidir]. Her ikisi de fiile benzeyen harflerdendir. ليت temenni harfidir ve hem mümkün hem de imkansız durumlarda kullanılır. Vücûb ifade eden durumlarda kullanılmaz. Müellifin zikrettiği örnekte olduğu gibi sadece imkansız durumlarda kullanılmaz. Mümkün durumlarda kullanılışına örnek: ليتكَ تُنْصت إليّ، (Keşke beni dinleseydin) ليت الخلافَ ينتهي بالخير (Keşke ihtilaf hayırla sonuçlansa). Vücûb ifade eden durumlarda kullanılmayışına örnek ise: ليت غداً يأتي

ليت müellifin zikrettiği anlamların dışındaki anlamlarda da kullanılır. Şu ayetlerde ta'lîl anlamında kullanılması gibi: لعلّكم تشكرون "*Şükretmeniz için*"[256]; لعلّكم تهتدون *"Doğru yolu bulmanız için"*[257]. Ve başka ayetlerde olduğu gibi[258].

[حاشا ve كلا inkâr ve nefiy ifade eden iki harftir. Kasem için kullanılırlar].

Doğrusu حاشا istisna ediyorum anlamında istisna ifade etmektedir. Kasem bağlamında da böyledir. Zira müellifin zikretmiş olduğu örnekte mütekellim,

---

[255] er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. ʿÎsâ, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 94; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 366; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 242; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 163.

[256] Âl-i İmrân, 3/123.

[257] el-Bakara, 2/53.

[258] er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. ʿÎsâ, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 124; el-Herevî, **Kitâbu'l-Uzhiyye fî ʿİlmi'l-Hurûf,** s. 217; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 298; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 491, 579; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, II, 214, 218.

kendisini meydana gelen şeyin dışında tutmaktadır. (ذلك) حاشا ما فعلْتُ (Haşa! Ben bunu yapmadım). Bundan inkâr ve nefiy anlaşılır.

كلا ise, red‘ (engelleme), azarlama ve inkâr ifade etmektedir. Bazen كلّا إنّ الإنسانَ لَيَطْغى *"Gerçekten insan kendisinin müstağni gördüğü zaman azar"*[259] ayetinde olduğu gibi "gerçekten/hakikaten" manasına yorumlanır[260].

[الباء cer eden bir harftir]. Birçok manaya gelir. Müellifin zikrettiği manalar, isti‘âne, kasem ve musâhabe'dir. Fakat musâhabe için vermiş olduğu تكلّمتُ بزيد (Zeyd ile konuştum) örneği yerinde bir örnek değildir. اذهبْ بأمان الله yani Allah'ın emanıyla git cümlesinde musâhabe anlamında kullanılmıştır.

Bazen باء ilsâk, ta‘diye, sebebiyet, bedeliyyet ve mukâbele için kullanılır. Manada müradifi olan harfler, في، عن، على، من، إلى harfleridir[261].

[في daima zarfiyyet ifade eden bir harftir]. Basralılar onun için zarfiyyet dışında bir görev tespit etmemişlerdir. Bunun için müellif, diğer hallerde olduğu gibi bu konuda da onlara uymuştur.

Zarfiyyet üç şekilde olur. Müellif onlardan iki tanesini zikretmiştir. Onlar mekân zarfı (دخلتُ في الدار) ve mecâzî zarf(نظرتُ في الكتاب) ve ولكم في القصاص حياةٌ *"Sizin için kısasta hayat vardır"*[262] ayeti gibi.

---

[259] er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. ʿÎsâ, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 118, 122; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 178, 212; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 558, 577.

[260] el-‘Alak, 96/6.

[261] er-Rummânî, Ebu'l-Hasen Ali b. ʿÎsâ, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 36; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 142; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 36; el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 121.

Zaman zarfı da böyledir. Örnek: واذكروا الله في أيام معدودات *"Sayılı günlerde Allah'ı zikredin"*[263]**.**

في musâhabe, ta'lîl ve mukâyese anlamında kullanıldığı gibi, من ،إلى ،الباء harflerinin müradifi olarak da kullanılmaktadır[264].

[و ve ت kaseme özgü iki harftir]. الباء da böyledir. Bu harfler kasem konusunda asıl olan harflerdir. واو aynı zamanda atıf, isti'nâf, hal ve maiyet için kullanılır[265].

[Bu harflerden bazıları zamirlere bitiştiklerinde müennes, müzekker, müfret ve tesniye olurlar]. Harfler lazımî olarak mebnidirler. Zamirler de böyledir. Fakat zamirler siğalarında müzekker, müennes, tesniye ve cemi' manasını barındırırlar. Harflere bitiştikleri zaman bu manaları onlara da taşırlar. Müellif bu durumu açıklığa kavuşturmak için bazen işaret isimleri siğalarını tercih etmiştir. Onların arasında tesniyenin irabıyla iraplanan هذين ve هاتين dışında diğerlerinin de mebnî olduklarını görürüz.

3.7.2. Farsça ve Kürtçe Sarfı

Bu kitapta Farsça ve Kürtçe sarf konularını şöyle özetlemek mümkündür:

-Kısa ve öz bir mukaddime

-Mâzî, müzâri ve emir fiili (17-19)

---

[262] el-Bakara, 2/179.
[263] el-Bakara, 2/202.
[264] er-Rummânî, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 96; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 388; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 250; el-Antâkî, **el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 174.
[265] er-Rummânî, **Kitâbu Meʿâni'l-Hurûf,** s. 41, 59; el-Herevî, **Kitâbu'l-Uzhiyye fî ʿİlmi'l-Hurûf,** s. 231; el-Mâlıkî, **Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 158, 409; el-Murâdî, **el-Cene'd-Dânî fî Hurûfi'l-Meʿânî,** s. 56, 153; el-Antâkî, **el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, III, 128, 252.

-Mastar, ism-i fâʿil ve ism-i mefʿûl (20-22)

-Nehiy (23)

-Gâip ve hâzır zamirler (24-25)

-Sayı ve cins açısından isim (26)

-İşaret isimleri (27)

-Nida ve istifhâm üslûbu (28-29)

-İzâfet, nispet (30-31)

-Kitabın son bölümü

14. [Farsçada müzâri fiilin alameti mîm'dir. Onun dışında herhangi bir harf caiz değildir. Ona یاء bitişir].

Müellif müzâri fiilin (iltizâmî) çekim şeklini açıklar. Özet olarak üç formülle ifade edilir. Bunlar:

می +fiil kökü+ fâʿile özgü olan alamet. Mesela رفتن (gitmek) mastarının kökü رو dir:

من (Ben) می- رو– م (Giderim). می ekinin daima ayrı yazılması caizdir: می روم

تو (Sen) ي –رو– می (Gidersin -erkek-kadın-) مي روي– ميروي

او (O) د –رو– می (Gider- erkek-kadın-) مي رود– ميرود

ما (Biz) يم – رو– می (Gideriz) مي رويم– ميرويم

شما (Siz) می–رو –ید (Gidersiniz –erkek-kadın) میروید– مي روید

ایشان (Onlar) می–رو –ند (Giderler- erkek-kadın)[266] میروند– مي روند

[Kürtçede ise müzâri fiil, sadece beş siğada olur]. Doğrusu müzâri (*Dema niha*) dört siğada olur. Üç tanesi müfret, bir tanesi de üçüncü çoğul şahıs için olur.

Müzâri fiilin siğası fail+di+ fiil kökü (rayek)+ faile özgü alamet. Mesela, müellifin verdiği *çun* mastarının kökü *ç*'dir.

Ez di-ç-im/diçim

Tu di-ç-î/diçî

Ew di-ç-e/diçe

Em/hûn/Ew di-ç-in/diçin

Müellifin çoğul için iki siğa kullandığı görülmektedir. Biri mütekellim (ben-biz), diğeri de muhatap ve gaip içindir. Böylece ona göre beş siğa olmuştur[267].

19. [Bilmelisin ki Farsçada emr-i hazır *bâ* harfi ile olur]. Emir adet olarak müfret muhatap veya cemi' muhatap için olur. Fiilin kökünün önüne okumayı kolaylaştırmak için kesreli bir *bâ* getirilir. Çoğul emir de *id* getirilir.

کردن mastarının fiil kökü کن dür. Emir **بکن** (yap), بکنید (yapınız)dır.

شنیدن mastarının fiil kökü شنو dur. Emir بشنو (duy/işit), بشنوید (duyunuz/işitiniz)dir[268].

[266] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 43.
[267] Aziz Samur, **Kurdiya Kurmanci,** Nubîhar, İstanbul, 2012, Sayı: 37.
[268] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 44.

[Kürtçede ise emr-i hazır beş siğada olur]. Doğrusu Farsçada olduğu gibi iki siğadadır. Terkipte kendilerini gösterirler. Ancak çoğul için olan emr-i hazıra bir önceki harfi kesreli olan bir *n* getirilir.

Nivîsîn mastarının fiil kökü *nivîs'*tir. Müfret için emir *binivîs*, çoğul içinse *binivîsin*'dir.

Müellifin verdiği örneğin tahlili şöyledir:

Dan mastarının kökü *d*'dir. Müfret emir *bid*, çoğul ise *bidin*'dir. Bazen müfret siğası *bide* olabilir.

Müellifin verdiği (gaip, mütekellim) diğer siğalara gelince (üçüncü, dördüncü, beşinci), onlar emirde kullanılmazlar. Muhtemelen onlarla talebi yani fiilin meydana gelişinin gerekliliğinin talebini kastetmiştir. Örnek:

1- *Gerek* ew/ewan bidin (O ikisinin vermesi/Vermeleri (erkek-kadın) gerekir).

2- *Gerek ex bidim* (Vermem gerekir).

3- *Gerek em bidin* (Vermemiz gerekir).

İkinci siğaya gelince (*bidin*), o hatalıdır. Doğrusu *bide*'dir. Örnek: *Ew gerek bide* (Vermesi gerekir).

20. [Farsça mastarların çoğu دن ile biter. دن mastar alametidir]. Farsçada mastarlar ن harfi ile biter. Örnek: رفتن (Gitmek), آمدن (Gelmek). Bu mastarlar iki çeşittir.

1- Aslî mastar. Bu konu daha önce geçmişti.

2- Ca'lî mastar: Aslında mastar olmayan fakat Arapça veya Farsça bir kelimenin sonuna یدن getirilmek suretiyle yapılan mastarlardır. Mesela طلب

kelimesinin sonuna يدن eki getirilmek suretiyle طلبيدن mastarı, فهم kelimesinden فهميدن mastarı yapılmıştır.

Farsça mastar iki kısma ayrılır.

1- Basit mastarlar: Parçalanmaya kabil olmayan tek kelimelik mastarlardır. Mesela; خوردن (yemek), گفتن (söylemek), نوشيدن (içmek) gibi.

2- Mürekkep mastarlar: İki veya daha fazla kelimeden veya bir Arapça bir Farsça kelimeden veyahut iki Farsça kelimeden oluşan mastarlardır. Mesela; سلام كردن :selam söylemek (Arapça-Farsça); بازي كردن: Oyun oynamak (Farsça-Farsça) gibi.

Sondaki ن harfi hazfedilen murahham (sondan harf düşürülmüş) sonra da kendisinden fiiller çıkarılan mastarlar vardır[269].

21. [Farsçada ism-i fâ‘ilin ilk harfinin harekesi zamme olur, sonu da دال ve هاء ile biter]. Doğrusu başı devamlı olarak zammeli olmaz. Aksine masterın ilk kökünün harekesi üzere kalır. Bu mastar نده ile biter. Müellifin bu açıklamasından onun verdiği örneklerde geçen ن harfini masterın kök harflerinden olduğunu vehmettiği anlaşılmaktadır.

Farsçada ism-i fâ‘il, fiilin kök harfleriyle kendisine bitişen نده kelimesinden oluşmuştur. Örnek: يافتن (bulmak) mastarının kökü ياب kelimesidir. İsm-i fâ‘ili يابَنْده (bulan)dır. كردن (yapmak) mastarının kökü كُن kelimesidir. İsm-i fâ‘ili كُنَنْده

[269] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ‘idi’l-Luğati’l-Fârisiyye**, s. 33.

(yapan)dır. سوختن (yakmak) mastarının kökü سوز kelimesidir. İsm-i fâʿili سوزَنْده (yakan)dır[270].

Çoğul durumunda isimlerin çoğul eki olan كان ilave edilir. Örnek: يابَنْده كان، كُنَنْده كان، سوزَنْده كان gibi.

22. [Farsçada ism-i mefʿûl alameti, kelimenin sonundaki هاء harfidir].

Sondaki ن harfi hazfedilen murahham (sondan harf düşürülmüş) mastardan yapılır. Sonra da öncesi kesreli olan sakin bir هاء eklenir. Örnek:

يافتن (Bulmak) mastarının murahham mastarı يافت dır. İsm-i mefʿûlü ise يافته (bulunan) kelimesidir.

كرده، كرد، كردن (yapılmış)

سوخته، سوخت، سوختن (yanmış)[271].

[Kürtçede ism-i mefʿûl *yâ* ile biter. *Yâ* ism-i mefʿûl alametidir]. *Yâ*'nın gaip mâzî siğasına eklenmesiyle elde edilir. Örnek:

Ket (Düştü), *ketî* (düşmüş); şûşt (yıkadı), *şûştî* (yıkanmış; *biraşt* (yaraladı), *biraştî* (yaralanmış); *kuşt* (öldürdü), *kuştî* (öldürülmüş)[272].

23. [Farsçada nehiy ve nefiy için –Arapçada olduğu gibi- kullanılan edatlar vardır. Bunlar م ve ن harfleridir]. Müellif nehiy ile nefyi birbirine

[270] Hilmî, Ahmed Kemâluddîn**, el-Merciʿ fî Kavâʿidi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 171.
[271] Hilmî, **el-Merciʿ fî Kavâʿidi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 171; et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâʿidi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 40.
[272] Samî Tan, **Rêzimana Kurmancî,** s. 71.

karıştırmıştır. Nefiy edatı mâzî ve müzâri fiilin başında bulunan fethalı bir nûn'dur. Örnek:

كُنم (yaptım), نَكُنَم (yapmam), نَكُني (yapmadın), نَكُن (yapmadı), نَكُنيم (yapmadık), نَكُنيد (yapmadınız), نَكُنند (yapmadılar).

Nehiy edatı ise emir fiilin başına gelen fethalı bir mîm'dir. Sadece müfret ve cemi‘ muhatapla sınırlıdır. Örnek:

كُن (yap), مَكُن (yapma), مَكُنيد (yapmayınız)[273].

26. [Bilmelisin ki Farsçada isim müfret, tesniye ve cemi‘ olur]. Müzekker ve müennes çoğulun alametinin ismin sonuna eklenen ها olduğunu açıklar.

Farsçada çoğulun iki alameti vardır: ان ve ها

Bunlar çoğul yapılmak istenen ismin sonuna gelirler.

مرد — مردان (Adamlar); درخت — درختها (ağaçlar) gibi. Daha çok ها kullanılır. Daha ayrıntılı olarak şu söylenebilir: Bir ismin çoğul yapılması iki şekilde olur. Herbir şeklin bir alameti vardır.

1- Canlı varlıklar için ismin sonuna ان getirilir. Örnek: مرد (adam), مردان (adamlar), شير (aslan), شيران (aslanlar), كبوتر (güvercin), كبوتران (güvercinler) gibi.

2- Soyut ve cansız isimler için sonlarına ها getirilir. Örnek: سنگ (taş), سنگها (taşlar), دانش (ilim), دانشها (ilimler).

[273] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ‘idi’l-Luğati’l-Fârisiyye**, s. 47.

Çoğulları tek bir siğayla yapılan pek çok isim vardır. Bitki isimleri, bedenin uzuvları, zaman isimleri vb. Ayrıca واو، الف، ها ile biten kelimelerin çoğullarında sesle ilgili bir takım değişiklikler meydana gelir[274].

[İsmin siğası müzekker ve müennese göre değişmez]. Yani müennes bir ismi, müzekker bir isimden ayıran, kendisine özgü şekilsel bir alameti yoktur. Örnek: برادر (erkek kardeş), زن (kadın)[275].

[Kürtçede isimler müfret olur. Tesniye ve cemi'leri Farsçada olduğu gibi elif ve nûn ile yapılır]. Örnek:

Gulan (çiçekler), *lawan* (çocuklar), *jinan* (kadınlar), *riyan* (yollar).

İzâfet durumunda çoğul alameti *ên*'e imale yapılır. Mavsuf olması durumunda *in* olur. Kürtçede müfredi olmayan çoğul siğaları çoktur. Örnek: *Gel* (halk), *pez* (koyun sürüsü), *garan* (sürü).

Kürtçeye özgü olan dilsel bir özelliğe işaret etmek yerinde olacaktır. Sayı açısından isim hali, kendisiyle bağlantılı olan fiilin siğasına yansır. Örnek: *Zarok hat* (Çocuk geldi), *zarok hatin* (çocuklar geldiler). *Zarok* isminin siğası her iki cümlede de müfrettir. Fakat birinci cümlenin fiil siğasından onun müfret olduğunu, ikincisinden de cemi' olduğunu anlamaktayız[276].

[Arapçada olduğu gibi Farsçada da işaret isimleri vardır]. Bu işaret isimleri iki tanedir. Yakın müfret için این (bu) ve uzak müfret için آن (o). Örnek: این دانشجو (Bu öğrenci), آن شاعر (o şair).

Farsçada günlere ve zamana işaret etmek için إم de kullanılır. Örnek: إمروز (bu gün), إمسال (bu yıl).

[274] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 17.
[275] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 24.
[276] Samî Tan, **Rêzimana Kurmancî,** s. 97.

Müellifin tesniye ve cemi‘ için zikrettiği diğer haller (اینها، آنها) ise doğru değildir. Çünkü işaret edilen çoğul olsa da işaret ismi, müfret olur. Örnek: این شاگردان درس را نفهمیدند (Bu öğrenciler dersi anlamadılar)[277].

Aynı şekilde müellifin işaret isimleri başlığı altında vermiş olduğu (او) ve (اونها) siğaları da doğru değildir. Birincisi gaip zamirdir. İkincisi çoğulundaki çekimli halidir.

[Kürtçede de işaret isimleri vardır]. Müellif iki siğa hariç (أڤنه، وَهَ) onları güzel bir şekilde vermiştir. Bu ikisi yaygın olmayan lehçesel bir mühür taşımaktadırlar. Aşağıdaki cetvelde verilenlerin, Kürtçedeki işaret isimlerini daha çok açıklığa kavuşturacağı umulur[278]:

Yakın müfret müzekker: *ev, evî, vî* (bu)

Müfret müennes: *ev, evê, vê* (bu)

Çoğul (her iki tür): *evan, evana, van* (bunlar)

Uzak müfret müzekker: *ewî, wî* (o/şu)

Müfret müennes: *ewê, wê*

Çoğul (her iki tür): *ewan, wan* (onlar/şunlar).

Tesniyeye de cemi‘ muamelesi yapılır.

28. [Farsçada nida ای lafzıyla yapılır]. Bu lafız nidada kullanılır. Muhtemelen Arapçadan geçmiştir. یا da böyledir. Farsçada asıl olarak kullanılan nida

[277] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ‘idi’l-Luğati’l-Fârisiyye**, s. 97.
[278] Samî Tan, **Rêzimana Kurmancî,** s. 129.

edatı, münada ismin sonuna eklenen bir elif'tir. Örnek: محمّدا (Ey Muhammed). Münada isim elif veya vâv ile bitiyorsa, nida edatının başına bir yâ getirilir. Örnek: خُدا، خُدایا, دانشجو، دانشجویا gibi[279].

29. [Farsça ve Kürtçede, her ikisinde istifhâm edatı آیا dır]. İstifham konusunda iki dili birbirine bağlaması ve bunu "her ikisinde" lafzıyla te'kît etmesi doğru değildir. Bu konu aşağıda açıklığa kavuşturulacaktır.

Farsçada istifhâm edatları çoktur. En bariz olanları هل anlamında olan آیا, مَنْ anlamında olan که, ماذا anlamında olan چه, أین anlamında olan کجا, کم anlamında olan چند, متی anlamında olan کی, لماذا anlamında olan چرا ve کیف anlamında olan چطورdur[280].

Kürtçede istifhâm edatları ise şunlardır:

Akıllı şahısları sormak için *kî, kê* (kim)

Eşyayı sormak için *çi*

Kî-ji-wan kelimelerinden oluşan *kîjan* (hangi). Müfret müzekker için *kîjanî,* müfret müennes için *kîjanê,* cemi' için *kîjanan* şeklinde çekilir.

Sayıyı sormak için *çend, çendan* (kaç)

Mekanı sormak için *kuîde, kûde* (nerede)

Zamanı sormak için *kengî* (ne zaman)

---

[279] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 29; Hilmî, **el-Merci' fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 61

[280] et-Tırâzî, **el-Muhtasar fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 57; Hilmî, **el-Merci' fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, s. 100.

Hal/durumu sormak için *çilo* (nasıl).

Sebebi sormak için *çira, çima* (niçin/neden).

Kürtçede genel bir istifhâm edatı yoktur. آیا Farsçada, هل arapçada genel istifhâm edatlarıdır. Cümlede vurguda yapılan değişiklikle ifade edilirler[281].

30. [Kürtçede izâfet alameti muzafın sonuna eklenen *yâ*'dır]. Kürtçede izâfete *ravek* veya *îzafe* denilir. Arapçada olduğu gibi birbirine izâfe edilen iki kelime arasında bulunur. Bunlardan ikincisi birincisini tarif ve tahsis eder.

İzâfetin müfrette alameti muzafa bitişen *a* ve *ê* sesidir. muzafun ileyhiye *ê* sesi bitişir. Örnek:

Bavê Zozanê (Zozan'ın babası)

Deriyê malê (Evin kapısı)

Dara gûzê (Ceviz ağacı)

Çoğullarda ise, muzafta çoğul ismin alameti olan *ân*, imale yapılır ve *ên* olur. Örnek:

Destên hevalan (Müşfik eller)

Malên gund (Köy evleri).

İsmi zamire izâfet ettiğimiz şöyle deriz: *Mala min* (Evim), *mala te* (evin), *mala wî* (evi), *mala me* (evimiz), *mala we* (eviniz), *mala wan* (evleri)[282]

[281] Samî Tan, **Rêzimana Kurmancî,** s. 154.

[282] Samî Tan, **Rêzimana Kurmancî,** s. 320.

SONUÇ

Bu araştırmanın, Arapça sarf konusunda 16. Yüzyılın sonlarında Arap olmayan bir çevrede ve Arap kültüründen uzak bir coğrafyada Kürtçe yazılmış ve meçhule benzer bir durumda olan bir kitaba ışık tutmakla amacını gerçekleştirdiğine inanıyorum. Bu aynı zamanda bize, Kürtlerde İslam ruhunun ne kadar derin olduğunun ve onların diğer İslamî kültürlere ne kadar açık olduklarının delillerini de sunmaktadır.

Bununla Kürtlerin Arapçaya hizmette sarfetmiş oldukları çabaların çok olduğunu tanımış olmaktayız. Muhtemelen bu kitap şimdiye kadar bildiğimiz, Kürtçe nesir halinde yazılmış ve geride bırakılan en eski kitaptır. Kitap Arapça ile ilgilidir. Farsça ve Kürtçeye bazı bakışlar da yöneltilmiştir.

Kitabın ilmî kapsamı açısından dikkat çeken bir özelliğinin olmadığını söylemek mümkündür. Sarf konularının temel bilgilerinden başka bir şey içermemektedir. Ama karşılaştırmalı dil araştırmaları alanında yararlı olabilecek bir bakış açısını ihtiva etmesi yönüyle ön plana çıkmaktadır. Müelifin yaşadığı çağda Araplar arasında kullanılmayan bu alanda derinleşmeyi tesis ettiğini söylemek mümkündür.

Kitabın önemi Kürt dili ve kültürü tarihiyle ilgili olan yönünden kaynaklanmaktadır. Çünkü Kürt dili ve Kurmanci lehçesiyle nesir şeklinde yazılmış ilk ders kitabı olma özelliğini taşımaktadır. Yazılış tarihi 1000/1591 yıllarına dayanmaktadır. Bu, müellifin aynı zamanda ulaşabildiğimiz en eski Kürtçe (Kurmanci) şiirlerin yazarı olan Mellâ Cezîrî'nin çağdaşı olduğunu da göstermektedir.

Bu çalışmasıyla Ali Teramâhî, sarf ilminde bir saygınlık, onu öğretme ve anlaşılmasını kolaylaştırmada kifayet sahibi olduğunu göstermiştir. Kitapta takip ettiği metot son derece basittir ve yeni başlayan öğrencilere, özellikle de anadili Arapça olmayan öğrencilere uygundur. Ali Teramâhî, açıklamalarını basit ve mensûr delillerle desteklemiştir. Kitapta kendisi bildiği halde herhangi bir şiiri delil olarak getirdiği görülmemiştir. Bu da yeni başlayan Kürt öğrencilerin Arapça şiiri anlayabilecek düzeyde olmamalarından kaynaklanmaktadır.

Müellif, kısa ve öz bilgiler vermeye, temel kaideleri açıklamaya özen göstermiştir. Birçok yerde öğrencileri Arapça temel kitaplardan istifade etmenin gerekliliğine yönlendirmiştir. İslâmî bir medresede uzman bir öğretici olduğu halde, ayetleri delil olarak kullanmayışının bu sebepten kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Değişik Kürt diyarlarında mescit ve camilere bitişik olarak inşa edilmiş birçok İslamî medrese vardır. Bu medreselerde fakî veya fakih denilen binlerce öğrenci, kendi öğrenim seviyelerine uygun olarak ders görmektedir. Giriş kısmında bir nebze bundan bahsettik. Bu öğrencilerin okudukları ders kitapları başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere, dinî-İslâmî ilimler ve Arapça ile ilgili kitaplardır. Arap kültürü kaynaklarından meşhur olan ve genel olarak dinî medreselerde güvenilir olarak kabul edilen metin, şerh ve haşiyelerdir. Türkiyenin doğu bölgesinde, güneyde Cizre-Botan'a, kuzeyde Miks, Bitlis ve Erzurum'a kadar uzanan ve bir hilal şeklini andıran bir coğrafyada yaşayan Kürtler için bu medreseleri, ilk aydınlatma merkezleri olarak saymak mümkündür.

Son olarak kitabın tahkîki ve dil açısından içeriği üzerinde yaptığım inceleme için gösterdiğim özel ihtimamdan söz etmek istiyorum. Müellifin kısa ve öz olarak sunduğu, eksik ve kapalı bıraktığı dil konularını açıklığa kavuşturmak için elimden gelen bütün gayretimi sarfetmeye çalıştım. Bu konuda yazılmış Arapça, Farsça ve Kürtçe sarf kitaplarından oldukça faydalandım. Gereksiz açıklama ve bilgilerden kaçındım ve maksadı gerçekleştirecek olanla yetindim.

Araştırmanın vardığı sonuç, sarf ilminin dakîk meseleleriyle ilgili değildir. Eski dil alimleri onunla oldukça fazla ilgilenmişlerdir. Sarf ilminin meselelerini vuzuha kavuşturmak için yoğun bir çaba sarfetmişler ve birçok kitap yazmışlardır.

Bu kitabın ilk elde amacı, mahtût bir halde bulunan ve yararlanılabilecek bir konumda olmayan bir kitabı yeniden düzenlemek ve ilim ehlinin istifadesine sunmaktır. Ayrıca Kürtlerin, Hanif dinleri olan İslam'la irtibatlı olan Arap kültürüne ve diline gösterdikleri ihtimamın sınırını göstermektir.

KAYNAKÇA

1- Arapça Kaynaklar

Kur'ân-ı Kerîm

'Abdul'âl, 'Abdulmun'im Seyyid, **Cumûtu't-Tashîh ve't-Teksîr fi'l-Luğati'l-'Arabiyye,** Mektebetu'l-Hancî, Kahire, Trz.

'Abdulvâhid, 'Abdulhamîd, **Bunyetu'l-Fi'l: Kırâetun fi't-Tasrîfi'l-'Arabî,** Menşûrâtu Kulliyeti'l-Âdâb ve'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Safâkes, 1996.

Ahmed, Muhammed Ahmed, **Ekrâdu'd-Devleti'l-Osmâniyye: Târîhuhumu'l-İctimâ'î ve'l-İktisâdî ve's-Siyâsî, 1880-1923,** Menşûrâtu Sebîrîz, Duhok, 2009.

el-Antâkî, Muhammed**, el-Muhît fî Asvâti'l-ʿArabiyye ve Nahvihâ ve Sarfihâ**, II. Baskı, Mektebetu Dâri'ş-Şark, Beyrut, 1975.

Aşkar, Muhammed Süleymân Abdullah, **Mu'cemu 'Ulûmi'l-Luğati'l-'Arabiyye,** I. Baskı, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1995.

el-'Attâr Ferîduddîn en-Nîsâbûrî, **Mantıku't-Tayr,** çev. Takdim, Bedî' Muhammed Cum'a, IV, Bakı, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 2006.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, **Futûhu'l-Buldân,** Tah. 'Abdullah Enîs et-Tibâ'-Ömer Enîs et-Tibâ', Muessesetu'l-Me'ârif li't-Ribâ'at ve'n-Neşr, Beyrut, 1987.

Berekât, İbrâhîm b. İbrâhîm, **et-Te'nîs fi'l-Luğati'l-'Arabiyye,** I. Baskı, Dâru'l-Vefâ li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', el-Mansûre, 1988.

el-Bidlîsî, el-Emîr Şeref Hân, **Şerefnâme,** Çev. Muhammed Cemîl Mellâ Ahmed er-Rûzbeyânî, Dâru'l-Medâ, Dımaşk, 2007.

el-Bidlîsî, el-Emîr Şeref Hân, **Şerefnâme fî Târîhi'd-Duvel ve'l-İmârâti'l-Kurdiyye,** Çev. Muhammed Ali 'Avnî, Kahire, 2007.

Bûhdûd, Ali Bahâuddîn, **el-Medhalu's-Sarfî: Tatbîk ve Tedrîb fi's-Sarfi'l-'Arabi,** el-Muessesetu'l-Câmi'iyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut, 1988.

el-Curcânî, Ebû Bekr ʿAbdulkâhir, **el-Umud, Kitâbun fi't-Tasrîf,** Tah. el-Bedrâvî Zehrân, 3. Baskı, Dâru'l-Meʿârif, Kahire, 1995.

Ebû Osmân el-Mâzînî, en-Nahvî, el-Basrî, **et-Tasrîf** Tah. Abdullah Emîn, Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1954.

Dakr, Şeyh Abdulğanî, **Mu'cemu Kavâ'idi'l-Luğati'l-'Arabiyye,** dijital nüsha.

ed-Duhokî, Nevzet, **Mevlânâ Hakîmuddîn İdrîs el-Bidlîsî Râidu'd-Diplûmâsiyeti'l-Kurdiyye ve Muessisuhâ,** Mecelletu Savti'l-Âher (elektronik dergi), Sayı, 477 (9/4/2014).

el-Enbârî, Ebu'l-Berekât, **el-İnsâf fî Mesâili'l-Hilâf Beyne'n-Nahviyyine'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, tah. Muhyuddîn 'Abdulhamîd, IV. Baskı, Matba'atu's-Se'âdet, Kahire, 1961.

Esmer, Râci, **el-Mu'cemu'l-Mufassal fî ʿİlmi's-Sarf,** Muracaat: İmîl Bedîʿ Yaʿkûb, Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1997.

el-Esterâbâdî, en-Nahvî, eş-Şeyh Radiyuddîn Muhammed b. el-Hasen, **Şerhu'ş-Şâfiyeti'bni'l-Hâcib,** I. Kısım. I. Cüz, Tah. Muhammed Nûru'l-Hasen-Muhammed Zefzâf- Muhammed Muhyuddîn Abdulhamîd, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1982.

el-Fâhirî, Sâlih Selîm, **Tasrîfu'l-Ef'âl ve'l-Mesâdir ve'l-Muştekkât,** 'Asmî li'n-Neşr ve't-Tevzî', Kahire, 1996.

el-Fârisî, Ebû Ali, **Kitâbu't-Tekmile**, Tah. Kâzım Bahru'l-Mercân, 2. Baskı, 'Alemu'l-Kutub, Beyrut, 1999.

el-Galâyînî, Şeyh Mustafa, **Câmi'u'd-Durûsi'l-ʿArabiyye,** Dâru'L-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1971.

Gandûr, Muhammed Yûsuf, **Târîhu Cezîreti İbn 'Umer munzu Te'sîsihâ hata'l-Fethi'l-'Usmânî (Nahve 200-921/815-1515),** Dâru'l-Fikri'l-Lubnânî, Beyrut, 1990.

el-Gazzî, Necmuddîn, **el-Kevâkibu's-Sâire bi 'Ayâni'l-Mieti'l-'Âşire,** Tah. Halîl Mansûr, I. Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1997.

Halef 'Âdil, **Nahvu'l-Luğati'l-'Arabiyye,** Mektebetu Kulliyeti'l-Âdâb, Kahire, 1994.

el-Hamevî, Yâkût, **Mu'cemu'l-Buldân,** Dâru Sâdır, Beyrut, 1993.

el-Hamlâvî, Ahmeb b. Muhammed b. Ahmed, **Şeza'l-ʿUrf fî Fenni's-Sarf,** Takdîm ve Taʿlîk: Muhammed b. Abdilmuʿtî, XII. Baskı, Dâru'l-Keyân li't-Tibâʿati ve'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Riyâd, 1957.

Hânlarî Pervîz Nâtil, **Kavâʿidu'l-Luğati'L-Fârisiyye,** Taʿrîb: Emîn Abdulmecîd Bedevî, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kâhire, Trz.

Hasan Hamdi İbrâhîm, **Kavâʿidu'l-Luğati'l-Fârisiyyeti'l-Muʿâsıra)Savt, Sarf, Nahiv)**, byy. Trz.

Hasan Kâdir Muhammed, **el-İmârâtu'l-Kurdiyye fi'l-ʿAhdi'l-Buveyhî: Dirâse fî ʿAlâkâtihe's-Siyâsiyye ve'l-İktisâdiye (334-447/945-1055),** Muessesetu Mûkiryânî li'l-Buhûs ve'n-Neşr, I. Baskı, Erbîl, 2011.

el-Hâşimî, Ahmed, Ahmed, **el-Kavâʿidu'l-Esâsiyye li'l-Luğati'l-Arabiyye,** Dâru'l-Fikr li't-Tibâʿa ve'n-Neşr ve't-Tevzîʿ-Dâru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, Beyrut, Trz.

Hebû, Ahmed, **el-Ebcediyye: Neş'etu'l-Kitâbe ve Eşkâluhâ ʿInde'ş-Şuʿûb,** Dâru'l-Hivâr, Lazkiye, 1984.

el-Herevî, Ali b. Muhammed en-Nahvî**, Kitâbu'l-Uzhiyye fî ʿİlmi'l-Hurûf,** Tah. Abdulmuʿîn el-Mellûhî, Matbûʿât Mecmaʿu'l-Luğati'l-ʿArabiyye, Dımaşk, 1993.

el-Hicâzî, Mahmûd Fehmî, **Medhal ilâ ʿİlmi'l-Luğa,** Dâr Kubâ li't-Tibâʿa ve'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, Kahire, Trz.

Hilmî, Ahmed Kemâluddîn**, el-Merciʿ fî Kavâʿidi'l-Luğati'l-Fârisiyye**, II. Baskı, Menşûrât Zâtu's-Selâsil li't-Tibâʿa ve'n-Neşr ve't-Revzîʿ, Kuveyt, 1986.

İbn Hişâm, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Ensâri, en-Nahvî, **Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fî Maʿrifeti Kelâmi'l-ʿArab,** Tah. Muhammed Ebû Fadl ʿÂşûr, Dâru İhyâi't-Turâsi'L-ʿArabî, I. Baskı, Beyrut, 2001.

İbn Hişâm, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Ensâri, en-Nahvî, **Metnu'l-katri'n-Nedâ el-Musemmâ Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ,** Tsh. Ebu'l-Hasen Ali b. Sâlim Bâvezîr, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr ve't-Tevzîʿ, 1. Baskı, Riyâd, 1419/1999.

İbn Hişâm, Cemâluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf el-Ensâri, en-Nahvî, **Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyeti'bni Mâlik,** Tah. Muhammed Muhyuddîn ʿAbdulhamîd, Menşûrâtu'l-Mektebeti'l-ʿAsriyye, Sayda-Beyrut, Trz.

İbn Mâlik, Elfiye, byy. Trz.

İbnu'l-Manzûr el-İfrîkî, Lisânu'l-Arab, Dâru Sadır, Beyrut. Trz.

İbn Yaʿîş el-Mavsılî, Muvafakuddîn Ebu'l-Bekâ, **Şerhu'l-Mulûkî fi't-Tasrîf,** Tah. Fahruddîn Kabâve, el-Mektebetu'l-ʿArabiyye, I. Baskı Halep, 1973.

İbn Ya‘îş el-Mavsılî, Muvafakuddîn Ebu’l-Bekâ, **Şerhu’l-Mufassal li’z-Zemahşerî,** Tah. Îmîl Bedî‘ Ya‘kûb, Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 2001.

el-‘İmâdî Târık el-Pâşâ, **Âmîdî-el-‘İmâdiyye, Âsâr ve Târîh,** Hewler, 2013.

İyâd Hâlid, **Menhecu Tahkîki’l-Mahtûtât** (İbn Vahşiyye’nin **Şavku’l-Mustehâm fî Maʿrifeti Rumûzi’l-Aklâm** isimli kitabıyla birlikte), Dâru’l-Fikr, Dımaşk, 2003.

Kabâve, Fahruddîn, **Tasrîfu’L-Esmâ ve’l-Efʿâl,** II. Baskı, Mektebetu’l-Meʿârif, Beyrut, 1988.

Kehhâle, Ömer Rıdâ, **Mu‘cemu’l-Muellifîn:** Terâcimu Musanifi’l-Kutubi’l-‘Arabiyye, Muessesetu’r-Risâle, Dımaşk, 1993.

el-Kûğî ed-Diyârbekrî Ahmed Hilmî, **er-Resâilu’l-Hams,** Özel basım, Trz.

Lewis Paul Margaret-(K. A. B.), **Dirâset fi’ş-Şi‘ri’l-Kurdi**, Çev. Refîk Hilmî, Bağdat, 1939- Paris, 1937.

el-Mâlıkî, İmâm Ahmed b. ʿAbdinnûr, Rasfu’l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi’l-Meʿânî, Tah. Ahmed Muhammed el-Harrât, Matbûʿât Mecmaʿ, Dımaşk, Trz.

el-Murâdî, el-Hasen b. Kâsım, **el-Cene’d-Dânî fî Hurûfi’l-Meʿânî,** Tah. Fahruddîn Kabâve- Muhammed Nedîm Fâdıl, Dâru’l-Kutubi’l-ʿİlmiyye, Beyrut, 1992.

el-Mehâmî, Muhammed Ferîd Beg **Târîhu’d-Devleti’l-‘Aliyyeti’l-Osmâniyye,** Tah. Dr. İhsân Hakkî, Dâru’n-Nefâis, Beyrut, 1981.

el-Mısrî, Yahyâ Beşîr, **Şerhu’r-Radî li Kâfiyeti’bni’l-Hâcib,** Tah. Câmi‘atu’l-İmâm Muhammed b. Su‘ûdi’l-İslâmiyye, I. Baskı, 1996.

el-Muberred, Ebu’l-ʿAbbâs Muhammed b. Yezîd, **el-Muktadab**, Tah. Muhammed ʿAbdulhâlık ʿUdayme, ʿÂlemu’l-Kutub, Beyrut, 1944.

el-Muhaymîd, Ali b. Sâlih, **İmâretu Benî Karamân ve Devruha’s-Siyâsî fî Âsya’s-Suğrâ Hilâle’l- Asri’l-Memlûkî (654-888/1256-1483),** Mecelletu Câmiʿati Ummi’l-Kurâ li ʿUlûmi’ş-Şerîʿa ve’d-Dirâsâti’l-İslâmiyye, Sayı: 55, Rebîʿu’s-Sânî, 1433.

Mûsâ, Ali, **Nehr-i Ceyhûn,** el-Mavsû‘atu’l-‘Arabiyye, Dımaşk

Nureddîn ʿİsâm, **el-Mustalahu’s-Sarfî: Mumeyyizâtu’t-Tezkîr ve’t-Te’nîs**, eş-Şirketu’l-ʿÂlemiyye li’l-Kitâb-Dâru’l-Kitâbi’l-ʿÂlemî- Mektebetu’l-Medrese, I. Baskı, Beyrut, 1988.

er-Rummânî, Ebu’l-Hasen Ali b. ʿÎsâ, **Kitâbu Meʿâni’l-Hurûf,** Tah. Abdulfettâh İsmâʿîl Şelbî, II. Baskı, Dâru’ş-Şurûk li’n-Neşr ve’t-Tevzîʿli’t-Tibâʿa Cidde, 1981.

Sâkî, Fâdıl Mustafa, **Aksâmu'l-Kelâmi'l-'Arabî min Haysu'ş-Şekl ve'l-Vazîfe,** Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1977.

Salah, Şa'bân, **Tasrîfu'l-Esmâ fi'l-Luğati'l-'Arabiyye,** Dâru's-Sekâfeti'l-'Arabiyye, Kahire, Trz.

es-Samerrâî, Fâdıl Sâlih, **Me'âni'l-Ebniyye fi'l-'Arabiyye,** II. Baskı, Dâru 'Ammâr, 'Ammân, 2007.

Serkîs Yûsuf İlyân,

es-Sîbeveyhi**, el-Kitâb,** Tah. Abdusselâm Hârûn, Dâru'l-Kalem, Kahire, 1966.

es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, **Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât,** Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm, Matba'atu 'İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuhu, Kâhire, 1965.

Şevkî Dayf, **el-Medârisu'n-Nahviyye,** Yedinci Baskı, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, Trz.

Şirkû Belec, **el-Kadiyyetu'l-Kurdiyye: Mâdi'l-Kurd ve Hâdiruhum**, Kahire, 1930.

Tahsin Yazıcı, **Habib Esfahani,** www. Encyclopaedia Iranica, 2002.

et-Teftâzânî, Mes'ud b. Ömer Sa'duddîn, **Şerhu Muhtasari't-Tasrîfi'l-'İzzî fî Fenni's-Sarf,** şerh ve Tah. 'Abdul'âl Sâlim Mukerrem, 8. Baskı, el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, Kahire, 1997.

et-Temmâm Hassân**, el-Luğatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ**, el-Hey'etu'l-'Âmme li'l-Kitâb, Kahire, 1973.

et-Tırâzî, Abdullah Mubeşşir**, el-Muhtasar fî Kavâ'idi'l-Luğati'l-Fârisiyye,** I. Baskı, 'Âlemu'l-Ma'rife li'n-Neşr ve't-Tevzî', Cidde, 1983.

et-Tibâ' İyâd Hâlid, **Menhecu Tahkîki'l-Mahtûtât,** (İbn Vahşiyye en-Nabtî **Kitâbu Şavki'l-Mustehâm fî Ma'rifeti Rumûzi'l-Aklâm** ile beraber), Dâru'l-Fikr, Dımaşk, 2003.

Udayme, Muhammed Abdulhâlık, **el-Muğnî fî Tasrîfi'l-Ef'âl,** II. Baskı, Dâru'l-Hadîs, 1999.

Yûsuf İlyân Serkîs, **Mu'cemu'l-Matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrebe,** Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, trz.

ez-Zâzâ, Muhammed Nezîr, **el-Mecmu'atu'l-Menheciyye ev Tasrîfu't-Teramâhî fî 'İlmi's-Sarf,** Mektebetu'z-Zenkiyye-Mektebtu'l-Minhâc, Diyâr-ı Bekr, 2014.

ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım, **Emâliyu'z-Zeccâzî,** Tah. Abdusselâm Hârûn, I. Baskı, el-Muessessetu'l-Hadîse, Kahire, Trz.

Zekî, Muhammed Emîn, **Târîhu'd-Duveli ve'l-İmârâti'l-Kurdiyye fi'l-'Ahdi'l-İslamiyye,** Çev. Muhammed Ali 'Avnî, byy. 1945.

Zekî, Muhammed Emîn, **Hulâsetu Târîhi'l-Kurd ve'l-Kurdistân min Akdami'l-'Usûri't-Târîhiyye Hatta'l-Ân,** Çev. Muhammed Ali 'Avnî, I. Baskı, Kahire, 1936, II. Baskı, Bağdat 1961.

2- Kürtçe Kaynaklar

Adak, Abdurrahman, **Di elîfbêya Kurdî – Erebî de rênivîsên klasîk û nûjen. Mulemma 2,** Mardin Artuklu űniversitesi 2013, 63-75.

Adak, Abdurrahman, **Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk.** Nûbihar 153, Istanbul 2013.

Bayezîdî, Mela Mehmûdê, **Adat û resûmatnameê Ekradiye,** Lêkolîn: Jan Dost, Çapa 2, Nûbihar, Istanbul 2012.

Epözdemir, Şakir, **Medreseyên Kurdistanê di dewra mîran û Neqşebendiyan de,** Nûbihar 196, Istanbul 2015.

Ismail, Farouk, **Paleografya,** Mardin Artuklu Üniversitesi, 2013-2014.

Kurdo, Qanatê, **Tarixa edebyeta Kurdi I.** Weşanên Roja Nu, Stokholm 1983.

Nûbihar (Kovar), hejmara 63/64, Istanbul 1998. (Medrese).

Orbelî, Î. A., **Li Muksê folklore û jiyana rojane**, Amadekar: Sînan Hakan, Wergera ji Rûsî, Têmûrê Xelîl, Nûbihar:82, Istanbul 2011.

Samur, Aziz, **Kurdiya Kurmanci**, Nbihar, Istanbul 2012.

Sultanî, Enwerî, **21 destnûsî Kurdi (u Farsî sebaret be Kurd) le kitêbxanekanî Berîtaniya. Kitabi Arzan,** Joenkoeping–Sweden 1997.

Tan, Samî, **Rêzimana Kurmancî**, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, çapa 2, 2011.

Tarînî, Mela Birhanê, **Medrese,** Ji Her Aliyî Ve Medreseyên Me, Şîn 2, Lîs, Diyarbakir 2011.

Zinar, Zeynelabidin, **Xwendina Medresê,** Stockholm, Pencînar 1991.

Haznedâr, Ma'rûf, **Ali Teramâhî: Dustûr-i Zemânî 'Arabî be Kurdî,** Çâphâne-i Dâri'z-Zamân, Bağdat, 1971.

Muhammed Ali, **Bû Wejandenevi Mijuvi Zanayani Kurd le Rigeyi Desthete Kanyane we**, Dâr Ârâs, Hewler, 2002.

3- Batı Diilerindeki Kaynaklar

Beder-Khan, Sureya, **La literature populaire et classique Kurde,** Paris 1936.

Van Bruinessen, Martin, **The Kurds and Islam,** Les Annales de l'Autre Islam, No.5, Paris 1998.

Van Bruinessen Martin, **Kurdistan in the 16th and 17th centuries as reflected in Evliya çelebi's Seyahatname,** The Journal of Kurdish Studies 3 (2001) pp. 1-11.

Fuad Kamal, **Kurdische Handschriften,** F. Steiner ,Wiesbaden 1970.

Jaba, Aleksandre, **Recueil de Notices et recits Kourdes,** Petersbourg 1860.

Ludwig, Paul, **Kurdish Language**, History. In: Encyclopaedia Iranica 2008.

MacKenzie, D. N., **Kurdish Dialect Studies I.**, London Oriental Series,Vol. 9, Oxford Uni. Press 1961.

MacKenzie, D. N., **Kurdish Dialect Studies II.**, London Oriental Series,Vol. 10, Oxford Uni. Press 1962.

Minorski,V., **Kurd,** The Encyclopaedie of Islam. Vol.II, London,1927, pp.1130 - 1155.

Zinar, Zeynelabidin, **Medrese education in northern Kurdistan: An abbreviated version of Zeynelabidin Zinar "Xwendina Medresê",** Stockholm, Pencînar 1991. Translated and annotated by Martin van Bruinessen. In: Martin van Bruinessen and Joyce Blau (eds.): Islam des Kurdes. Special issue of Les Annales de l'Autre Islam, No. 5 (1998) pp.12-17.

Yazici, Tahsin **Habib Esfahani**, www. Encyclopaedia Iranica.2002.

4- Elektronik Kaynaklar

www.wikipedia.org

www.iranicaonline.org

www.kurdishacademy

www.institutkurde.org

www.britannica.com

EKLER

Ağrı
Ararat
5137 m
Doğubayazıt
Muradiye
Özalp
Van
Başkale
Çukurca
Hakkâri
Ercis
Gevas
Van Gölü
Patnos
Malazgirt
Adilcevaz
Ahlat
Tatvan
Hizan
Miks
Şirnak
Eleskirt
Bulanik
Mus
Bitlis
Sirvan
Siirt
Dicle
Tigris
Cizre
Pasinler
Hinis
Kozluk
Kurtalan
Batman
Midyat
Erzurum
Bingöl
Silvan
Bismil
Mardin
Askale
Derik
Erzincan
Tunceli
Dicle
Tigris
Ergani
Diyarbakir
Hazar Gölü
Elâzig
Maden
Çermik
Siverek
Viransehir
Ovacik
Kebar Baraji
Fırat
Euphrat
Malatya
Karakaya Baraji
Kâhta
Reşahiye